

821(477)'06
3-41

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Юрій Збанацький

МІЖ ДОБРИМИ ЛЮДЬМИ

ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ

МІЖ ДОБРИМИ
ЛЮДЬМИ

Повість

Червень 1941 року... Прикордонники, начальник застави Косачов, його дружина Ольга Дмитрівна стримують наступ ворога. А в цей час старша дочка Косачових — Галина — з маленького сестричкою пробирається на схід. Та незабаром фашисти схопили Галину. Дворічна Таня залишилася сама...

Далі письменник розповідає про Танине життя в українській колгоспниці Михайлини Ясень; про навчання в школі; про те, як через десять років дівчинка зустрілася із своєю рідною матір'ю.

Київська книжкова фабрика

ХАЙ ДУША ВОГНЕМ ГОРИТЬ

Я син свого часу і весь
належу сучасникам своїм.

О. Довженко

«Школа моя! Радість моя! Невпізнанною зробили тебе роки, а ти в пам'яті живеш такою, якою побачив уперш... коли ступив на твоє подвір'я ще молодим та зеленим учителем. Ти живеш і житимеш завжди в серці як свідок моєї неповторної юності.

Мені приємно, до сліз радісно заходити в ці суворо холоднуваті стіни, блукати самотньо і згадувати, згадувати...»

А згадати Юрію Збанацькому, колишньому вчителю, є що!

Він народився 1 січня 1914 року на Чернігівщині в селі Борсуків, Остерського району, в бідній селянській сім'ї. Закінчив семирічку, навчався в Чернігівському педагогічному технікумі. Ще в школі, 1929 року, вступає до Ленінського комсомолу. Приїхавши після першого курсу на практику в Остер, юнак вирішує залишитися на комсомольській роботі. Спершу він працює завідуючим культпросвітвідділом райкому комсомолу; співробітничав в районній газеті. В 1931 році вчителює в селі Новий Глибів, заочно закінчує педтехнікум, а з 1932 по 1937 рік — студент заочного відділення мовно-літературного факультету Нижинського педагогічного інституту імені Гоголя.

Саме на ці роки і припадає початок літературної діяльності Юрія Збанацького. Починає з віршів, пише невеликі п'єси. Одна з них («Дурні поженились»), на антирелігійну тему, була представлена в 1930 році силами самодіяльного драмгуртка.

Пізніше, згадуючи про перші літературні спроби, Юрій Збанацький говорив устами свого літературного героя з «Поліських билиць» Каленика Стратоновича Переплигнігопченка: «...не було й дня, щоб я не писав. Писав вірші, поеми, романи, повісті й оповідання, п'єси, фейлетони і гуморески...» «Літературними вчителями» майбутнього письменника були класики української дожовтневої літератури — Г. Квітка-Основ'яненко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М. Кропивницький, М. Коцюбинський...

В 1938 році Юрія Збанацького призначають завідувачем Остерського районного відділу народної освіти. В 1939 році він вступає до лав КПРС. Працює інструктором райкому партії, редактором районної газети «Колгоспне життя».

...Остерщина, рік 41-й! Горять села. В школі розташувалася каральний загін. Фашисти вишукують комуністів, партизанів. Та не заляка́ти їм безстрашного вчителя-комуніста. Викладач літератури, переховуючись, думає, як організувати партизанський загін!

Юрій Оліферович перебирає в пам'яті імена своїх учнів: «Ось замріяне знайоме обличчя Василя Мольченка... Хотів стати істориком. Ніжне, майже дитяче — Тимоша Гончара, завжди усмінене, сонячне — Ігоря Валюшкевича... Чи підуть у загін, а коли й підуть, чи вистоять, адже, мабуть, кожен з них бачив на грудях повшених фанерні таблички з написом: «Він був комсомольцем...»

Створюючи підпілля на Остерщині, Юрій Збанацький потрапляє у руки катів. Він пройшов через фашистське пекло в чернігівській тюрмі, чекав на смерть в Яцевському концтаборі... Звідти втік в осінню ніч 1942 року...

Про невловимого вчителя ходять легенди. Разом зі своїми учнями він висаджує в повітря мости, склади боєприпасів, пускає під укіс фашистські ешелони.

Двадцятисемирічний комуніст виконує відповідальне завдання партії: спершу організовує партизанський загін, а згодом командує великим партизанським з'єднанням імені Щорса. У межиріччі Дніпра і Десни виник партизанський край з органами радянської влади, з бойовими групами самооборони. Партизанською боротьбою на Чернігівщині керує підпільний обком КП України, активно діють десятки загонів та з'єднань.

Про трагічні дні тимчасової окупації української землі фашистськими загарбниками, про «будні» чернігівської в'язниці, про високий духовний світ радянських людей, принципових і нескитних перед ворогом, про рідну матір — матір Вітчизну Юрій Збанацький пізніше розповів у чудовій повісті «Єдина».

Восени 1942 року фашистські кати схопили матір Збанацького — Євгенію Вікторівну. Та ні погрози, ні катування — ніщо не зломало волі цієї простої радянської жінки.

В катівні гестапо Євгенія Вікторівна і слова не сказала про сина. Так і в повісті «Єдина». Коли матір виводили на страту, вона попросила в'язнів: кому пощастить зустріти її сина — материнське її благословення щоб передали.

Розповідь у повісті «Єдина» ведеться від імені героя-партизана Дибченка. Провідну ідею твору найяскравіше висловив один з героїв книги, комуніст Філіппов: «Вітчизна, як і мати, у кожного з нас єдина».

Фашистські головорізи замордували і рідного брата Юрія

Збанацького. Василеві було лише чотирнадцять років. Його знайшли сколотою багнетами, з мотузком на шії на деснянських луках...

Особисте горе не зломило Юрія Оліферовича. Він прагнув єдиного: «Кари фашистам! Пекельної кари!» І справді, горіла земля під ногами німецьких загарбників.

Протягом 1941—1943 років Юрій Збанацький пише нариси, оповідання, невеликі гумористичні повісті. Їх у письменника нараховувалося вже до двадцяти. Між боями він читав свої твори бійцям, але в одному з боїв рукописи знищила ворожа міна.

За героїзм і мужність у боротьбі з фашистськими загарбниками, Юрій Збанацький нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора, медалями, а в січні 1944 року йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В тому ж році Юрій Оліферович працює в Українському штабі партизанського руху, потім у комісії по історії Великої Вітчизняної війни. Пристрасним пером відтворює він героїчні картини великої боротьби. Оповідання «Внук Щорса», «Над Десною», «Анка», «Мати», «Зашморг», «Оповідання парторга», написані в 1944 році, звучать як хвилюючий спогад про такі ще свіжі в пам'яті героїчні дні, про своїх звияжних соратників.

Після війни Юрій Збанацький працює старшим викладачем і деканом факультету мови та літератури Київського педагогічного інституту імені Горького. Кілька років керує літературною студією.

У 1947 році з рукописом свого першого великого твору Юрій Збанацький «постукав у двері літератури». Ось як про це згадує Валентин Бичко: «...До редакції журналу «Дніпро» зайшов скромний, тихенький молодий чоловік. Якби не Золота Зірочка на його грудях, ніхто, мабуть, і не подумав би, що зовсім недавно ця людина була грозою німецьких окупантів». Та про свої буремні партизанські роки Юрій Збанацький нічого не говорив. «Він приніс до редакції товстий рукопис під інтригуючою назвою — «Тасмнця Соколиного бору».

Повість прочитав ще сам молодий на ту пору письменник Олесь Гончар, потім інші працівники редакції журналу «Дніпро». Зацікавився рукописом і Бичко:

«Взяв і я той важкий для читання (через нерозбірливість і дрібність почерку) рукопис і пізно увечері, стомлений, вирішив його для початку проглянути. Однак незчувся, як і ранок заглянув у вікно. Звісно, в рукописі були ще й невірності, недоречності, зайві слова і описи. Однак, незважаючи на все те,

повість хотілося читати далі, брало нетерпіння — а що буде з героями у наступному розділі?».

В редакції журналу «Дніпро» усі зішлися на тому, що автор — талановита людина і повість «Таємниця Соколиного бору» треба друкувати. У 1948 році твір побачив світ.

Уже сама назва повісті — «Таємниця Соколиного бору» — інтригує. Справді, протягом усього твору ліс одухотворений, він — живе. Спершу ми бачимо його припущеним, настороженим, сповненим загадкових таємниць — «ліс-велетен стогне, стікаючи кров'ю»; в кінці розповіді — він знову зеленіє, розвивається, міниться неповторно-казковими барвами...

Образ могутнього Соколиного бору, не втрачаючи свої безпосередньої ідейно-композиційної ролі, виступає як символ нездоланності, сили і величі радянського народу. Письменник змальовує всенародний розмах, масовість героїзму радянських людей у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

Ідейно-художній пафос твору зумовлює своєрідність композиційної організації. Сюжет гострий; події розгортаються динамічно — в нестримному наростанні; в цей швидкоплинний розвиток сюжету вплітаються пригодницькі елементи.

Читача найбільше хвилює образ юного підпільника — комсомольця Василька. На його долю випали важкі випробування. Виконавши ряд важливих завдань командування партизанського підпілля, він потрапляє до рук фашистських «катів». Зносить нелюдські тортури, але не видає своїх товаришів. Василько згадує наказ комуніста-підпільника: «Ні слова визнання ворогам — загинуть твої друзі». Взірцем для хлопця був образ Павки Корчагіна. В ньому черпав силу і мужність, залізну витримку і не похитнувся перед жорстоким ворогом.

В повісті діють поруч дорослі й діти. В боротьбі з кривавим фашизмом гартуються характерні звитязних радянських патріотів їх воля до перемоги. Найповніше виписаний один з головних героїв — Сидоренко. Іван Павлович не лише своїм запальним словом, але й власним прикладом показує, як треба громити фашистських зайд. Сила Івана Павловича — в натхненній вірі в непоборну могутність радянського народу, в його синовній любові до рідної землі.

А чи можна забути Василькову матір — Софію Петрівну? Зворушливо змальований образ скромного воїна-учителя Афіногена Павловича. Юні піонери Мишко, Віктор Галуцька виростають у стійких воїнів-партизанів.

Своєрідним продовженням «Таємниці Соколиного бору» була повість «Літо в Соколиному бору» (1953).

А через два роки Юрій Збанацький подарував читачам поетичну «Лісову красуню». Головний персонаж цієї повісті — мудрий і дотепний командир партизанського загону Андрій Хрущ. Із його непретензійної, простої і широї розповіді про героїчні дні партизанської боротьби, про своїх друзів по зброї вимальовується образ і самого Андрія Хруща, людини незвичайної скромності, сталевого гарту. Він — розумний і мужній комуніст-месник; своєю залізною витримкою, хоробрістю і кмітливістю, тверезим розрахунком і волею до перемоги Хрущ згуртовує своїх друзів. Порівняно з повістю «Таємниця Соколиного бору», Юрій Збанацький в «Лісовій красуні» глибше проникає у внутрішній світ персонажів.

У 1953 році газети повідомили про надзвичайно зворушливу зустріч двох матерів на маленькій залізничній станції біля села Острівчик-Пильний Краснянського району на Львівщині.

Ось-ось має підійти поїзд. Навколо зібралось багато людей. Хвилюється лігня колгоспниця Марія Падус: адже доведеться розлучитися з Валею! Іде рідна мати...

Батько Валин, прикордонник Суворов, загинув у бою в перші дні Великої Вітчизняної війни. Трагічні події розлучили дівчинку з рідною матір'ю. Марія Падус, вважаючи Валю сиротою, стала їй другою матір'ю. Плекала дівчинку багато років — як рідну дитину. Та виявилось, що жива рідна Валина мати — вдова офіцера Суворова.

Такий факт і ліг в основу повісті Юрія Збанацького «Між добрими людьми». Але це не документально точне відтворення історії Валі Суворової... Таня (Наталочка) Косачова — неповторно своєрідний художній образ. З Валею Суворовою в неї подібні лише загальні риси біографії.

На першому плані — образ Галини Косачової, старшої Наталчиної сестри. Важкі випробування випали на її долю. Бомбардування, спрага, голод. Письменник не вдається до авторської характеристики героїні, душевний світ Галини розкривається через дії та вчинки самої дівчинки. Вона кмітлива, в найнебезпечніших ситуаціях розважлива, стійка. Залишившись у полі з малою сестричкою на руках, Галина не розгублюється, діє сміливо, без вагань. «Нахилила до землі соковиті житні стебла, поклала на зелену постіль сонну сестричку». Поки проспиться Таня, вона швиденько сходить до села, випросить чого поїсти дитині і повернеться...

Та не так сталось, як гадалось. «Тільки ступила на вузьку сільську вулицю, як їй шлях перегородив чужинець в зеленому куцою мундирі.

— Хальт!

Її оточив гурт фашистів».

Маленька сестричка приречена на загибель...

Незвичайної гостроти досягає тут сюжет повісті. Від першого пекельного бою прикордонників проти фашистів і до цієї ситуації події весь час нагнітаються, створюється мовби «сучільна кульмінація».

Саме тоді, коли гітлерівці арештували Галину і маленька Таня залишилася сама, письменник знайомить нас уперше з образом Михайлини Ясень. Вдова з хутора Турів'я кипить ненавистю до фашистських загарбників. «Ой леле,— думала Михайлина,— ще двох років не минуло, як здихались злиднів, а це вже знову біда старасться. Та невже ж знову доведеться позбутися ґрунту? А бодай ти заціпився, проклятий душмане, щоб і нога твоя паскудна тута більше не ступала».

Широка, добра душа виявляється у Михайлини Ясень, не задумуючись, вона вирішує стати матір'ю маленької Тані. Десять років щирої материнської ласки й любові віддає Михайлина дитині, та ще благороднішою виростає перед читачем ця мужня і чесна жінка, коли перед нею постає розлука з найдорожчим у світі — рідною, навіки душею й серцем прирощеною донькою. Що сильніше, що більше: вистраждати муки народження і втрати дитини чи змалку випестити, виростити, вимріяти? Мудро просто розв'язує цю дилему проста селянка.

Глибока людяність і сердечність Михайлини зворушує до глибини душі. Чисте сумління підказувало їй: «Ні, так не можна... Так нечесно... В Наталі, напевне, є рідна мати, а я... Хтозна, що спіткало ту жінку... Та коли живою залишилась — як її серце обкипає кров'ю з жалю за дитиною?» І Михайлина вирішує: «Ні, я мушу розшукати, коли вона жива, я повинна...»

Не легко було жінці зважитись на цей крок.

Так незвичайний життєвий факт став фабульним зерном повісті «Між добрими людьми», послужив відправною точкою художнього узагальнення. Під пером Юрія Збанацького він набув широкого значення: це — хвилююча розповідь про великий материнський подвиг.

Вперше з Наталею Ясень ми зустрічаємось на прогулянці в лісі. Образ героїні письменник малює на тлі багатой картини ранньої осені. «Вона почервонила тремтливе листя осик, наклала жовтизну на тендітні листочки-монетки беріз, перекувала на пощерблені бляшанки листя дубів. На пожовклу, никлу траву повільно спадало з дерев листя. Кружляючи в повітрі, чіпляючись за кущі, м'яко лягало на землю».

І серед цього царства природи вперше з'являється Наталя — мовби лісова мавка, дитя цього задумливого розкішного волинського пралісу: «...її великі сині, як голубі лісові озерця, очі так і пасли попід пнями, так і нищпорили під кожним деревцем, а руки невтомно греблися, перегортаючи почорніле опале листя.

— Яринко! Агов, Яринко! — раптом примруживши очі, кликала вона подругу таким голосом, ніби відкрила оце зараз неоціненний скарб».

Наталя Ясень палко закохана в природу рідного краю, тонко відчуває її вічно мінливу красу і «читає її, як розгорнуту чарівну книгу». Наталя спостережлива, енергійна, безпосередня, правдива.

В змалюванні зовнішності дівчини на першому плані психологічна деталь — очі. Письменник непомітно додає ще один портретний штрих: «Шерпавою рукою мати ніжно гладила її (Наталине. — *І. С.*) м'яке, як льон, пишне волосся».

Скупими, але виразними мазками Юрій Збанацький творить портрет дівчинки. Він змальовує її внутрішній світ: чим живе дівчинка, що думає, відчуває, переживає; поступово розкривається Наталина вдача, яка найповніше виявляється у ставленні до матері, до друзів.

Принципова і справедлива Наталя не дала Магді списати свій переказ, а порадила Заліській писати самостійно. Дівчинка спочатку була розхвилювалась: Магда образилась і пішла. Потім, вирішивши, що зробила правильно, і заспокоївшись, закінчила твір такими словами: «Коли б я або хто-небудь з моїх товаришів були на місці партизанки Галі, не задумуючись, зробили б так само. Приклад комуністів і комсомольців для кожного піонера — священний. Ось чому я сміливо називаю партизанку-героїню своєю старшою сестрою».

Щира, ласкава дівчинка — взірець справедливості і доброзичливості. Вона хоч мало говорить, але багато думає і відчуває. Мова в Наталі лагідна, чиста, мов лісовий струмочок.

Глибоко психологічна, наснажена високими почуттями кульмінаційна сцена повісті. Найтонші порухи душі юної героїні не залишилися поза увагою письменника, образ Наталі в сцені зустрічі з рідною матір'ю опромінений великим духовним світлом.

В цю мить Наталя «почувала себе так, ніби їй снився якийсь мало зрозумілий, але приємний сон...» Вона «відірвалась від Михайлини. Її мов хто в плечі штовхнув назустріч синьоокій жінці.

— Мамо! — ослабленим голосом скрикнула вона і ткнулася розчервонілим обличчям в теплий лісячий комір.

Присутні мовчки спостерігали за цією сценою. Ні жива ні мертва стояла Михайлина, бліда, як стіна, мов закам'яніла. Натала відразу згадала про неї.

— А це моя мама Михайлина, — підвела вона за руку Ольгу Дмитрівну до Михайлини.

Ольга Дмитрівна рвучко обняла жінку.

— Спасибі вам, велике спасибі, сестричко моя... Велике спасибі вам, товариші! Я знала... вірила... між добрими людьми не загине моя донька».

В словах Ольги Дмитрівни Косачової розкривається провідна ідея повісті.

Так природно завершується повість «Між добрими людьми».

Майже десять років Юрій Збанацький працює над романом про колгоспне село — «Переджнив'я». В ньому письменник виявив себе не лише майстром композиційної організації великого твору, але й художником-психологом. «Переджнив'я» зацікавлює поглибленою психологічною індивідуалізацією героїв, логікою розвитку їх своєрідних характерів.

Найяскравіше виписаний образ молодого інженера Дмитра Чумака — комуніста, людини благородної, висококультурної. Чумак знає своє місце в житті, і він завжди там, куди кличе його душа, де може найповніше застосувати свої знання.

Чумак стоїть за живу, бойову організацію роботи. Він не боїться сказати правду в вічі Боровику: «Відверто скажу — не розумію я вас. Ніби дві людини живе на світі, одна розумна, людяна, а друга... чваньковита, зазнайкувата, повна зневаги до людей. Огляньтеся, Романе Васильовичу, — навколо вас теж люди».

Дмитро — морально цільна, кришталево чиста людина. Як справжній господар радянської землі, патріот своєї Вітчизни, він говорить: «Ні, Харитино, це ще не жнива. Це лише переджнив'я... Жнива ще будуть. Ще наша земля зародить такими хлібами, ще прославиться такими врожаями, що люди, всі люди, скільки їх не є на світі, складуть і подяку, і хвалу нашій щедрій землі!» В цих словах глибокий ідейний зміст.

Творчою вдачею Юрія Збанацького була й повість «Привітайте мене, друзі!» (1956). Письменник розповідає про шляхи радянської молоді, що закінчує середню школу. Цікаво, що прообразом героїні повісті Віри Гаценко була ланкова з Чернігівщини — Віра Шолудько. Після закінчення середньої школи вона очолила комсомольсько-молодіжну ланку в Козелецькому

районі і виростила високі врожаї кукурудзи. Сам письменник порадив Вірі піти таким шляхом...

Але Віра Гаценко — це типовий, узагальнюючий образ нашої радянської молоді.

В основі оповідань збірки «Любов» (1957) — гострі соціально-побутові конфлікти. Особливо запам'ятовуються новели «Любов», «Добряк», «Сколопендра» та ін.

Про свої «Поліські билиці» Юрій Збанацький сказав, що «написані вони для тих, у кого назавжди біля очей або в кутках вуст поселилася добродушна, лукаво-поблажлива посмішка, сповнена життєвої мудрості й оптимізму. А оскільки таких людей на світі більшість, то ми впевнені, що охочі до наших билиць завжди знайдуться...»

Так, письменник не помилився.

Починаючи з 1948 року, книги Юрія Збанацького витримали більше сімдесяти видань тиражем понад чотири мільйони примірників. За цей час він написав три романи, одинадцять повістей, кіносценарії, п'єси, казки, нариси, понад сто оповідань для дорослих і понад шістьдесят для дітей.

В одному з кращих творів Юрія Збанацького — романі «Малиновий дзвін» (1958) піднесені злободенні питання: робота з так званими «невиправними» учнями, формалізм в педагогічній роботі, засудження пияцтва, індивідуалізму. З усім цим і веде боротьбу щойно призначений директор Ковалівської середньої школи Тарас Демидович Залужний — молодий, енергійний, здібний педагог-новатор. Найповніше він розкривається у наполегливих пошуках нових форм педагогічної праці. Він — принципова, скромна і чуйна людина.

Живими, повнокровними вимальовуються й інші герої «Малинового дзвону» — відвертий і діловий партійний керівник Вогневик, голова сільської Ради Корній Недокус, вчителька Ярина Іванівна та багато ін. Герої «Малинового дзвону» постають перед читачем з усією специфікою свого мислення, темпераменту, манерою поведіння, своєю «діалектикою душі».

Переважає більшість творів Юрія Збанацького написані від першої особи. Щиро, невимушено, в лірично-епічному плані розповідає і молодий директор Ковалівської школи.

В цьому романі яскраво виявилось мистецтво творення характерів. Показове щодо цього портретне змалювання самого ліричного героя. То Залужний крадькома сам себе оглядає — і тоді ми бачимо лише його вбрання, то він на мить побачить себе в дзеркалі — і тоді письменник детальніше змалює риси

його обличчя, то Тарас Демидович в контрастному протиставленні уявляє себе поруч з завучем Шухновським...

«Вигляд у мене був непривабливий. Сірий простенький костюм, що вже й до цього бував у бувальцях, зовсім зім'явся на дідовому возі, вицвіла сатинова сорочка припала пилюкою».

Оповідач, як бачимо, надзвичайно вимогливий, ставить себе критично. З цього скупого опису ми довідуємося й про надзвичайну скромність Тараса Демидовича.

У змалюванні обличчя, фігури, всієї зовнішності людини — ключ до розкриття її внутрішнього світу, характеру.

«Засмагле, вуглувате обличчя, квадратний, трохи завеликий ніс, надмірно вивернута нижня губа — як ніколи, все сьогодні не сподобалось на власному обличчі. Тільки очі дивились якось жалісно й пильно. Лише одні вони, добрі, незлобиві, і прикрашали весь мій портрет». Портрет, таким чином, є одним із важливих художніх засобів типізації та індивідуалізації персонажа.

Не випадково роман «Малиновий дзвін» розпочинається хвилюючим заспівом: «Школа моя! Радість моя!» Цим же рефреном він і завершується. Тож голос звичайного шкільного дзвінка викликає в серці головного героя найніжніші почуття: «Навколо стояла невимовна тиша... І раптом... Я спинився і застиг... від несподіванки. Обізвався шкільний дзвінок. Дзвенів він якось особливо, ніжно-ніжно, малиново... То чи ж є ніжніший, веселіший, радісніший, малиновіший і дорожчий дзвін для вчительського серця, як оцей малиновий дзвін шкільного дзвіночка? В ньому для Залужного все — життя, радість праці, любов до людини, щастя.

Сонячні, барвисті і повісті «Морська чайка» та «Курплові острови». Справді, чорноморським, дніпровським теплом повіває від них. Читачі вже познайомилися і з новими цікавими повістями письменника — «Курячий бог» та «Героподвія».

Визначним досягненням Юрія Збанацького є роман «Сеспель» про зачинателя чуваської радянської поезії Мішші Сеспеля, який жив, творив і помер на Україні.

Сеспель — по-чуваському пролісок. Саме такий характер має поет — головний герой роману. Сеспель — ніжний і чистий, сміливий і непереможний. Ось наша перша зустріч з героєм: «...на одинокому камені в непорушній позі застиг юнак. Лець примруженими, по-східному трохи розкосими очима, з-під густих смолисто-чорних брів, не моргаючи, він дивився сторожко у штормову далину. Примостився на самому вершечку каменя,

ніби в сідлі, сперся руками на коліна і так завмер, зачарований морською стихією...»

Море, море, з краю в край
Зелен-чорним ти заграй!
Ти розгойдуй грізні хвилі,
Що запінені, аж білі,
Бий у берег в буйній силі
Щохвилини, кожну мить!
Зачарована тобою,
Вся душа вогнем горить.
Що дається боротьбою —
Тільки те мені й любить.

Життя талановитого поета сповнене внутрішнього напруження, боротьби. Він мало прожив, але надзвичайно багато пережив.

Цільна натура кришталево чистого поета розкривається в монолозі, коли Сеспель звіряє свої думки Антоненкові: «Повірте, комісарє... Коли б вороги те чинили наді мною, я гордо зносив би всі муки, я, як революціонери, як Чернишевський, як Ленін, пішов би на найстрашніші тортури, для мене навіть смерть була б солодкою за революційну справу. А тут зовсім інше — тут свої...»

Юнака було несправедливо осуджено і виключено з партії. Та ніщо не може зігнути поета-комуніста. Ніяким ницим людяцям не вдається затьмарити його сонця віри. Він не зраджує своїх високих ідеалів.

«Що дається з боротьбою — тільки те мені й любить...»

Ці чудові, глибокодумні рядки чуваського брата душевно близькі Юрію Збанацькому, крізь них розкривається і його громадянський, письменницький характер — характер комуніста, майстра войовничого слова.

Юрій Збанацький приніс в українську радянську літературу свою особливу манеру письма, свій голос, свою художню самобутність. Це — співець придеснянської природи, майстер неповторних портретів чудових радянських людей українського Полісся. Твори Юрія Збанацького перекладені багатьма мовами Радянського Союзу і за кордоном — польською, угорською, чеською, болгарською, китайською та ін. Юрій Збанацький завоював серця читачів щирістю розповіді, іскрометним гумором, ніжним ліризмом. Його талант весь час міцніє і розвивається.

Іван СЕМЕНЧУК

МІЖ ДОБРИМИ ЛЮДЬМИ

ПОВІСТЬ

Був гарячий червневий день. Сонце палило нестерпно. Замовкли птахи, квіти й дерева стомлено опустили донизу в'яле листя. На небі ні хмаринки, в повітрі духота. Хоч би вітрець дихнув з ріки, хоч би тінь яка на хвилину заступила палюче сонце!

В такий час на подвір'ї прикордонної застави тихо і безлюдно. Бійці відпочивають. Сидять в читальному залі, у червоному кутку, а хто й просто куняє десь у тиші прохолодної кімнати просторого клубу. Рідко в кого з'являється бажання виходити опівдні без діла з затінку на сонце.

Але сьогодні на подвір'ї застави кипіла робота. Всі, хто був вільний від занять, висипали з приміщень. Хто підмітав зеленим березовим віником доріжки, хто поливав землю водою, щоб прибити пилюку; хто виплював бур'яни пообіч широких стежок; хтось із молодших бійців, мов на зелену неділю, ретельно розтрушував по стежках пахучу лепеху. Сторонньому здалося б, що на заставі готуються до свята або до зустрічі високого начальства.

Більше від усіх старався старшина Панас Омельчук.

— Та не жалій води, Узумбаєв,— говорив він до засмаглого бійця.— Це тобі не Середня Азія. Це у вас вода на вагу золота, а в нас такого добра вистачає.

— У нас арики,— випроставсь міцний, мов вилитий з чавуну, Узумбаєв.— У нас багато ариків, у нас багато води.

— Тим краще. То не жалій її й тут, лий більше на пісочок, бо коли танці почнуться — від пилюки задихнешся.

— Ех, і потанцюємо,— хвацько заломив пілотку в'юнкий сержант Махотка.— Пам'ятаєш, Панасе, як Галинка зі мною летась нашу білоруську польку танцювала?

— То ж минулого року, а тепер, казав сліпий, побачимо, чи захоче вона з тобою танцювати,— лукаво підморгнув бійцям Омельчук.

— Зі мною не захоче? Б'ємось в заклад. На що хочеш! Ні, ти не крути, Омельку, не крути.

Неквапливий, з лукавою іскринкою у сірих очах, Омельчук, якого в час дозвілля звали по-панібратськoму Омельком, видно, не збирався заперечувати Махотці. Випроставшись, він діловито витер тильною стороною руки широкий бронзовий лоб, заклопотано оглянувся навколо, примружившись, зиркнув на сонце.

— Не кип'ятись, Махотка. Википиш на сонці.

Махотка не встиг відповісти Омельчукові. Поблизу пройшла жінка в білому широкому платті, в солом'яному капелюшку. Бійці шанобливими поглядами проводжали дружину начальника застави.

Ольга Дмитрівна вже не раз виходила за великий цегляний будинок клубу, що стояв на горбі, і пильно вдивлялася на шлях, що рівною стрічкою тягся від застави до залізничної станції. Понад шляхом росли молоді верби та акації, але вони не могли схвати від людського ока руху на бруківці.

— Хвилюється наша матінка,— кивнув у бік командирової дружини Омельчук.

— Вважай, рік дочки не бачила,— охоче згодився Махотка.

— Що рік? — задумливо мовив Узумбаєв.— Рік пролетить — орел над степом. Чотири роки — згряя орлів. Я чотири роки не бачив дому.

— А чому вона не поїхала з капітаном? — запитав хтось з бійців.

— Маленька захворіла,— пояснив всезнаючий Махотка.

Ольга Дмитрівна нетерпляче чекала приїзду старшої доньки. З того часу, коли на заставу прийшла телеграма, в якій донька сповіщала, що вона достроково здала екзамен і швидко приїде на канікули, Ольга Дмитрівна з нетерпінням чекала гостю. Та саме в той день, коли треба було їхати за Галею на станцію, захворіла менша донька Косачових, дволітня Таня. Звечора дівчинка пустувала, невгавно сміялась, а вночі в неї раптом піднялась температура. Прокинувшись вранці, Таня почала пхикати та вередувати, в неї посолові-

ли очі, почервонів носик. Ольга Дмитрівна відразу поклала доньку в постіль.

— Бродила вчора по калюжі, замочила ніжки — от і простудилась. А тепер не поїдеш зустрічати Галю.

— Поїду, — пхикала дівчинка.

— Ти хвора, — сказала мати.

— Я поїду, — наполягала Таня.

За Галею поїхав на станцію капітан Косачов. Ольга Дмитрівна і Таня лишилися вдома.

Тепер кожної хвилини дівчинка вимагала:

— Мамо! Іди подивись!

Ольга Дмитрівна переконувала доньку, що татусь та Галя незабаром приїдуть, що швидко на подвір'ї затукає машина, але їй і самій не терпілося зустрітись з Галею. Вона охоче, вже котрий раз, виходила за клуб виглядати приїжджих.

Уже час було Косачову повернутись. До станції не більше години їзди.

Повернувшись у кімнату, Ольга Дмитрівна вийняла з-під пахви доньки термометр. Температура помітно спала. Дівчинка стала веселішою, рухливішою. Вона вже сиділа на ліжечку, світила на матір синіми оченятами, щебетала.

— Їде татко? Везе Галю?

— Зараз приїде.

— Тата хоче туди, — показувала дівчинка за вікно.

— Тата піде на подвір'я, коли видужає.

— Тата вже не хвора.

Саме в той час, коли мати сперечалась з дочкою, в двері хтось постукав.

— Хто там?

— Це я, Омельчук. Вже ідуть, Ольго Дмитрівно.

— Ідуть, ідуть! — заплескала в долоні Таточка.

— Справді? Далеко?

Але Омельчук уже подався бігцем услід за бійцями, які виходили за браму назустріч капітану.

Ольга Дмитрівна кинулась було і собі з кімнати, але Таня зчинила такий лемент, що мати відразу повернулася.

— Таточко, дурнесенька! Чого ж ти кричиш? Сестричка ж твоя, Галюся наша, приїхала.

Дівчинка пухкими рученятами обняла матір за шию.

— І я! Я теж! — схлипувала вона.

— Ну, й характер же в тебе, доню,— похитала головою жінка і, сміючись, швидко закутала дівчинку в легеньку ковдру.

Коли Ольга Дмитрівна з Танею на руках вийшла за ворота застави, тут уже зібралися прикордонники, прикипіли поглядами до шляху. Бійці підтягали ремені, розправляли складки гімнастсьорок.

Розчервоніла від хвилювання й радості, Ольга Дмитрівна протиснулась наперед і відразу побачила знайому машину, що швидко мчала до застави.

— Галя їде! — вперто звільняла з ковдри ручки Таня. Вона хотіла показати дяді Омельчуку на машину, в якій їхала її старша сестра.

2

Довга і стомлююча дорога лишилась позаду. Галя сиділа поруч з батьком на задньому сидінні і раз у раз поглядала на нього. Капітан Косачов, сорокалітній чоловік з срібними скронями і відвертим поглядом розумних очей, розпитував доньку про рідне місто, про бабусю.

— Бабуся теж хотіла було їхати, та останнім часом щось вона хворобливою стала. Пройдеться трошки і вже стомлюється,— весело і безтурботно розповідала Галя, пригорнувшись до батька, вузькою долонею ніжно гладячи його посивілі скроні.

— Татуню, а в тебе ще більше стало сивини. Старієш ти в мене катастрофічно... А тьотя Дуся просила, щоб ви з мамою приїхали в гості.

Аркадій Лукич Косачов, відкинувшись на м'яке сидіння машини, спочивав після останніх майже безсонних ночей і, як чудесну музику, слухав рідний голос доньки. В уяві бачив надволзьке місто, посміхався до рідних і друзів. Йому дуже хотілося поїхати у відпустку, побувати там, де прошуміла його молодість, де він вперше пізнав красу життя і насолоду праці. Але зараз, коли на кордоні було не зовсім спокійно, він не міг подумати про те, щоб залишити заставу.

— Поїдемо, обов'язково поїдемо,—заспокійливо пообіцяв він доньці, хоч і розумів, що цю обіцянку здійснить не скоро.

Батько й дочка так були захоплені розмовою, що не помічали того гарячого погляду, якого не зводив з них ад'ютант капітана Датики Баташвілі. Він сидів поруч з шофером, але не міг дивитись вперед. Сухорлявий, немов пружинний, він, як кібчик на скелі, застиг на сидінні і, напівобернувшись, чорними очима, що блищали з-під бархатистих брів, любовно поглядав то на капітана, то на Галю.

— Застава! — коротко повідомив він.

— Ой, як тут зазеленіло! Татуню, правда, у нас стало зеленіше, ніж було минулого року?

— Весною наші хлопці посадили багато дерев, — охоче пояснював дівчині Датики. — Ми з старшиною Омельчуком посадили дуба.

— А Омельчук хіба не демобілізувався? — поцікавилась дівчина.

— Омельчук не такий чоловік, щоб кинути друзів.

Машина проскочила через місток і швидко наближалась до застави.

— Ось він, Омельчук. З квітами стоїть, — радісно сказав Датики, вказуючи дівчині на заставу.

Галя побачила біля воріт застави гурт прикордонників, але розпізнати нікого там не могла.

— Та й очі ж у вас, Датики! — дивувалась вона. — З такими очима тисячу літ можна жити.

— Ми, кавказці, зірки й живучі, — радо погодився він.

Попереду бійців стояла жінка з дитиною на руках. Її відразу помітила Галя.

— Мама! Ой, мама! І Таточка. Чи впізнає мене Таточка?

— Впізнає, — щасливо усміхаючись, сказав Аркадій Лукич.

Схвильована Галя підхопилася з місця, пережилилась через спинку переднього сидіння так, що її голова порівнялась з головами Датики та шофера. Баташвілі запитав напівголосно:

— Галино Аркадійовно! Ви «Суліко» не забули? Грузинські слова?

Галя хоч і почула це запитання, але не відповіла. Вона бачила тепер лише одну матір та маленьку сестричку.

— Таточка руки простягає! Татуню, вона мене впізнала.

Шофер м'яко загальмував машину, і вона, прошеlestівши по піску, спинилась біля воріт застави. До машини підходили бійці, а поперед усіх Ольга Дмитрівна.

— Мамочко! Мамусю! Таточко! — гукала Галя, висуваючись у дверцята.

Вона зацілувала сестричку, пригорнулась до матері. Таня сушила бровенята, міцно обіймала за шию матір, скоса дивилась на струнку незнайому дівчину.

Тані було трохи більше року, коли востаннє вона бачила Галю. Тоді, коли Галя їхала в інститут, на ній було шерстяне коричневе плаття. Волосся заплетене в дві важкі коси. Тепер дівчина була вдягнена по-літньому, а на голові в неї кучерявилась модна зачіска.

— Таточко, ти мене не впізнала?

— Таточко, це ж наша Галя, наша Галюся, — переконувала маленьку Ольга Дмитрівна.

Якусь хвилину Таточка недовіриливо дивилась на сестру, потім, мабуть, впізнала в ній щось знайоме, рідне, бо враз посміхнулась, рвучко викинула вперед рученята.

— Галя!

Галя вхопила на руки сестричку, поцілувала її рожеві щічки. Згодом дівчина підступила до бійців.

— Здрастуйте, товариші! — окинула вона всіх задержувато-дружнім поглядом.

— Здрастуйте, Галино Аркадійвно!

— Прийміть від нас ці скромні квіти, — виступив уперед кремезний Омельчук.

Він подав дівчині букет, в якому польові квіти густо переплітались з луговими зірочками та водяними ліліями, а посередині красувалися дві великі червоні троянди — перші з тих, що зацвіли в квітнику, посадженому минулої осені Омельчуком та Мачоткою.

— Таточко! Глянь, які чудові квіти! — Галя, приємно вражена подарунком, сховала в букет своє обличчя. — Дякую вам, друзі, щиро дякую. Татусю, глянь, які квіти!

Галя оглянулась навколо, розшукуючи батька.

Капітана Косачова не було серед гурту.

Як тільки зупинилась машина і Галя кинулась до матері, до капітана Косачова підійшов старший політрук Кучерявенко. Він був заступником начальника застави по політчастині.

— Ну що? — коротко запитав капітан.

— Є новини.

— Пішли.

Капітан Косачов, високий, по-військовому підтягнутий, чітким кроком кадровика рушив до штабу. За ним ледве встигав коротенький, вже з помітним животиком, круглолиций Кучерявенко.

Прикордонна застава, якою командував капітан Аркадій Лукіч Косачов, була розташована на пагорку, що височів над болотистою річечкою. Влітку річка ховалася у високому очереті та лепесі, губилася в хащах непролазних кущів, переплетених колючою ожиною. Подекуди над водою хилилися старі дупласті верби, тяглися вгору струнки осокори.

Здалеку застава видавалася зеленою купкою дерев. Поблизу не було ні сіл, ні хуторів. До найближчого хутора Марцинюки, в якому налічувалось щось із двадцять дворів, розкиданих по вибалках та дібровах, — більш як чотири кілометри.

В центрі застави стояла старовинна присадкувата будова з товстезними стінами, викладеними з нерівних гліб сірого та бурого ніздрюватого каменю. Велика, посічена негодою, всередині кам'яниця була, мабуть, такою, як і сотні років назад. Напівокругле важке склепіння низько висіло над головою, давило своєю вагою. В глибині кам'яниці було просторе, хоч темне й вогке, підземелля.

Навколо кам'яниці серед кущів та дерев виднілись дерев'яні казарми, де жили бійці та офіцери, будинки різних служб. В кінці подвір'я височів двоповерховий цегляний будинок, в якому на горі містився клуб з багатьма кімнатами, призначеними для культурно-виховної роботи, а внизу — перукарня, пошта, крамниця.

Застава була обгороджена невисокою цегляною стіною, перед якою буяла низькоросла жовта акація та колюча тернина.

Капітан Косачов любив свою заставу. Коли 1939 року кордон Радянського Союзу проліг по цій мілководній волинській річечці, він сам особисто обрав це місце для застави. Його особливо привабила древня кам'яниця. Начальство схвалило вибір капітана. Багато зусиль доклали Косачов і особовий склад застави, поки вона стала такою, як сьогодні. По обидва боки від застави понад річечкою було споруджено непомітні для стороннього ока земляні та залізобетонні укріплення. Деякі з них навіть сполучались з кам'яницею підземними ходами.

В своєму господарстві капітан почував себе упевнено. Разом з Кучерявенком та іншими офіцерами він загартував свій колектив прикордонників. Служба була налагоджена бездоганно. Жоден рух за річечкою не проходив мимо їхньої уваги.

Останнім часом по той бік кордону коїлось щось непевне. Прикордонники відчували це, але звідкіля було знати, що там задумали?

Вдень помітити щось особливе важко. Зате вночі чуле вухо і пильний зір прикордонника ловили приглушені шуми моторів, загадковий рух якихось невиразних тіней.

Кілька разів німецькі солдати наближались до державного кордону. Прикордонники, причаївшись, мовчки стежили за ними. Поблукавши біля річки, солдати відходили.

Капітан Косачов про все це щоденно сповіщав своє командування. Вислухували його уважно, застерігали, щоб не піддавався на провокації.

Зовні застava жила тихим, буденним життям, а насправді всі, від капітана Косачова і до кухаря Митрьохіна, забули, коли спокійно їли і спали. Одна тільки людина була на заставі, для якої всі ці події нічого не значили. То маленька Таня.

Косачова й Кучерявенка зустрів начальник штабу лейтенант Сичов.

— Що нового? — запитав його Косачов.

— Секрет сьомий повідомляє, що на узгір'ї, біля вітряка, помічено гаубичну артилерію.

— Так.

— Молодший лейтенант Гаркуша доносить, що біля села Марки Нові скупчились танкові частини.

- Що? Гаркуша уточнив скільки?
- Уточнює.
- Зв'яжіть мене з командуванням.
- Есть!

Після телефонної розмови капітан Косачов вийшов з штабу зосереджений, зовні спокійний, але збуджений до останнього нерва внутрішньо. Згадав, що до нього приїхала в гості донька, і раптом подумав: «А може, було б краще, коли б вона не приїздила?»

— Дурниці! — вголос відповів на власну думку.

Для тих, хто живе на кордоні і пильнує його спокій, немає більш чи менш напружених днів. Прикордонна застава — завжди на посту.

4

Почалося все просто. У літньому театрі застави, нашвидкуруч побудованому в затінку дерев поблизу кам'яниці, голосно залився баян, на всі лади вихваляючи Катюшу, яка самотньо виходила на крутий берег невідомої ріки.

Галя захвилювалась, невлад відповідала на запитання матері, раптово втратила апетит, категорично заявивши, що їй вже перехотілося їсти.

Дівчину ніби ненароком зустріли майже біля порога капітанової квартири Омельчук та Махотка. Вони, як виявилось, теж знічев'я прямували на голосок баяна.

— Омельчук! А чому ви не на своїй Полтавщині? — поцікавилась Галя.

— А хіба на Волині не ті ж галушки? — віджартувався Омельчук.

— Ви ж збирались демобілізуватись?

— Передумав. Уже був зовсім зібрався, та жаль застави стало. Залишились ось з Махоткою понадстроково.

— Так Махотці ще рано демобілізуватись.

Гордий з того, що Галя пам'ятає про нього, Махотка вдячними очима подивився на дівчину.

— Е, ні. Я — із застави ні ногою. Омельчук без мене плакатиме.

— А Петров таки демобілізувався?

— Поїхав. І Марченко розпрощався.

— А мій землячок, пам'ятаєте, Галю... Аркадіївно, що «Крижачка» забористо танцював?

Махотка почервонів. Він добре знав дівчину, але вона ще минулого року була зовсім дівчиськом, а тепер виросла, не школярка вже, в інституті навчається, тому їй доводиться по батькові величати.

— Ех і награв ж наш Митрьоха! — багатозначно кивнув у бік клубу Омельчук. — Потанцюємо сьогодні гопачка по старій пам'яті, чи що?

— Маму незручно одну залишати... І Таточка хвора.

— Матінка у вас добра, вона нічого не скаже, — підморгнув Махотка.

— І правда, вона нічого не скаже, — підтвердив Омельчук.

Бійці прикордонної застави звали свою командиршу «матінкою». Ольга Дмитрівна, довідавшись про це, добродушно посміювалась. Галя говорила про матір, а сама тим часом неквапливою ходою прямувала до клубу.

Під крислатою липою біля сцени замріяно награв на баяні круглолиций, випещений на солдатських харчах кухар Митрьохін. Сяючи своїм добрим обличчям, замріяно розводив червоні міхи баяна, зітхав разом з ним. До клубу поспішали бійці, старанно поправляючи рипучі пояси, войовниче випинаючи груди.

— Митрьохо! Будь другом! — загукав ще здалеку до баяніста Махотка. — Полечку! Білоруську!

Митрьохін глянув на Махотку і враз весело ушкварив нестримно бурхливу польку.

Махотка, викинувши кумедного викрутаса з присідом, колесом підкотився до Галі.

— Галино Аркадіївно! Полечку в два боки не забули?

Галя повагалася якусь мить, благально зиркнула на Омельчука, на присутніх бійців і, мабуть, прочитавши в їхніх поглядах підтримку й заохочення, рішуче ступила назустріч Махотці.

Закрутилася, завертілася дружна пара. Стрімкий розворот в один бік, на одну невловиму мить зупинка,

і танцюючі граціозно і легко завертілися в протилежному напрямку. Галя майже на голову вища від щупленького Махотки, але якось ця різниця в рості не помічається, бо майстерно, з дивною легкістю танцює рухливий білорус. Дивишся збоку — і здається, не танцюють ті двоє, а співають, співають кожним рухом голови, рук і ніг.

Все тісніше оточують бійці танцюристів, у такт музиці сплескуючи долонями.

— Жар, Митрьохо! Дрібніше сип, сябрику! — час від часу просить Махотка баяніста.

Цим танцем і почався червоноармійський самодіяльний вечір. На сцені з'явилися майстри художнього читання, співаки, танцюристи. На концерт зібралися всі, хто був вільний цього вечора. Прийшла й Ольга Дмитрівна, бо Таня нарешті заснула.

Пізніше за всіх з'явився Дати́ко Баташвілі. Він був схвилюваний, відразу пробрався до Омельчука, щось зашепотів йому на вухо.

Омельчук ледве помітно кивнув баяністу, і той через якусь хвилину з силою звів до купи міхи. Баян полегшено зітхнув і замовк.

— А зараз прослухайте грузинську народну пісню «Суліко» у виконанні Дати́ко Баташвілі та Галини Аркадіївни Косачової.

Омельчук заохочувально підморгнув слухачам, які гучними оплесками зустріли співаків.

Пісня зачарувала всіх. Два ніжні мелодійні голоси злилися в один, засумували, зажурилися над долею нещасливої красуні Суліко. Настала така тиша, що навіть було чути, як хлипають клавіші під товстими, але на диво вправними пальцями Митрьохіна.

І саме в той час, коли співаки переходили до останнього куплета пісні, в коло виступив боєць і голосно покликав:

— Баташвілі, Махотка, Никаноров, Чабаненко, Узумбаєв — до виходу!

Нагло урвалася пісня. Але Дати́ко був щасливий. Він вдячно потиснув руку Галі і усміхнений плигнув зі сцени.

До бійців підійшли капітан Косачов і старший політрук Кучерявенко. Вони, видно, збирались від'їздити на кордон.

— Продовжуйте,— наказав капітан.

В декого з присутніх відразу пропав настрої. Те, що начальник застави їде на кордон, коли в гості прибула дочка, їм дещо говорило.

Щаслива Галя, певно, одна не розуміла того, що батько зайшов сюди на хвилину перед від'їздом. Вона нагадала Косачову:

— Татку! А про завтра ти не забув?

Усмішка спалахнула біля самих очей Косачова, стомлених, але молодих, уважних.

— Слово моє — закон. Завтра обов'язково порибалимо.

Дівчина стала навшпиньки, поцілувала батька в старанно виголену, свіжу від вечірньої прохолоди щоку.

Омельчук уважно слідкував за Косачовим. Перехопивши його погляд, сплеснув у долоні, наказав баяністові:

— Митрьохін! Гопака!

З захопленням, з азартними переходами та колінцями заіграв Митрьохін, та так, що й неживого б потягло на танці.

Косачов раптом розцвів у скупій посмішці, енергійно тупнув ногою, лунко сплеснув у долоні, підморгнув Галі:

— Вдаримо, дочко!

Зробивши два кола, Косачов красномовно зиркнув на Омельчука, і той, з одного погляду зрозумівши начальника, хвацько заломив кашкета, з присвистом пішов навприсядки, в одну мить перехопивши від капітана Галю.

Косачов, розчервонілий і усміхнений, вийшов з кола, кивнув Ользі Дмитрівні. Дружина бачила, як Косачов і Кучерявенко підійшли до бійців, що чекали на них біля штабу, тримаючи осідланих коней, як вплигнули в сідла і за хвилину зникли за ворітьми застави.

Надворі було темно. Лише біля клубу яскраво горіли електролампочки, і тут захоплені піснями та танцями не помічали, що вже наступила коротка літня ніч.

Другого дня, тільки спалахнули перші промені сонця, Аркадій Лукич вже будив дочку.

— Галю! Роба вже прокинулась.

Галя швидко вдяглася, вийшла до вітальні. Батько вже був одягнений, з-під випрасуваного комірця, як завжди, виглядав білий рубчик. Важко було повірити, що капітан цієї ночі лише на світланні заснув якусь годину. Він весело привітав дочку, пожартував:

— В тебе ще очі сплять, Галю.

Мов дитина, вона почала терти очі кулаками.

— Невже я така заспана, татку?

Косачов звелів дочці снідати і йти на подвір'я, а сам пішов кликати шофера.

Сонце щойно впливло з-за обрію. Воно ніби залягло на далекій смужці лісу, велике і червоне. Все подвір'я застави молоді сміялось, на зеленому вбранні дерев густо блищали великі краплини роси. На великій клумбі багряно горіли вмиті ранковою росою червоні півонії та бархатисті гвоздики.

Аркадій Лукич кинув уважний погляд на той бік кордону. Над тихою водою річки золотився прозорою тканиною шовку ранковий туман. Далекі ліси й переліски, горби і видолинки мовчазно вмивались росою, посміхались до сонця. Жодного руху, навіть вітрець мирно дрімав, припавши грудьми до зелених нив та луків.

З вечора і до самого ранку їздив начальник застави по своїй дільниці кордону. Побував на всіх постах та секретах. Цієї ночі на кордоні було спокійно, здавалось, ніби на протилежному боці все вимерло або заснуло непробудним сном. Як не прислухався — за кордоном стояла непорушна тиша. Тільки заливались над річкою у вербах та густих кущах солов'ї та в зелених густих житах перегукувались перепели.

Косачов був стурбований цією тишею не менше, ніж в попередні ночі таємничим рухом.

Ось і зараз він довго дивився замисленим і вивчаючим поглядом за річку, ніби міг там знайти відповідь на те питання, яке його так турбувало. Навіть не почув, як до нього підійшов Датику.

— Я тут, товаришу капітан.

— Добре, Баташвілі. Подавайте машину.

Через кілька хвилин слухняна емка, голосистим гудком привітавши вартового на воротах, вилетіла в поле і взяла напрям на хутір Марцинюки.

Вдягнена в сірий дорожній костюм, в солом'яному капелюшку та туфельках на низькому каблукі, Галя нагадувала невтомну туристку, що зібралась в далекий похід. В її великих синіх, мов волошки, очах було стільки завзяття і рішучості, що це відразу передалось Косачову та Датико.

— Риба прокидається, біди не чує,— жартував Баташвілі.— Сьогодні риб'ячий рід багатьох своїх не дорахується. Але де ж ваші вудки, Галино Аркадійвно?

Галя запитально зиркнула на батька. Вона дійсно не подумала про те, чим вони ловитимуть рибу.

— Справді, татку, чим ми ловитимемо?

— Руками,— засміявся Аркадій Лукич, і дочка зрозуміла, що батько вже подбав про рибальське начиння.

Вона жартома вдарила маленьким кулачком у спину Датико.

— Ви завжди, Баташвілі, потішаєтесь наді мною. Як не сором кривдити маленьких. Ось подивіться краще, яка краса тут!

Навколо справді було казково. В полі, обабіч дороги, стояли високі, вже сизуваті, хліба. На довгих, схилених до землі колосках тремтіли вологі жовті крупинки — жито красувалось.

Несказанно чудова в червні волинська земля. То там, то тут мріють ген за пагорками ліси й переліски, дрімають над ставками й озерами вербові й дубові гаї, на півночі простяглися аж до самої Білорусії несходи-мі соснові ліси та непролазні болотисті хащі. Побіля річок і річечок, у видолинках і ярах, попід гаями й дібровами туляться крихітні волинські хутори, які часто складаються з двох-трьох хат. Навіть села тутешні часто розкидані купками, хутірцями, і нерідко селянин, що живе в кінці такого села, не знає того, хто живе в другому.

В машині западає мовчанка. Тільки мотор вуркоче розмірено, немов велетенський жук-рогач гуде десь над самим вухом.

— Красиво! — захоплено озивається нарешті Дати́ко.— В нас у Боржомській долині — краса, але й тут чудово. Розумієте, товаришу капітан, я чим більш приглядаюсь, тим більше бачу спільного між Україною і Грузією. Хоч у нас гори, а тут рівнина. По-моєму, і тут, і в нас — одна душа.

— Та ви поет, Дати́ко! — вигукує, сміючись, Галя.

— У нас, в Грузії, кожний третій — поет,— охоче згоджується Баташвілі.

Весело форкаючи, машина вирвалася на пагорок, помчала у видолонок. Перед очима враз виникла негуста діброва, до неї тулилося кілька присадкуватих, обсаджених густим вишняком хат. Біля одного з дворів стояв селянин, неквапливо розпалюючи люльку.

— Дід Марцинюк! — радісно вигукнула Галя і енергійно замахала до старого рукою.

6

Панаса Юхимовича Марцинюка на хуторі звали старим, хоч йому було лише п'ятдесят років. Старили Марцинюка довгі сірі вуса, що здавались зовсім сивими, велика лисина, яка сягала аж до рівчача на потилиці, і зморшкувате, землистого кольору обличчя.

Марцинюк дружив з прикордонниками. Галя теж його добре знала.

— Панас Юхимович — це наш хутірський філософ,— сказав про нього якимось старший політрук Кучерявенко.— Не існує в світі такого питання, на яке Марцинюк не дасть відповіді.

— То правда,— згоджувався з Кучерявенком і Косачов.— Панас Юхимович — ходяча енциклопедія. Та й що дивного, коли він один на хуторі знав грамоту за часів панування польських панів.

Косачов любив і поважав старого Марцинюка. Вони познайомились другого ж дня після приїзду Косачова на заставу. Відрекомендувавшись, Марцинюк відразу ж попросив дати йому газету чи книжку. Коли капітан виніс кілька книг і пачку газет, у старого очі засяяли таким щастям, ніби не газету, а хліб дали людині, що довго голодувала.

Машина, здіймаючи куряву, завершила на хутірську вулицю.

— З дідом Марцинюком можна рибалити, — сказав Датику. — Він крізь воду на дні рибу бачить. Завзятий рибалка.

— Хіба тільки рибалка? — посміхаючись, зауважив Косачов. — Панас Юхимович на всі руки майстер. Як кажуть: і швець, і жнець, і на дуду грець. Мабуть, немає такої речі в світі, якої не змайстрував би Марцинюк.

Панас Юхимович ліниво повернув голову в бік машини, пихнув люлькою. Для нього приїзд гостей не був несподіванкою. На світанку, повертаючись з кордону, капітан побував у нього, просив улаштувати розвагу для доньки. Марцинюк не змушував довго впрошувати себе, хоч у нього в господарстві вистачило б роботи. Він не міг відмовити Косачову, а до того ж і самому кортіло порибалити.

Різко загальмувавши, шофер спинив машину біля Марцинюкових воріт.

Марцинюк, високий, трохи згорблений, сухорлявий чоловік, тепло дивився своїми розумними сірими очима на прибулих.

— Здрастуйте, Панасе Юхимовичу! — привіталася Галя. — Як живете? Живі-здорові?

Старий неквапливо виїняв з почорнілих від нікотинозубів люльку.

— Або я відаю! В нас справи сливе завжди однакові. — Він любувався дівчиною: виросла і розквітла за останню зиму. — А ви як? Хутко, видать, лікаркою будете?

— Ого, до цього ще далеко. Поки що маслаки скоблимо та м'язи вимотуємо.

— Без того, далекі, не можна, — згодився Марцинюк. — Для лікаря жили та кості — річ необхідна. А мій теж уві Львові вже високі науки проходить. — Очі у старого звузились від задоволення та гордості. Він діловито вставив у зуби люльку, пахнув димом. — То на озеро підемо? — запитально зиркнув на Косачова.

— Вам видніше, Панасе Юхимовичу.

Марцинюк зайшов у двір, виніс цілу в'язку вудок, поставив до машини. Потім з сіней приніс в торбині

казанок з вареною макухою й відерце з черв'яками та горохом. Він усівся на передньому сидінні, гордий з того, що має можливість на заздрість сусідам проїхатися в такій машині. Висунувши руку через віконце, Панас Юхимович міцно тримав вудлища.

Діброва, біля якої розкинувся хутір Марцинюки, стояла над великим озером, милувалася своєю вродою в його глибокій і тихій воді. Озеро, оточене густими кущами та високими вербами, було не широке, але довге, в одному місці вузьенькою протокою сполучалось з річкою. Часто в посушливі роки протока висихала, але весною, в час поводі, озеро й річка зливались, і тоді здавалось, що хутір стоїть над самим морем.

Розмотуючи вудочки, Марцинюк повчав Галю:

— Риба — вона той же звір. І бачить, і чує. Еге ж. Почніть тут кричати та танцювати на березі! І ока риб'ячого не побачите — відразу все зслизне, вельми замулиться в багнюку — і коржем не приманиш. А коли тиша та спокій — вигулюється, прости біг, як бидло по оборі, за комашками ганяє.

Взявши до рук вудлище, на якому гойдалася ледве помітна в повітрі тонюсінька льоска, Галя почала видивлятися, куди краще закинути. Марцинюк зупинив дівчину.

— Заждїть, Аркадіївно! Не тра спїшити. Ось ми її спочатку принадимо. Рибка теж не хтіла б на дурничку ловитись. Принадити її треба.

Сховавши люльку до кишені, Марцинюк взяв казанок, почав шукати найзручніші для ловлі місця. Вибравши, він кидав із-за куща у воду запашну мішанку з макухи.

Коли принада була розкидана, Марцинюк підійшов до машини.

— О, тепер вже не гайтеся та дивіть пильно, Аркадіївно. А ви ж чому, Аркадію Лукичу, не беретесь за начиння?

— У мене справи. Ось Датико залишиться з вами. Я вдень приїду. Ну, бажаю успіху. Гадаю, що ввечері юшку варитимемо?

— Та на юшку наловимо.

Капітан Косачов швидко поїхав, а рибалки скрадливо зайняли серед кущів вигідне місце і закинули на тиху воду свої вудки.

Сонце сховалось за кам'яницю.

У садку за будиночком, в якому жив капітан Косачов, весело палахкотів вогник. На тринозі висів чималий чорний казанок, пахло свіжою рибою. Біля казанка чаклував Марцінюк. Перериваючи на хвилину розмову з Косачовим та Датику, він звертався до Ольги Дмитрівни:

— Ольго Дмитрівно, коби-те дали запашного перцю.

— Візьміть там у паперовому пакетику.

— Та коби ще лаврів лист...

— Лавровий лист? Піди, Галю, пошукай у шафі на верхній полиці.

Коли старий Марцінюк варив юшку, йому підкорялись усі. Умів Панас Юхимович зготувати таку юшку, якої, мабуть, ніхто не варив по всій Волині.

— На рибі теж розумітися треба,— говорив Панас Юхимович повчально.— Карась, до прикладу, дуже лепська то риба. А дивіть, на юшку не годиться. Інший лад, коли засмажити та ще й сметани напакувати. А на юшку треба білу рибу. Та ще треба знати, яку рибу взяти та які до неї дати приправи. У панів, балакають, ніби є книжки такі про те, як варити різні страви. Але не потрапляла мені під руку така книга. Та все одно краще від мене ніхто ні по якому писанію, хоч згинь, юшку зварити негоден.

— У вас риба хороша, але в нас у горах водиться форель. Не риба — блискавка,— жваво говорив Датику, явно намагаючись заінтригувати старого.

— Чував, чував про ту форелю. Але не доводилось бачити. Балакають, що ловити таку — набідишся, та й все тут.

— Вона в гірських річках живе. Там вода холодна як лід.

— А то, далєбі, як яка риба. Карась — той хутчій у багнюку надиться, лин — теж пастівень собі в багнюці має. А ось уже окунь — той на чистинку вабитьсь, та ще щоб і під лозою. Забереться в пічурку, тільки хвостом виляє,— рукою тоді бери, ледачого. А кавказьких гір не доводилось бачити, зате в Карпатах бував.

Теж гори не з маленьких. Ольго Дмитрівно! Коби-те й цибулина у вас знайшлася!

Неподалеку від вогнища, у невеличкій, заплетеній диким виноградом та хмелем альтанці, сиділа Галя. Вона стомилась, але була задоволена наслідками свого рибальства. Мовчки прислухалась до мови Марцинюка, старанно працювала голкою. Дівчина вишивала невеличку батистову хустину, готуючи подарунок сестричці до її дня народження. Хустина була оторочена шовковою рожевою бахромою.

Робота швидко була закінчена, та дівчині не хотілося випускати хустинку з рук. Вона якийсь час розмірковувала над тим, чого ще не вистачало цьому подарункові. І для того, щоб скоротати час, почала вишивати слова: «Рідній Таточці Косачовій».

Розмова непомітно перейшла на політичні теми.

— Морочать вони, хай їм трясця, голови своєю політикою, — говорив Марцинюк про гітлерівців. — Або хто повірить, що Гітлер раптом нашим другом став? Се даремна балачка — так собі думаю.

Косачов нічого не міг заперечити Панасу Юхимовичу.

— Балакають собі про дружбу, та, либонь, кому вони про це не базікали? Англійцям в них тієї мови теж не бракувало. І французам не бракувало. І Польщі — теж заєдно. А що вийшло? Говорили, говорили, поки війну розпалили.

Марцинюк допитливо глянув на Косачова.

— Щось химерне діється на тому боці, Аркадію Лукичу. Кум там за річкою в мене залишився. Як плакуча береза на тій стороні. Киваємо лише з жалю головами, та й по всьому. Не поталанило йому, бідакові. А це вже з місяць не видать щось на тому березі кума. Непевне щось там діється, Аркадію Лукичу.

— Що там діється — наша справа маленька. У внутрішні справи своїх сусідів ми не втручаємось, — сказав сухо Косачов.

Марцинюк дістав люльку, запалив. Помовчав з хвилину.

— Та то правдиво, — видно, його не задовольнила відповідь капітана. — Але коли б нам від того не пошкодило. Ще двох років не минуло, як здихались вражого свавілля. І як зміркувати до ладу, то не з радощів

кум виткнутися до річки не може. Ольго Дмитрівно! А ходіть-но спробуйте юшку на сіль.

Вечеряли в альтанці. Сонце вже зайшло, на землю упали сутінки, але було ще видно. Над заставою випиналось велетенською блакитно-золотистою аркою бездонне літнє небо, біля кам'яниці в кущах несміливо подавали голос пташки.

В тарілках парувала запашна з янтарними скалками юшка, посеред столу височіла карафка з якоюсь особливою настойкою, що її виготовляла за тільки їй відомими рецептами Ольга Дмитрівна.

Розчервонілий від першої чарки Панас Юхимович мудрував над паруючою тарілкою.

— Оце саме найбільші дні, дивіть, настали. Коли те сонечко зайшло, а виднота яка навколо. А хай лишень похилить на осінь, то гень лиш щезне сонце — відразу й темрява. А слив'янка у вас, Ольго Дмитрівно, лепська. Моя стара, коб здорова була, не вміє такої настоювати. Та, либонь, вона в мене б і не втрималась — розкуштували б скоро.

Капітан Косачов і Кучерявенко, який завітав на вечерю, бо був найпершим прихильником марцинюківської юшки, з апетитом сьорбали її.

— Якщо справді на небі є жильці, то вони, мабуть, харчуються саме такою юшкою, — жартував розімлілий Кучерявенко.

— Релігія — дурман. Правду мовлячи, я ще парубком перестав панам та богам добра зичити. Швидко зметикував — омана. Вголос сказати тільки цього було не можна.

Панас Юхимович кинув недвозначний погляд на карафку, закінчив свою мову, як завжди, несподіваним висновком:

— А цікаво: певне, чималенько треба вихилити такої настойки, щоб захмеліти?

Ольга Дмитрівна безпомилково зрозуміла репліку старого, налила чоловікам по чарці.

— Коби вже не зайва. Або я відаю? — невпевнено проговорив Марцинюк, беручи до рук чарку.

Після другої Панас Юхимович знову повернувся до міжнародної політики.

— Всю Європу засмоктав той Гітлер. Поштурховиськами зробив тих людей. І як воно в них терпіння ви-

стачає? — І, не чекаючи ні від кого відповіді, сам пояснював: — А й те мовити, терпітимеш. Над нами за Польщі що вже збиткувались, а ми терпіли. З великими руками на багнет не полізеш. А він гарбає, мов нечистий. А як ви міркуєте, Аркадію Лукичу, чи вистачить у нас сили, як зачепить?

Капітан поклав ложку, переглянувся з Кучерявенком.

— Сили в нас вистачить, Панасе Юхимовичу. В цьому можна не сумніватися.

Марцінюк схвально хитнув головою.

— І я так гадаю. Крові багато проллється, а подолати нас ніхто не зможе. І мій хлопець так балакає.

Вже зовсім стемніло, коли встали з-за столу. Капітан Косачов наказав шоферові відвезти Марцінюка.

— То це я за одну хвилину буду вдома, — задоволено говорив Марцінюк.

Похитуючись, він пішов за шофером.

В небі мерехтіли густо посіяні, політньому веселі зорі, з річки тягло приємною вечірньою прохолодою.

8

По небу пливають важкі грозові хмари. Сліпучі блискавки полосують виднокіл. Всю землю облягла тривозна горобина ніч.

Ольга Дмитрівна, закам'янівши на місці, з острахом чекала небаченої бурі, тривожно оглядалась. Вона одна, серед ночі, на чужому незнайомому полі. Ані буйних хлібів у весняному цвітінні, ні дерев, навіть самої землі не видно було під ногами. Тільки спалахи блискавки і тривога на серці. Що їй могло так налякати? Враз Ольга Дмитрівна зрозуміла, що її турбувало. Біля неї не було дівчаток. Діти щойно — вона це добре пам'ятала! — були тут, поруч. Але зараз вона не могла їх ніде знайти, скільки не гукала — дівчатка не відгукувалися на її голос.

Ольга Дмитрівна бігає по полю. Ноги в неї легкі, молоді, мчать з такою швидкістю й силою, що вона не відчуває власного руху.

Не запримітила, коли в неї на руках опинились Таня й Галя, обидві однакові на зріст, немов близнючки

загорнуті в рожеві ковдри. Ольга Дмитрівна міцно притискує дітей до серця і нестримно плаче від радості.

Вона хоче втекти від зливи. Чує — вже за плечима полоще дощ, розуміє, що все затихло навколо, чекаючи важкого удару грому. Вона хоче втекти з цього безлюдного поля, сховатись де-небудь під стріху, але не може зрушити з місця. Дівчатка зовсім обірвали їй руки, вона стомилась, її ноги стали важкі, немов наліті свинцем.

Над головою раптово гримнуло, захиталося небо, здригнулась земля.

Ольга Дмитрівна схлипнула, застогнала і... прокинулась. Її знову оглушив важкий громовий удар.

Протираючи рукою заспані очі, жінка підбігла до вікна, стала його поспішно закривати. Вона не звернула уваги на те, що за вікном зажеврив ранок, що схід вже палав рожевою загравою, а небо було синє й безхмарне.

З другої кімнати вибігла перелякана Галя.

— Що таке, мамо?

— Гроза.

— Яка гроза?

Тільки тепер Ольга Дмитрівна побачила, що ніякої грози немає. Вона ще не встигла зрозуміти, що трапилось, коли в двері хтось забарабанив сполошено.

— Хто там?

— Митрьохін. Ольго Дмитрівно, війна!

Підхопилась в ліжечку Таня. Почала терти кулачками очі, заплакала.

— Мамо, не грюкай.

Мати застигла на місці.

— Ольго Дмитрівно! Швидше йдіть у кам'яницю. Я вам допоможу.

— Мамо, чого ж ти стоїш? — гукнула Галя.

Ольга Дмитрівна нарешті прокинулась остаточно, заметушилась по кімнаті. В одну мить вона вдяглася, схопила на руки дівчинку. За якусь хвилину вони покинули затишну хату.

На подвір'ї вже зяяли глибокі ями, деякі липи були розчахнуті, повсюди валялось гілля та тріски з дерев. Гараж колихався в червоному полум'ї, і важкий дим чорним крилом розпластався над заставою.

— За мною! — гукав Митрьохін.

Міцно притискуючи до грудей Таню, Ольга Дмитрівна не випускала й Галиної руки.

Тільки Ольга Дмитрівна з дочками сховалась під надійний захист міцних стін кам'яниці, на заставу налетіли ворожі бомбовози. Вони скинули свій смертоносний вантаж на заплакану ранковою росою клумбу, на молодий парк та літній театр прикордонників.

Коли трохи розвіявся дим та пилюка, поглядові відкрилась вся застава, що палала у вогні, задихалась в непроглядній димовій хмарі.

9

Цієї ночі Косачов знову виїхав на кордон. Передавши коней Баташвілі, він і Кучерявенко обережно пробирались на пости та секретні, висунені до самої річки. Тут не дрімали. Прикордонники по кроках впізнавали Косачова. Але все ж і у нього пошепки, але суворо вимагали пароль. По тому шепоту капітан вгадував, хто з бійців стояв на посту, тихо відгукувався на запитання паролем.

Розмова на посту чи в секреті була короткою.

— Як? — кидав одне слово Косачов, запитавши зиркнувши на старшого.

— Спокійно, товаришу капітан.

— Дивитись уважно.

Побувши кілька хвилин з прикордонниками, начальник застави йшов далі.

Вже спалахнула ранкова заграва на сході, вже залунали ранкові хори пташок у кущах, коли Косачов наближався до застави. Капітан зітхнув вільніше, бо тривожна прикордонна ніч закінчувалась і з нею відходила тривога. Спочатку Аркадій Лукич вирішив не заїздити на найближчий від застави дзот. Але потім рвучко виплигнув з сідла, передав повід у руки Датико і подався до прикордонників.

Саме в той час, коли в дзоті з'явився капітан, один з дозорців помітив на другому березі якийсь неясний рух. Він негайно підкликав до себе старшого сержанта. Разом з сержантом підійшов і Косачов.

— В чому справа?

Дозорець не встиг відповісти. За річкою враз спалахнула блискавка, а через мить до слуху докотився лункий залп гармат.

Косачов відразу вухам своїм не повірив. Серце його кудись обірвалось — трапилось те, чого він найбільше боявся. Він зрозумів: це не провокація — це початок війни. Ворожі снаряди рвалися на заставі.

— Порушення кордону! — вигукнув дозорець.

Косачов побачив, що на тиху, блискучу, як дзеркало, річку, ледь-ледь затінену ранковим туманом, випливли темні предмети. То були гумові човники, на яких гітлерівці поспішали до нашого берега.

З сусіднього дота дрібно застукотіли наші кулеме-ти. Косачов розглядав у бінокль ворожий десант, що рвався до радянського берега. Бійці запитально дивились на начальника — без його команди вогню ніхто й не подумав відкривати. Хоч і погано було видно в ранковій імлі те, що робилось на річці, але Косачов зрозумів, що час відкрити вогонь настав. Він рвучко підніс угору руку.

— Ворог порушив священний кордон нашої Вітчизни. Бійці і командири, слухай мою команду...

Його слова крізь гул гармат і снарядні розриви вразно доходили до слуху кожного бійця.

— Вогонь!

Дзот шквалом кулеметного вогню ударив по ворогові. За хвилину з протилежного берега на дзот полетіли снаряди і міни, але десант вже заклинався в збурненій кулями воді. Гумові човни, прошиті кулями, зникали з поверхні річки; гітлерівці, обтяжені амуніцією і зброєю, безпорадно бовтались у воді.

Косачов поспішив на заставу. Саме в той час, коли він і його супутники сіли на коней, над заставою з'явилися ворожі літаки. Капітан бачив, як вони, створивши замкнене коло, по черзі стрімко пікірували, кидаючи на мирну заставу важкі бомби. В одну хвилину воєнне поселення покритось пилюгою та димом.

Капітан Косачов дав острогами під боки коневі. Кінь стрілою плигнув уперед, галопом помчав до застави. Дати́ко і Кучерявенко погналися вслід, але помітно відстали від начальника.

Коли вони підскакали до застави, літаки вже зникли за річкою. Перше, що кинулось в очі Косачову, — це

була його затишна квартира серед пахучих лип, що палала, як смолоскип. Навколо неї скорботно хилились голі стовбури дерев, посічені осколками снарядів та бомб.

Капітан осадив коня. Його серце важко стиснулось від болю. Все... тепер в нього не лишилось нікого... один... Він машинально зняв з голови кашкета, не почув, коли випустив його з рук, потім з такою силою стиснув кулаки, що нігті вп'ялися в долоні.

— Нелюди! — простогнав капітан.

Це був перший і останній прояв розпачу і важкого болю, який побачили його супутники. За мить капітан вже мчав на подвір'я палаючої застави, і не було такої сили, щоб його спинила.

10

Немов привид, літав Косачов по пожарищу.

Біля своєї квартири капітан осадив коня, сплигнув на землю і пригинцем побіг до палаючого будинку. В одну мить біля нього опинився Кучерявенко. Датику на ходу схопив уздечку коней, припавши до шиї свого рисака, помчав з трійкою за кам'яницю, до конюшні.

В будинку вже впала стеля. Немигаючим поглядом сухих очей Косачов якийсь час дивився на вогнище. Потім важкою ходою враз постарілої людини пішов до штабу.

Будинок, де містився штаб застави, так само палав. Телефон, всі штабні документи були знищені. Хто знає, чи живий лишився начальник штабу? Не гаючись, капітан і старший політрук подалися до кам'яниці.

Тут їх зустрів Митрьохін.

— Товаришу капітан! А ваші тут... турбуються.

Капітан Косачов немов прокинувся від сну.

— Вони тут? — строго дивлячись на Митрьохіна, запитав він.

— Так точно. Я доставив їх перед самим бомбардуванням.

У капітана зволожились очі.

— Ви, Митрьохін? Спасибі вам... чудесний ви чоловік!

Капітан на одну мить стиснув за плечі розгубленого і спантеличеного Митрьохіна і швидко побіг у підземелля.

Тут його з сльозами радості на очах зустріли дружина й Галя.

— Аркадію, що це таке? — крізь сльози запитала Ольга Дмитрівна.

— Війна, Олю! — стомлено відповів капітан.

Тепер начальник застави знову був урівноважений і зовнішньо спокійний.

— Де лейтенант? — запитав він у Митрьохіна.

Той знизав плечима. Начальника штабу, лейтенанта Сичова, ні він, ні Ольга Дмитрівна не бачили.

Вбіг Датику Баташвілі.

— Баташвілі! — звернувся до нього Косачов. — Розшукайте начальника штабу.

Але Сичова не довелося довго розшукувати. Задзвонив телефон, передбачливо встановлений в підземеллі. Кучерявенко схопив трубку.

Говорив начальник штабу з одного із ближніх від застави дотів. Виявилось, що він в час нападу на заставу теж був з прикордонниками і таким чином лишився живий.

Косачов звелів лейтенанту йти до кам'яниці.

Треба було негайно сповістити про ворожий напад вищому командуванню, але радіоустановка була знищена першими ворожими снарядами. Телефонний зв'язок теж був перерваний, бо цей телефон, що був у кам'яниці, лише зв'язував з ближніми від застави дотами.

— Доведеться послати нарочного, — порадив Кучерявенко.

— Іншого виходу немає, — згодився Косачов.

Він сів до столу писати донесення.

— Пошлемо лейтенанта Сичова, — сказав він.

Кучерявенко не заперечував.

— Товаришу старший політрук! — звернувся Косачов до Кучерявенка. — Зв'язуйтеся з дотами. Уточніть обстановку і викличте зв'язківців з усіх постів.

— Єсть! — козирнув Кучерявенко і подався до телефону.

Саме в той час, коли капітан закінчував писати донесення, в підземелля вбіг лейтенант Сичов. Його важ-

ко було впізнати — весь закурений, раптом поста-
рілий.

— Фашистів відкинули за річку,— доповів він на-
чальнику.

— Гаразд. Візьміть когось з бійців і їдьте з доне-
сенням у штаб. Я написав — детальніше передасте на
словах.

— Єсть, товаришу капітан.

— Бажаю успіху.

Рвучко козирнувши, Сичов вибіг з кам'яниці.

Тільки тепер капітан підійшов до дружини.

— Це війна, рідні,— мовив він, глядячи Галю по
голові.— Будьте мужні.

— Я не боюся, татку,— незнайомим голосом запев-
нила його дочка.

Косачов скупо посміхнувся, звернувся до дружини:

— Олю, передай Танюшку Галі. Розвертай лазарет.
З хвилини на хвилину можуть бути поранені.

Він обережно взяв на руки Таню, щоб передати її
Галі. В цей час, мов на підтвердження слів капітана,
в дверях з'явилися три постаті. Два бійці вели під ру-
ки пораненого старшину Омельчука.

— Омельчук? Поранений?

— Та дурниця, товаришу капітан,— озвався стар-
шина.— В литку шкрябнуло, всього й біди, що ходити
не можна.

Ольга Дмитрівна за професією була лікаркою і при
появі пораненого враз забула про все.

В одному з кутків підземелля була обладнана
справжня амбулаторія. Тут були всі необхідні інстру-
менти, операційний стіл, аптека.

За хвилину Ольга Дмитрівна була в білому халаті.
Датико Баташвілі запалив у амбулаторії кілька
свічок.

Капітан Косачов, згадавши, що Галя теж медичка,
бо закінчила перший курс медичного інституту, пора-
див їй залишатись біля матері, а сам подався до Куче-
рявенка.

Ще здалеку почув басовитий голос старшого політ-
рука, який викликав «Троянду».

— «Троянда»? Я — «Хризантема». «Троянда»? Го-
ворить Кучерявенко. Яка обстановка? Так. Так.

Кучерявенко щось швидко записував.

Косачов через плече читав написане. Він був задоволений: телефон працював безвідмовно, а головне — з усіх укріплень повідомляли, що ворог відкинутий за річку.

— Тримайте зв'язок з постами, — наказував Кучерявенко. — Поранених надсилайте до кам'яниці. Вбиті є?

Косачов нахмурих брови. Вбиті... Ось вони, перші жертви війни... Доторкнувся рукою до голови і тільки тепер помітив, що він простоволосий.

Ольга Дмитрівна вправно і швидко вийняла з ноги Омельчука невеликий осколок бомби, наклала на рану шов. Операція робилася без наркозу, і Омельчук лежав на столі, немов на розпеченій плиті. Але крізь міцно стиснуті зуби не вилетіло жодного стогону.

— Ви кам'яна людина, — сказала Ольга Дмитрівна, закінчивши операцію.

Омельчук підвів голову, спробував посміхнутись.

— Важко все-таки каменю доводиться... Спасибі вам, Ольго Дмитрівно. А що воно там у мене? Ходитиму?

— Ходитимете. Але полежати доведеться.

— Це гірше.

З допомогою Датики Омельчук перебрався з операційного столу в куток, на мішки з вівсом для коней.

— Ну, ось і знадобився овес, — говорив сам до себе Омельчук. — А говорили, що тут йому не місце.

— Тримайсь, Омельчук! — порадив Датику. — Вдруге не лізь під бомби.

— А це вже ти прибережи цю пораду для себе — в тебе ще ходулi цілі.

До Омельчука підійшла Галя з Танею на руках.

— Боляче? — співчутливо запитала в старшини.

Той якусь хвилину здивовано дивився на дівчину, потім гукнув до Ольги Дмитрівни:

— Ольго Дмитрівно! Що ж це таке? Де капітан Косачов? Хіба ж так можна?

— В чому справа? — підійшла вона до Омельчука.

— Чому Галина Аркадіївна і Таня на заставі?

— Як чому? — здивувалась мати, тривожно глянувши на дітей.

— Війна — це не жарти. Негайно, негайно треба вам з ними евакуюватись.

Ці слова почув капітан, який зайшов у лазарет, щоб довідатись про стан Омельчука. І він, і Ольга Дмитрівна тільки тепер зрозуміли, що Омельчук сказав правду. Просто в них не було часу про це подумати.

— Омельчук правий, Ольго. Я зараз розпоряджуся...

— Але ж я не можу поїхати звідсіля! — заявила Ольга Дмитрівна. — Тут будуть поранені...

11

На одному з найдалших від застави постів було троє: Никаноров, Махотка та Узумбаєв.

Рухливому Махотці не сиділося. Незважаючи на те що він був прикордонником не першого року служби, він так і не привчився бездумно висиджувати в секреті визначений йому час. Махотці хотілося з кимось поговорити, про щось розпитати або й розповісти своє. Але в секреті не заговориш. Махотка знав, що поруч з ним насторожено чатують друзі, та озиватись до них не міг. Він лише час від часу, частіше ніж треба, майстерно посвистував очеретянкою, і йому відповідали таким же посвистом справа і зліва.

Залишаючись наодинці, Махотка пильнував кордон, а спогади роєм лізли йому в голову. Кого він тільки не згадував, з ким не говорив в уяві. Та найчастіше з'являлись в Махотчиній уяві рідні з-під Бобруйська. Старенька мати, яка, живучи в білоруській вйосці, навіть уявити собі не могла, що то є прикордонна застава, дуже частенько навідувалась в найближчий від кордону, найпотаємніший секрет і вела розмову з своїм Антосем.

Побувала вона в секреті й сьогодні. Махотка яскраво уявив собі стареньку, її зморшкувате добре обличчя. «Важкувато, матулька?» — звертався до неї Антось. «І не говори, синку, — хитала головою мати. — Ти ж у мене одинак, вся надія моя і радість. Відслужував би вже та повертав додому. Невістоньки жду ж не діждуся». — «Не журись, матулька, відслужимось. Ось стане спокійніше на кордоні — у відпустку приїду. Капітан не відмовить Махотці».

Перед очима в бійця поставав сам начальник прикордонної застави. «У відпустку захотів, Махотка?» — «Так точно, товаришу капітан. На бульбицю потягло». Капітан Косачов скупо усміхається вустами, а очима — просто заливається зо сміху.

Дивиться Махотка на другий берег, а сам задумливо посміхається. І раптом мов рукою зняло з його вуст ту мрійливу посмішку. Там, вдаліні, на другому березі, він помічає якийсь рух. В світанковій імлі з пагорка прямо до річки, толочачи посіви, один за одним повзуть... Так, сумніву немає... танки...

Махотка голосніше, ніж дозволено, імітує очеретянку. Відповідає пташкою Узумбаєв, Никаноров шепоче десь зовсім збоку.

— Нічого не розумію, Махотко. Танки?

— Та й я дивлюся...

В цей час по заставі вдарили ворожі гармати. За одну хвилину на кордоні спалахнув бій.

Троє прикордонників тепер сиділи поруч, плече в плече.

— Чому стріляють, Никаноров? — запитально глянув на сержанта Узумбаєв.

— По-моєму — це війна.

— Так, це війна, — підтвердив Махотка.

Перед його очима враз постала згорблена постать матері з заломленими на сухих грудях руками. «Доведеться почекаати з відпусткою, матулька», — звертається до неї в думках Махотка.

— Танки йдуть до нас, — говорить сержант Никаноров. — Зустрінемо? — запитально зиркає він на товаришів.

— Зустрінемо! — погоджується Узумбаєв.

— Треба потримати їх трохи, поки підкріплення прийде, — додає Махотка.

Танки поспішають до річки. В цьому місці вона не глибока, бо розділена на два рукави. Невеличкий острівець між тих рукавів — нічия територія.

На очах в прикордонників перший танк занурюється в воду. Він рухається повільно, майже непомітно.

— Потоне, гад! — торжествує Махотка.

— Готуйте гранати! — наказує Никаноров, а сам зручніше влаштовується з кулеметом в неглибокому, зарослому густою травою окопчику.

Махотка і Узумбаєв тремтячими руками, але впевнено зв'язують гранати.

— Ех, мало гранат! — зітхає Махотка, забувши, як вчора він невдоволено бурчав, що останнім часом доводиться ходити на кордон з гранатами.

Танк майже до половини занурився в воду і потім почав виповзати на острівцець.

Прикордонники не виявляли своєї присутності. Мовчали й танки.

— Узумбаєв! — наказує Никаноров. — Пробирайся до води. Коли виповзатиме, бий гранатами.

Узумбаєв, зиркнувши на Махотку, мовчки поповз густою травою до берега. Махотка невідривно слідкував за ворожими машинами. Його руки нервово стискали в'язку гранат.

Коли в воду, мов бегемот, заповз другий танк, — перший вже переповз через острівцець. Цей рукав річки був хоч і багnistий, але мілкий. Бовтаючи баговиння, скрегочучи гальмами, танк наближався до берега. Махотка, мов крізь сон, бачив і чув, як хлюпочуться в воді гусениці, як піниться навколо страховиська чорна багнюка. Немов велетенський слимак, танк присмоктується до берега.

В якомусь заціпенінні Махотка дивиться на страшну лискучу потвору. Бачить, як рвучко підводиться на весь зріст Узумбаєв, маленький супроти сталеві коробки з довгим хоботом, і кидає гранати. Вибух пролунав якомсь глухо, з бульканням і хлюпанням. Машину огорнув стовп бризок води та багнюки, вона ривком підкинула вгору гармату і враз важко осіла, глибоко занурившись у багно. Мотор заглух.

— Ура, Узумбаєв! — в захопленні вигукнув Махотка.

Узумбаєв лежав перед танком, немов загороджуючи йому шлях. Зненацька з другого берега шпарко ударили кулемети, випалили з гармат танки. Узумбаєв не чув тієї стрілянини.

— Узумбаєв! — кликали його Махотка і Никаноров. Але Узумбаєв не відгукнувся.

Всім своїм маленьким сухорлявим тілом Махотка втиснувся у землю. Над його головою цьвохкали кулі, шелестіли осколки. Він невідривно слідкував за другим танком, що вже переходив через острів.

— Повзе, гад! Никаноров, бачиш? — озвався до сержанта Махотка. Той, певно, не чув його голосу.

— Никаноров! — уже голосніше покликав Махотка.

Никаноров і цього разу не відгукнувся. Стривожений мовчанням сержанта, звиваючись вужем, Махотка підповз до товариша.

Никаноров лежав, поклавши велику простоволосу голову на круглий диск кулемета.

— Никаноров! — тривожно покликав його Махотка. — Сябрику! Федю! Що з тобою?

Тремтячими руками він підняв голову сержанта. В Никанорова з куточка рота ледве помітним струмочком в'юнилась кров. Сержант відкрив помутнілі очі, болісно глянув на Махотку.

— Тримайсь, Махотко! — мовив він.

— Сябрику! Федю! — благально заговорив Антон Махотка, притискаючи голову друга до своїх грудей. Йому стало враз страшно одному серед цього дикого завивання війни. — Сябрику, тримайсь! Зараз наші підйдуть, я тебе в госпіталь... Все буде добре, Федю.

Никаноров ще раз відкрив уже померклі очі.

— Гранатами...

— Слухаю, Федю, слухаю, — проговорив Махотка і беззвучно залився гарячими сльозами. На його руках лежав мертвий товариш.

Другий танк підповзав до берега. Зиркнувши в його бік, Махотка закривавленим кулаком витер сльози і, намацавши рукою гранати, рвучко ковзнувся вниз, заспішив назустріч ворогу.

На одну лише мить звівся на коліна Махотка, і гранати полетіли під саме черево танка.

Ворожа машина мертвим грузом осіла поруч з першою.

— Так тобі, вражина! — вигукнув Махотка і раптом схитнувся. Схопившись рукою за груди, він повільно хилився на землю. «От і не чекай на мене, матулько», — мовив він матері, що невідомо звідки взялася тут, журно схилилась над умираючим сином.

Ще раз підвів голову Махотка. Вже незрячими очима він глянув на схід і покликав благально:

— Поспішайте, сябри...

...Третій танк, обминувши два перші, вибрався на

берег. За ним виповзли інші. Вирівнявшись в бойову колону, вони пішли в обхід застави.

Коли капітан Косачов вийшов з кам'яниці, він відразу помітив, як на далекому пагорку розверталися ворожі машини.

Стривожений Косачов повернувся в кам'яницю.

— Кучерявенко! Передайте в укріплення: з тилу наступають ворожі танки.

12

Перший день війни видався найдовшим.

Смертоносна гроза, що почалася на світанку, не лише не затихала, а, навпаки, з кожною годиною лютувала все дужче й дужче. Ворог скаженів, розгніваний мужністю прикордонників, і кидав проти застави нові й нові сили.

Розвернувшись у полі, танки рвонулись були на заставу, щоб одним ударом вибити звідтіля прикордонників. Але цього не трапилось. На заставі виявились протитанкові гармати і влучні гранатометники. Три ворожі машини запалали одна за одною, а решта поспішно повернула назад і сховалась у вибалках. Потім вони відкрили шалений вогонь по огорнутій димом заставі, але на нові атаки не зважувались.

Косачова дуже турбувала доля бійців, яких застала війна в далеких секретах. Адже вони не були під захистом міцних укріплень, а відкритими грудьми прийняли на себе лютий удар ворога. Капітан передав їм наказ пробиратись на заставу. З кількох секретів прикордонники повернулись. Вони були поранені чи контужені, скупо розповідали про тих, хто назавжди лишився на своєму бойовому посту.

Ольга Дмитрівна невідступно стояла біля операційного стола. Були серйозно поранені, а були й такі, що, одержавши першу допомогу лікаря, брали до рук зброю і просили дозволу в начальника зайняти бойову позицію. Капітан кидав допитливий погляд на дружину і, коли вона мовчки кивала, посилав бійця в окопи.

До нудоти набридла безперервна гуркотнеча, ця безугавна стрілянина. В голові гупали сотні молотків. Стрілки на годиннику ніби застигли на одному місці.

Здавалось, що кінця дневі не буде. А так хотілось, щоб нарешті все це припинилося, щоб настала тиша, щоб війна закінчилась.

Капітан Косачов думав лише про одне: не пропустити ворога, не здати застави. Він розумів, що війна лише почалася і що попереду буде багато таких днів, а може, й місяців. Він був готовий до всього, розуміючи, що ніяка сила, хіба одна смерть сколупне його з цього шматка землі. Треба було лише вивести з застави сім'ю, а там, коли в нього будуть руки розв'язані, він ще покаже фашистам, що таке війна.

Йому тяжко було розлучатись з рідними. Але вже коли ворожі танки з'явилися в тилу застави, вивести сім'ю звідсіля треба було обов'язково. Якби він сам міг це зробити! Та про таке нічого й думати.

Після того, як танкова атака була відбита, Косачов звернувся до Баташвілі:

— Послухай, Датико. Як ти гадаєш, чи можна вночі прорватись з застави?

Датико відразу зрозумів, про що думає капітан.

— Дуже просто. Вночі я попід танком пролізу.

— Ти розумієш, Баташвілі, небезпечно тут Ользі Дмитрівні й дітям...

— Чиста правда!..— гаряче погодився Датико.

— Їх треба евакуювати на схід...

— Дозвольте мені, товаришу капітан. Як про своїх рідних, потурбуюсь. І через деньок-два буду на заставі.

— Ось про це я й хотів просити тебе, друже.

— Все буде в порядку, товаришу капітан.

Косачов мовчки потиснув йому руку і пішов до Ольги Дмитрівни.

Дружина саме звільнилась від операцій. Довгим і уважним поглядом глянула вона на чоловіка. При мерехтливому світлі свічок він здався їй надзвичайно змарнілим і стомленим. Вона розуміла, що йому в цих обставинах потрібна твереза голова й кам'яне здоров'я. Поклала чоловікові руку на плече.

— Аркадію, відпочинь трохи.

Він здивовано зиркнув на дружину.

— Тобі це необхідно, повір мені.

Він тихо посміхнувся.

— Ти говориш, не подумавши, Олю. В такий час спати? Що подумують бійці?

— Це їх ще більше заспокоїть. А людина мусить спати. Інакше ти вийдеш з ладу. Повір мені — я лікар.

На Косачова ці слова діяли, як гіпноз, він відчував, що його голова немов налита свинцем. Запалені повіки самі опускались.

— Ти права, Олю. Мені необхідно відпочити.

Наказавши Кучерявенку тримати тісний зв'язок з укріпленнями і будити його при необхідності, він схилився на стіл, поклавши важку голову на руки, і за мить заснув важким сном.

Його ніхто не будив. Прокинувся він сам і здивувався, зиркнувши на годинник. Було надвечір'я.

— Яка обстановка?

— Без змін. Відбиваємо атаки.

Кучерявенко говорив спокійно, ліниво розтягуючи слова, так само, як говорив і в мирні дні. Це заспокоїло Косачова.

Сон приніс капітану силу й бадьорість, і навіть те становище, в якому була застава, не здавалось йому тепер таким тяжким.

Косачов почав діяльно готуватись до евакуації сім'ї. В першу чергу він наказав Датику відпочити. Той почав було заперечувати, та, коли капітан зиркнув на нього з докором, швидко влігся горілиць на ящиках з-під гранат. Коли через кілька хвилин Косачов проходив повз нього, ад'ютант уже міцно спав.

Всі Косачови зібрались на сімейну нараду.

— Так ось що, Олю, — хвилюючись, заговорив капітан. — Наша застава у важкому стані. З усіх боків нас оточили фашисти: з заходу основні сили, зі сходу танки. Швидко до них прибуде піхота. Ми втратили зв'язок з командуванням. Залишатися вам тут надалі не можна. Вночі ви підете з Датику...

Стомлена Ольга Дмитрівна сиділа на ящику, не перебивала чоловіка. Галя тулила до себе перелякану Таню.

— Послухай, Аркадію, — озвалась нарешті дружина. — Я не бачу ніякої потреби в тому, щоб і вам треба було залишатись тут. Адже ми в оточенні. Але з оточення треба виходити, рватись до своїх.

Капітан Косачов суворо нахмурих брови.

— Ти помиляєшся, Олю. Ми не маємо права лишити заставу. Я буду тут тиждень, місяць, рік — скільки

зможу затримувати ворога. Ми прикуємо до застави якусь частину ворожих сил, ослабимо удар. А тим часом зберуться сили... Крім того, я не маю наказу до відступу.

— Тому що знищено зв'язок. А якби не це...

Косачов не дослухав її.

— Тим більше. Я на посту.

Ольга Дмитрівна замовкла. Вона зрозуміла, що чоловік говорить правду. Крім того, вона дуже добре знала його характер. Такого, як Косачов, ніхто не умовить змінити свою думку.

— Твоя правда, Аркадію,— згодилась по паузі вона.— Але я теж залишуся тут.

— Ти повинна йти з дітьми. Ти — жінка.

— Я — лікар. В цей час моє місце — на війні.

Він не знав, як заперечити дружині.

— Татку, мамо! — озвалась Галя.— Ви не турбуйтеся. Я піду з Танею. Я догляну сестричку.

Надовго запала мовчанка. Ольга Дмитрівна беззвучно плакала, зрозумівши, що саме так і буде. Капітан уявив собі всі ті небезпеки, що чатують на його дівчаток, і в нього знову болісно стиснуло в скронях. Зволоженими очима він глянув на Таню, яка з серйозним виглядом прислухалась до розмови, ніби щось зрозуміла.

— Ну що ж, так тому бути,— нарешті вирішив він.— Готуйтеся в дорогу.

Боячись виявити той невимовний біль, що здавив йому серце, капітан Косачов поспішно пішов з кам'яниці.

За рікою мигають блискавками спалахи від пострілів гармат. В небі то розгоряються, то погасають сліпучі ракети. Галя часто припадає до землі. Час від часу оглядається туди, де лишилась застава. Вже не видно знайомої купки дерев, між якими червоніють стіни будинків. Лише бовваніє кам'яниця, ніби якась неприродна брила, посічена часом та негодою. Там лишились її рідні. Чи зустрінеться вона ще коли з ними?

На її губах ще й досі тремтить сухий батьківський поцілунок, палить обличчя материнська гірка сльоза.

— Будь дорослою, — сказав їй на прощання батько.

— Бережи Таточку, — шепнула мати.

Вона нічого не відповіла на те. Немов плавець, що тільки-но зважився кинутись у розбурхані хвилі, дівчина рушила в дорогу, міцно тримаючись за рукав солдатської сорочки Датики.

Таня, прив'язана теплою материнською хусткою до грудей сестри, спокійно спала. Галя обережно притримувала рукою тепле тільце сестрички, мов боялась, що вона відірветься від неї, загубиться в темряві. Перед самим відходом дітей з застави Ольга Дмитрівна дала Тані снотворного, і дитина швидко заснула. Вона тепер не реагувала навіть на лункі вибухи снарядів.

Датико обережно, але впевнено йшов уперед. Ольга Дмитрівна радила їм пробиратись на хутір до старого Марцинюка. Але капітан відразу відкинув цю пораду — в хуторі, напевно, отаборились фашисти.

Солдат послухався поради капітана. Він йшов прямо в поле, туди, де колосились хліба, де не було жодного деревця. Тут було легше прослизнути через фашистську позицію: в житі краще сховатись, і фашисти тут не так пильно стежитимуть, бо не подумують, що хтось зважиться йти відкритою місцевістю.

Житель гір, Датико бачив і уночі, як удень, і вмів ходити так тихо й безшумно, як уміють ходити тільки горці, боячись зрушити камінець ногами, бо один маленький камінь може викликати грізний гірський обвал.

Він ішов з великою обережністю. Залишивши Галю на місці, Датико пробрався на кілька десятків кроків вперед, прислухався і роздивлявся навколо і, тільки переконавшись, що шлях безпечний, повертався назад і вів за собою дівчину.

Галя під час одного з спалахів ракети не встигла відразу впасти на землю і жажнулась, побачивши перед собою велику чорну потвору — то стояв серед поля ворожий танк.

Спочатку їй здалося, що він випалив просто в ник. Навіть Таня заворушилася на грудях, запручалась. Галя виразно чула, як хтось перегукувався в житах. Мова була чужа, але їй добре знайома. Тремтячими руками вона заколисувала сестричку.

На щастя, дитина скоро заспокоїлась і затихла. Ракета погасла, і на них знову важко налягла рятівна темрява.

Якось механічно, немов уві сні, Галя то припадала до землі і лежала, затамувавши подих, коли до неї доторкалась рука Датики, зводилась на ноги і швидко перебігала на нове місце. «Хоч би не прокинулась Таточка, хоч би не заплакала», — одне думала вона.

Нарешті перегуки чужих солдатів лишилися позаду. Оглянувшись на заставу, Галя вже нічого там не побачила. Та Датики все частіше підіймав її з землі, квапив. Ще з кілометр йшли перебіжками, пригинцем, потім пішли поруч, обережно, скрадливо, але на повний зріст.

Ранок їх застав біля лісу. Мабуть, неподалечку звідсіля було село чи хутір, бо до слуху долинали півняче кукурікання, собачий лемент. Прокинулась Таня, попросила їсти. Коли увійшли в ліс, Датики звелів Галі спинитись і погодувати дитину. Сам він подався в розвідку.

— Вже немає війни? — допитувалась Таня.

— Нема, нема, — заспокоювала її Галя, а сама з нетерпінням чекала повернення Датики.

Він повернувся не скоро, але веселий, усміхнений.

— Ну, здається, вибрались. Тут в лісі хутір і військовий пост служби ВНОС стоїть. Готуються евакуювати сім'ї. Я домовився — вас візьмуть.

— Спасибі вам, Датики, — з сльозами в голосі озвалась Галя. — Я повік не забуду вас, товаришу Баташвілі.

14

Здавалося, що ночі не буде кінця.

Коли Датики з дівчатами відійшов, Ольга Дмитрівна ще довго стояла, прихилившись до холодної стіни кам'яниці, аж поки її не покликали до тяжкопораненого. Капітан Косачов проводив дочок далеко за заставу, майже до місцерозташування ворога.

Вночі фашисти не пробували атакувати прикордонників. Вони лише методично, через рівні проміжки часу, обстрілювали заставу з артилерії.

Косачов довго сидів в окопі, пильно вдивлявся у той бік, куди пішов Дати́ко. Серце його посилено билось, мліло. Здавалось: ось-ось здійметься в розташуванні ворога переполох, спалахне стрілянина, зірветься в небо червона ракета... В Дати́ко була ракетниця. На випадок біди він мав подати, за наказом капітана, сигнал прикордонникам.

Поруч з капітаном завмер Митрьохін. Він тепер замінив Косачову Дати́ко.

— Ну, здається, пройшли,— вільніше зітхнув Косачов, глянувши на нього.

— Певно, пройшли, товаришу капітан,— охоче згодився Митрьохін, радий з того, що зрештою закінчилась ця гнітюча напружена мовчанка.

— Одначе вночі фашисти не особливо активні,— зауважив капітан.

— Ех, це б, товаришу капітан, забратися до них в окопи, потурбувати трошки. «Язика» б підхопити...

— «Язика»?— мимоволі перепитав Косачов.— Так, справді, треба взяти «язика».

— В мене по цій лінії є деяка практика, товаришу капітан,— шепотів тим часом збуджений Митрьохін.— Біля Теріок хіба ж таких «язичків» цапали...

Згодом вони повернулися до кам'яниці. Ольга Дмитрівна зустріла їх при вході в підземелля.

— Вони пройшли, Аркадію?

— Пройшли, Олю.

Жінка важко зітхнула, по змарнілих щоках покотились гарячі сльози. Тепер вона не могла їх стримати.

— До ранку вони вже будуть далеко,— бадьоро сказав Косачов.

— Так. Вони вже будуть далеко...— згодилась Ольга Дмитрівна, старанно витираючи хустиною сльози.— Я так турбувалась за Таточку... Чи спала вона?

Кучерявенко неквапливо доповідав капітану:

— Вночі — жодної атаки. Відома тактика: війна — робота. Вдень — воюй, вночі — спи.

— Доведеться потурбувати їхній сон,— сказав, вислухавши старшого політрука, Косачов.— Нам необхідно взяти «язика».

Кучерявенко враз пожвавішав.

— Дозвольте, товаришу капітан, прогулятись.

Капітан посміхнувся.

— Ще встигнете, товаришу старший політрук. По «язика» піде Митрьохін. Підберіть йому групу. А самі залишайтеся тут. Я піду в укріплення.

— Есть!

— Та гранатометників пошліть з розвідниками. Танкам не треба давати спокою.

Відійшли вони разом: розвідники — в розташування ворога, а Косачов у супроводі кількох бійців — до прикордонників у доти.

Ворожі снаряди оголили місцевість, подзьобали землю. Це і полегшувало пересування і погіршувало. З одного боку, важко було йти по голій місцевості під майже безперервним світлом ракет, а з другого — легше було маскуватись у глибоких ямах.

В найближче укріплення вони потрапили через готину. Тут на капітана вже чекали, бо Кучерявенко сповістив по телефону.

В бетонованому мішку було тісно, але захисники кордону почували себе бадьоро. Бійці невідривно чатували біля кулеметів, протитанкових гармат.

— Як справи, товариші? — звернувся капітан до бійців після привітання.

— Тримаємось, товаришу капітан.

— Витримаємо?

— Повинні, товаришу капітан.

— Аби патронів вистачило...

— З водою сутужно.

— Боеприпаси спробуйте переносити з підземелля через потайні ходи, — порадив капітан лейтенанту, командир укріплення.

— Пробували, товаришу капітан. Свічка гасне, повітря немає в ходах.

— То гірше. А воду в нічний час здобуйте. Річка тут недалеко.

— Так і робимо.

— Почалася, товариші, війна. Ми на передньому краї. Триматись треба... Можливо, довго доведеться триматись, товариші.

Бійці слухали мовчки, суворо затиснувши уста.

— А підмога швидко надійде? — озвався з темного кутка молодий кулеметник.

— Підмога? — Капітан на якусь мить задумався. — Підмога, можливо, до нас і не надійде швидко.

Але ми повинні триматись. Хай потупцяють навколо застави. А тим часом і підмога збереться. Вірно, товариші?

— Правильно!

— Воно-то так,— роздумував кулеметник,—але коли б швидше. Моторошно стає. Коли він, гад, і на годину не змовкне — лупає та й лупає, як божевільний.

Бійці сміються. Посміхається й Косачов.

— Авжеж, божевільний. Був би Гітлер при своїх — не почав би війни,— зауважив хтось.

— Ця війна не на день і не на тиждень, товариші. Ми повинні гартувати свою волю — воювати будемо до того часу, поки переможемо фашизм.

— Правильно!

— Значить, товариші, з застави ні на крок?

— Ні на крок!

— Спасибі, товариші. Не посоромимо радянської зброї.

— Правильно, товаришу капітан.

Тільки на світанку повернувся Косачов до кам'яниці. Розмова з прикордонниками, їхня тверда рішучість захищати заставу до кінця радували капітана, збуджували в ньому нову енергію і сили.

Незабаром на заставу повернулись і розвідники.

Розіпрілий від швидкої ходи Митрьохін безцеремонно підштовхував опецькуватого німецького капрала. Потрапивши в підземелля, де миготливо вигиналось в усі боки полум'я свічки, капрал здивовано вирячив очі, оглянувся. Митрьохін неквапливо висмикнув йому з рота ганчірку. Очманілий капрал, мов риба, викинула на берег, пожадливо зіпав ротом, а потім став поступово оговтуватись.

— Упирався, сволота, як віл,— доповідав Митрьохін.— З-під танка виволік живого та теплого. А танк зірвали. І ще кілька танків фугаснули хлопці.

Косачов був задоволений вилазкою розвідників. Заговорив до полоненого німецькою мовою.

— Гадаю, ви, капрале, розумієте, куди потрапили, і будете говорити лише правду.

Капрал дурнувато витріщився на Косачова, потім набрав бундючного вигляду. Врешті, глянувши на Косачова зверхньо, хоч на зріст був капітанові по плечі,

примружив очі і, склавши на грудях руки, безапеляційно заявив:

— Я готовий доповісти німецькому командуванню, що гарнізон вашої застави здався мені в полон.

Косачов від подиву стріпнув бровою.

— Що він сказав? — заглядали в очі Косачову прикордонники.

— Він сказав, що готовий взяти нас усіх в полон.

На якусь мить в підземеллі запала мертва тиша. І враз, мов вибух снаряда, розлігся такий гучний регіт, що набундючений, як лопух на полум'ї, капрал враз знітився і обм'як, а позу полководця з нього мов рукою зняло. Переляканими, збожеволілими від жаху очима він лупав на прикордонників, напевне, лише зараз по-справжньому зрозумівши своє становище.

15

Полковник Шпуль нервував. Настала друга доба військових дій на кордоні, а його полк мов прикипів до одного місця — ні кроку вперед, і все через цю заставу.

На світанку він мав розмову по телефону з генералом, командиром дивізії.

— Я не впізнаю вас, полковнику Шпуль! — їдко почав розмову генерал. — Чому не взята застава?

— Смію доповісти, пане генерал, що інші застави теж... — пробував був виправдуватись полковник.

— Мовчати! Хай у полковника не болить голова за інших. Чому ви тупцюєте на місці?

— Смію доповісти...

— Мовчати! Сьогодні до вечора застава повинна бути стерта з лиця землі...

— Я прошу важкої артилерії...

— Мовчати! Стерти з лиця землі. Вам зрозуміло, пане полковнику?

Шпуль добре розумів, до чого може призвести його тупцювання на місці. Він відразу ж після розмови наказав перенести свій командний пункт ближче до застави.

Схід сонця застав Шпуля з усім його штабним почтом на узліссі, північніше від хутора Марцинюки.

Полковникові здавалось, що його близькість до застави вирішить справу.

Після сніданку фашисти за наказом Шпуля кинулися в атаку. Проти жменьки прикордонників з усіх боків посунули сп'янілі від люті й горілки автоматники, пішли на приступ танки. Але танків було сьогодні вже значно менше, ніж учора: їх чимало було спалено і підірвано гранатометниками вночі.

Шпуль, вибравшись на комфортабельний штабний автобус, пильно стежив у бінокль за атакою. Перед цим уважно розглядав заставу: там, здавалось, не лишилось жодної живої душі.

Застава не відповідала на шалений вогонь ворожих танків та гармат. Та як тільки штурмуючі лавини гітлерівців докотились на відстань кулеметного вогню, прикордонники враз вдарили з укріплень та траншей по наступаючих з такою силою, що фашисти спочатку залягли, завертілись, а потім безладно побігли назад. Атаки повторювались кілька разів, але вони не принесли полковникові перемоги. Шпуль зрозумів, що заставу можна знищити лише важкою артилерією, але її поки що не давали.

Побачивши, що лобовим ударом застави не взяти, вже десь опівдні Шпуль наказав припинити безглузді атаки. Він міркував над тим, як би взяти заставу не силою, а підступом. Саме в цей час полковникові доповіли про те, що в хуторі живе селянин, який дружив з начальником застави. Шпуль наказав того селянина негайно привести на командний пункт.

Полковник Шпуль неквапливо, як людина, що непередбачено зустріла на шляху незначну перешкоду і чекає, коли вона буде ліквідована, щоб можна було рухатись далі, походжав біля величезного штабного автобуса. Це був середнього росту, широкий у плечах атлет похилого віку, з довгим сухим обличчям і загостреним сизим носом, що, не вигинаючись на переніссі, прямо вклинювався поміж кущиками рудих брів у лоб. Він витирав хустиною голу, як коліно, голову і вичікувально дивився на сутулу постать волинянина, який спокійно наближався, не виймаючи з рота люльки. Поряд з Шпудлем крокував сухорлявий парубійко з рухливими, чорними, як гудзики на мордочці іграшкового

ведмедика, очима, недбало виряджений у військову зелену форму, але без погонів — перекладач.

Панас Юхимович, супроводжуваний солдатами, спинився перед Шпулем.

— Марцинюк? — поспішно запитав перекладач.

— З діда й прадіда Марцинюками звиваємося, — неквапливо відповів Панас Юхимович, вийнявши з рота люльку.

— З вами хоче говорити пан полковник.

— Що ж, хай балакають, — байдуже згодився старий, чвиркнувши крізь зуби.

— Підійди ближче. Та бриля, бриля здьми. Хіба не бачиш, перед ким стоїш? — сердито зашипів на Марцинюка перекладач.

Панас Юхимович не поспішав виконувати наказ.

— Та, бачите, зняти капелюха — труд не дуже важкий. Лячно, коби моя лисина не засліпила пана офіцера.

Перекладач від подиву виричав свої круглі очі, певно, не знав, чи перекладати це Шпулеві. Полковник гнівним окриком примусив його опам'ятатись.

— О, — посміхнувся полковник і власноручно стягнув з голови Панаса Юхимовича почорнілий від часу солом'яний бриль.

Марцинюкова лисина справді могла позмагатися з лисиною самого полковника Шпуля. Шпуль співчутливо поцмокав язиком, похитав головою, щось наказав своєму ад'ютантові. Через хвилину ад'ютант повернувся, притяг з машини важкий полковницький саквояж. Шпуль, порившись, вийняв звідтіля якусь скляну баночку з білою густою маззю.

З поблажливою усмішкою він ткнув до рук розгубленому Марцинюкові те мастило. Через перекладача пояснив:

— Засіб вірний. Однієї баночки досить для того, щоб вирости волосся. Французька штучка.

Явно заінтригований Марцинюк з подивом вертів у руках подарунок. Потім, зиркнувши на Шпуля хитрувато примруженими очима, мовив:

— Далєбі, є в світі химери. Але, виджу, в пана офіцера лисина від того не щезла, видать, така рунь зав'юнилась, що голова гола, як гладишка.

Перекладач мимоволі закашлявся, а, відпирхавшись, не зважився передати Шпулеві тих слів і промимрив щось про те, ніби Марцинюк дякує за неоціненний подарунок і готовий служити офіцерові вірою і правдою.

Шпуль задоволено вишкірився до Марцинюка, схвально хитнув великою головою і кілька разів повторив:

— Гут, зер гут.

Марцинюк лише лукаво сміявся самими очима.

Вважаючи, що дружні стосунки з волинянином налагоджені, полковник Шпуль перейшов до справи.

— Ви особисто знайомі з начальником застави?

На лобі Марцинюка гармонією зібралися зморшки. Видно було, що старий щось пригадує і не може пригадати.

— З начальником застави? Це ж котрої?

— А ось цієї самої. З капітаном Косачовим знайомі?

— Ах, з капітаном! З капітаном знайомі. А то хіба пан офіцер теж зазнайомився з капітаном?

Полковник Шпуль не став довго мудрувати. Тонем наказу він велів перекладачеві передати Марцинюку, щоб той негайно йшов до свого друга Косачова і запропонував йому без бою здати заставу.

— Гай, гай, то марний клопіт,— безнадійно змахнув рукою Марцинюк і самовільно надів на голову бриля.

— А то чому? — суворо запитав Шпуль.

— Коби, може, я не знав капітана, то пошпацірував би, хоч і хряскає в небі. То така людина, що лише насварить, та й по всьому,

— Передай капітану, що німецьке командування гарантує йому життя і повну безпеку, що з ним поводитимуться, як з офіцером.

— На це він не привабиться,— безнадійно кивав Марцинюк.

— Мусить!

— Або я відаю? — задумливо смокче люльку.— Не такий капітан чоловік, щоб присягу рушити. Це я, далєбі, знаю. Чи стинайся, чи плач — марний клопіт. То кремень, а не чоловік.

Шпулеві, напевне, набридла ця розмова, і він наказав коротко:

— Йти й умовити!

— Сходити не важко,— погодився спокійно Марцінюк. Він тільки попросив, що піде не вдень, а вночі, бо вдень кожна дурна куля може вкоротити життя парламентареві.

— Гут! — відповів на те Шпуль.

Марцінюк почвалав додому, а Шпуль, полегшено зітхнувши, зняв кашкет і з великою насолодою почав витирати спітнілу лисину, яка вже чимало років лишалася байдужою до впливів чародійних мастил.

16

Дочки капітана Косачова від'їхали на попутній автомашині. Датику Баташвілі довго стояв на шляху, киваючи їм рукою вслід. Машина швидко загорнулася в густий клубок рудувато-сірої пилуки. Тільки тоді, коли вона сховалась у глибокому вибалку, Датику вирушив назад.

Вдень йти по відкритій місцевості було небезпечно. До того ж Датику був неймовірно стомлений. Необхідно було відпочити. Розміркувавши, що часу в нього досить, Датику заповз у найгустіший куц ліщини, переплетений ожиною та хмелем. Він вирішив проспати до вечора. Міцний сон враз владно скував його натружене тіло. Мабуть, так проспав би Датику Баташвілі аж до наступного ранку, коли б на смерканні його не розбудив грізний дзвін гусениць та рев моторів.

Датику виповз на узлісся. Він швидко побачив велику колону, що рухалась глухою польовою дорогою в напрямі до лісу. Колона підійшла до узлісся, за якихось п'ятдесят кроків від причаєного прикордонника. Неймовірна злоба і ненависть клекотіли в серці Датику. Баташвілі не задумувався над тим, що він у цьому лісі один, що йому, єдиному радянському солдату, довелося зустрітися віч-на-віч з ворогом. Він бачив перед собою фашистів — вони повзли в танках, їхали в кузовах машин — і розумів одне: ворога треба нищити. Але що він міг вдіяти один проти сталевих, озброєних до зубів потвор?

За танками йшла механізована піхота. На машинах, немов вирядившись на парад, сиділо десятків по три піхотинців у зелених приплюснутих касках. Не вагаючись, Датику підняв автомат і послав у кузов машини одну за другою кілька довгих черг. Там зчинилося щось неймовірне, але того не побачив Баташвілі, бо машина швидко сховалась за кущами ліщини. Полоснув по другій машині, що виповзла з-за дерев, але автомат враз замовк. Закінчились патрони. Замінити диск не було часу. Датику поспішно кинувся в глибину лісу.

За хвилину, опам'ятавшись від несподіванки, вся ворожа колона враз зайняла бойову позицію, сприйнявши постріли одного радянського солдата за напад значних сил противника. В лісі густо рвалися снарядами міни, у верхів'яттях дерев залопотіли розриви куль.

Датику ящіркою переповзав від дерева до дерева. Не помітив, як переповз через увесь лісок, опинився біля поля. В полі рівною стіною стояли високі жита. Сонце багряно сідало за обрій, по небу блукали безладно розкидані блідо-рожеві шматки хмар. Та вечірня краса не привернула уваги Датику. Одним поглядом окинувши навколишній простір, він зрозумів, що своїми пострілами примусив зупинитись і розгорнутись в бойовий лад ворожу частину. Фашисти, напевно, не рушать далі, поки не розстріляють кожного дерева, кожного кущика в лісі. Датику зміркував, що лише безмежні жита могли його надійно сховати.

Щоб потрапити в жито, треба було перебігти нешироку відкриту дорогу. Датику розумів, що в першуліпшу хвилину по цій дорозі можуть пройти ворожі танки, і тоді він залишиться в обстрілюваному лісі. Гаятись не можна було й хвилини. Пильно оглянувшись, він помітив неглибоку канавку через дорогу. Виколав її, певно, ретельний господар, щоб закрити шлях підводам і машинам. В одну мить прикордонник проповз канавкою і побіг пригинцем.

Непомітно настав вечір. Датику, прислухаючись до канонади, що лютувала позаду, задоволено посміхався і бадьоро пішов полем до рідної застави. В небі тремтіли спалахи від гарматних пострілів, десь на самому горизонті сліпучо спадали донизу ракети. Але в полі ніщо не турбувало прикордонника. Вже стало зовсім

темно, а він все йшов, і йому здавалося, що застава ще далеко. Інакше він почув би звуки бою біля її стін.

Раптом Датику радісно здригнувся: він впізнав рідні місця. Не було сумніву: він підійшов до знайомої груші, яка тепер лежала звалена снарядом, а поруч з нею застиг підбитий прикордонниками танк. Саме ось тут, трохи лівіше, він проповз минулої ночі через табір ворога. На якусь хвилину Датику застиг у важкій задумі. Серце обірвалося в грудях, а руки важко обвисли. Так ось чому він зустрівся в тому ліску з фашистами!

Спотикаючись, Датику побрів витолоченим полем у напрямі до застави. Його потягло туди, мов магнітом. Може, там хто лишився живий або лежить поранений, чекає допомоги.

Не знав Датику, що старий Марцинюк, збираючись на переговори до Косачова, поставив перед Шпулем умову — не стріляти по заставі. Фашисти припинили вогонь, а на заставі мовчали, бо пильно берегли кожен снаряд і навіть патрони.

Раптом Датику спинився. Насторожився, слухав. Попереду помітив якийсь рух. Поблизу спалахнула ракета. Датику в ту ж мить припав до землі. Мабуть, це і врятувало йому життя.

Відразу здогадавшись, куди потрапив, борець отетерів від несподіванки. Прямо перед ним були фашистські окопи, в яких, мов дрова, лежали сонні солдати. «Значить, підійшла піхота», — зміркував Баташвілі.

Він не знав, як йому діяти. Притиснувшись до землі, Датику думав над тим, як вибратись з ворожого стану і непоміченим пробратись на заставу.

Цілий день старший політрук Кучерявенко старанно готувався до нічної вилазки. Зізнання полоненого капрала підтвердили його здогад: вночі фашисти воліли не воювати, а спати. Отож Кучерявенко вирішив наробити цієї ночі в розташуванні ворога, як він говорив, доброго шелесту.

Косачов був тієї ж думки — не лише відбивати атаку, а й нищити ворога в контратаках, вимотувати його

сили. Ніч була найзручнішим часом для нападу на ворога.

Десь опівночі, коли на землю опустилась гнітюча темрява, яку навіть ракети були безсилі повністю розвіяти, Кучерявенко повів бійців із застави. Поруч нього був Митрьохін, що враз з кухаря перетворився на розвідника. Тим більше що й куховарити було ніде. Прикордонники харчувались сухарями та твердими галетами.

Пересувались обережно. З застави бачили, де окопалась ворожа піхота. Вона заступила собою танки, але сьогодні Кучерявенка цікавили саме піхотинці.

Старанно маскуючись, прикордонники, коли погасли ракети, повільно, але впевнено, підповзли до ворожих траншей.

Сам Кучерявенко з торбиною гранат на спині, з автоматом у руці спритно повз в одному ряду з бійцями.

У ворожих окопах панувала тиша. Після скажених атак удень фашисти відпочивали. Але старший політрук добре розумів, що не всі там відсипаються. І справді, час від часу з окопів вилітали сліпучі ракети, зривалися кулеметні черги.

Кучерявенкові здавалося, що минуло вже багато часу, що скоро почне світати і вони не встигнуть доповзти до ворожих траншей. Але ось ворожі укріплення, які ще пахли свіжою землею, враз з'явилися перед прикордонниками.

Кучерявенко неквапливо розкладає перед собою гранати. Тепер залишилося тільки подати команду, але він не поспішав. Може, хто з бійців спізнився, хай підтягнеться до лінії.

Старший політрук не думав про безпеку. Всього кілька десятків метрів відділяє його зараз від ворога, нахабного, лютого, якого він, Кучерявенко, ненавидить над усе. Він не думав про те, що сам може загинути в цій небезпечній, просто-таки зухвалій сутичці. Адже тільки знаючи, що гарнізон застави нечисленний, і не сподіваючись на подібну вилазку, ворог не замінував підступів до траншей і поводився так необережно. Ну, за це і поплатяться зараз фашисти.

Кучерявенко спирається на лікоть лівої руки, заносить праву з гранатою вгору. Саме настала тиша, в небі гасли ракети.

— Гранати! — викрикує він і кидає гранату в розташування ворога.

Ще не зірвалась перша, а вже полетіла друга, а за нею й третя. З траншей почулися вибухи, крики й стогони.

— За мною! — звівшись на ноги, командував Кучерявенко. — Вогонь!

В одну мить він уже був у ворожій траншеї, розстрілював з автомата тих, кого не взяли гранати.

Датико не відразу зміркував, що трапилось у ворожих траншеях. Тільки почувши команду Кучерявенка, зрозумів, що прикордонники напали на фашистів. Довго не роздумуючи, він підповз до траншеї. В ній кишили солдати. Одні з них рвалися туди, де бушувала стрілянина, інші, навпаки, втікали далі від бою.

Баташвілі, не цілячись, пустив кілька черг з автомата по метушливому клубку людських тіл, в одну мить переплигнув траншею, покотився по вогкому піску вниз.

В небі палахкотіли ракети, над головою сичали кулі, а Датико повз, перевалювався з воронки в воронку, поки нарешті потрапив на подвір'я застави.

Захеканий і забруднений, він не зійшов, а злетів по сходах у підземелля, рвучко козирнув Косачову.

— Ваше завдання виконано!

«В порядку?» — самими очима питали в нього капітан і Ольга Дмитрівна.

— Все в порядку, товаришу капітан! — захлинаючись від радості, доповів Датико.

В підземелля завітала тиха, але велика радість. Та вона швидко погасла. З нічної вилазки повернулись бійці. Вони принесли убитого Кучерявенка.

Весело пирхаючи, стара півторатонка волокла за собою довгий хвіст пилюки. Бігли назад зелені поля колосистого жита, повз старенькі борти шугали прибиті пилом дерева, зникали за завісою куряви переліски й діброви.

На машині було повно людей. Серед них були жінки військовослужбовців. Для Галі та Тані, що при-

йшли пізніше за інших, випало тісне містечко ззаду, в самому кутку кузова. Та Галя і йому була безмежно рада. У неї від незручного сидіння мліли ноги, і вона вже давно їх не чула, але все ж боялась поворухнутись, щоб не турбувати когось з пасажирів або не розбудити Таточки.

Без болю в серці Галя не могла згадувати про батьків. Їй чомусь здавалось, що більше з ними не зустрітеться, і від цієї думки ледве стримувала сльози. Вона відчувала себе безсилою і маленькою, самотньою в цьому великому, запаленому війною світі. Єдине, що стримувало її від розпачу,— це маленька сестричка. Адже в Тані тепер єдина опора і захист — старша сестра.

Вже кілька годин трясє по вибоях розхлябану машину. І здається Галі, що застава вже далеко-далеко і що так само далеко лишилась позаду війна. І незчулася дівчина, як задрімала. Здалося їй, що не серед лісків та видолинків Волині трясеться в попутній машині, а йде вулицею рідного міста. Але де ж Таня? Була з нею і раптом зникла. Галя глибоко схлипує і... знову бачить довгий хвіст пилюки, що тягнеться за машиною, колосисте жито обабіч дороги.

Сон сковує її ниюче тіло. Важка сонлива втома владно налягає їй на повіки. «Задрімаю хвилинку», — думає вона, прихилившись головою до чийогось запиленого вузла.

Та вдруге задрімати Галі не пощастило. З напівзабуття її вивели стривожені голоси пасажирів.

— Ой, глядіть, він прямує на нас! — гукає якась жінка. — Та дивіться, дивіться! — закликала вона присутніх з таким азартом, ніби справді можна було побачити щось цікаве.

Підвівши голову, Галя глянула в небо. Прямісінько на їхню машину, свистячи в повітрі гвинтами, пікірував фашистський літак.

Машина різко загальмувала, несподівано спинилась, і в цей час десь зовсім близько в хвості сивої пилюки залопотіли розривні кулі. В одну мить всі пасажири були на обочині дороги. Галя, притискуючи до грудей перелякану Таню, перепілкою шугнула в жито. Вона бігла світ за очі, боячись озирнутись назад.

Галя спинилась і озирнулась назад лише тоді, коли в небі знову настала тиша. Навколо розкинулось нерів-

не поле, колосились високі хліба, вдалині виднілись переліски. Тільки тепер зрозуміла, що вона не запам'ятала, де лишилась машина. Безсило впала в жито, витерла слізки на замурзаному личку Тані.

— Таточко, серденько! Ти налякалась?

— Ні,— якось байдуже прошепотіла дитина.

— Відпочинь, моя крихітко,— хотіла було звільнити собі руки дівчина.

Таточка тремтячими рученятами вхопилась за неї.

— Не хочу... я з тобою...

Так вони просиділи годину, другу. Врешті щось треба було робити. Галя звелася на ноги, оглянулась навколо. Сонце стояло прямо серед неба, пекло нестерпно. Визначивши по сонцю напрям свого руху, Галя пішла навмання, спотикаючись у високих хлібах та травах. Руки її обривались, та вона й не думала примушувати сестричку тупцювати малими ноженятами. Спочатку дівчина жалкувала, що їхня торбина з харчами лишилась на машині, а згодом навіть була тому рада — адже все одно довелось би кинути її десь у полі.

Так ішли вони до самого вечора. Стомилась Галя неймовірно, а пройшла дуже мало. Скільки не роздивлялась навколо, не могла помітити десь поблизу села чи якогось хутора.

Вже тоді, коли на землю впала ніч, дівчина натрапила в полі на скирту старої прілої соломи. Далі рухатись не було сили — Галя ледве переставляла ниючі ноги, дрімота хилила її до землі.

Коли другого дня Галя прокинулась, на сході вже підіймалося сонце. Певно б, не проснулась сама — її розбудила Таня.

— Галю, їсти, їсти хочу,— пхикала дівчинка.

Протерши очі, Галя оглянулась навколо, заспокоїла сестричку:

— Почекай, Таточко. Ось зараз заїдемо до хорошій тьоті... Я молочка випрошу Таточці.

І знову вона переступала забур'янені межі, проходила повз ліски, через глибокі балки. Нарешті, вже коли сонце повернуло знову на захід, Галя помітила збоку, в неглибокому виярку, село. Плутаючись у високих травах, вона попрямувала до людських жител.

До крайніх хат залишилось вже не більше кілометра, а сили йти не було зовсім. Таня заснула на руках,

нести її було важко, просто руки виривались з плечей. Галя безсило опустилась на коліна під самотньою дикою грушею, що зеленим кущем красувалася в житі. Нахилила до землі соковиті житні стебла, поклала на зелену постіль сонну сестричку. Таня лише схлипнула спросоння, підтягла колінця до підборіддя, згорнула клубочком.

Галя підвелася на ноги, глянула на село. Воно було зовсім близько, рукою подати, манило до себе вікнами. Дівчина вирішила: поки проспиться Таня, швиденько сходити до села, випросити чогось поїсти дитині і повернутись назад.

Вона подалася до хат. Швидко натрапила на вузьку тверду стежку і незчулась, як дійшла до високого тину. Хотіла було перелізти в чийсь город, та роздумала, попід тинном попрямувала до вулиці. Вона вирішила зайти в першу хату. Тільки ступила на нешироку сільську вулицю, як шлях перегородив чужинець в зеленому куцою мундирі.

— Хальт!

Її оточив гурт фашистів.

З сміхом та жартами повели дівчину вулицею.

— Відпустіть мене, в мене дитина лишилась однісінька,— плакала Галя.

Вони були байдужі до чужих сліз та горя.

Полковник Шпуль був переконаний, що старий Марцинюк не лише умовить капітана Косачова беззастеречно здатись в полон, а й стане вірним та ретельним слугою свого благодійника. Полковник з чисто німецькою впертістю спокійно чекав наслідків переговорів. Йому вже ввижалося, як на світанку з руїн застави — так було наказано передати Косачову — піднімуться з білим полотнищем прикордонники, принесуть свої повинні голови.

Ранок ще був далеко, коли біля застави враз зчинилась така стрілянина, що Шпуль, який збирався задріммати в своїй комфортабельній машині, підхопився, немов ошпарений, завертівся на місці, шукаючи свої новенькі чоботи з рівними глянцевиими халявами.

Проклинаючи на чому світ стоїть своїх штабних офіцерів, намагався здогадатися, що ж сталося. Він наказав не відкривати вогню. Хто там насмілився порушувати його, самого Шпуля, накази.

На всякий випадок Шпуль вирішив перенести свій командний пункт подалі від хутора Марцинюки, на околицю діброви.

Саме в цей час Шпулеві доповіли про Марцинюка.

— Він втік, пане полковник! — з жахом доповів офіцер розвідки.

— Що? — вирячив очі Шпуль.

— Його ніде не знайшли. І все населення зникло з хутора.

— Розстріляти! — прохрипів Шпуль.

— Слухаю, пане полковнику, — офіцер хвацько козирнув, не задумуючись над тим, кого ж він буде розстрілювати.

— Чекайте! А ви ж куди дивились, лейтенанте? — вп'явся очима Шпуль в зблідлого офіцера.

— Я слідкував... Ви особисто звеліли розконвоїти... — белькотів приголомшений лейтенант.

— Я звелів!.. Ви ще в мене відповісте за це. Негайно відшукати того... мужика.

Вранці, коли Шпуль дізнався про втрати внаслідок нічної вилазки прикордонників, він наказав:

— Виставте радіорупор. Попередьте про беззастережну капітуляцію. А коли ні — у дванадцять ноль-ноль я розпочну генеральну атаку. Я зітру з лица землі і заставу, і ці... Марцинюки, — закінчив він, зиркнувши на карту.

Даремно надривався фашистський диктор, даремно розхвалював райські умови в німецькому полоні. Застава мовчала. Коли про це доповіли Шпулеві, він не витримав, люто зірвав з голови кашкета, загорлавив:

— Дикуни! Самогубці! Я їх навчу шанувати німецьку зброю. В атаку! Я розстріляю власноручно того, хто поверне назад.

Знову на заставу, від якої залишилися тільки купи цегли та каміння, попіл, вугілля та чорні стовбури спалених і знесених осколками дерев, з усіх кінців густим мурашником поповзли зелені постаті.

Капітан Косачов розумів, що тимчасове затишшя не принесе нічого доброго. Він невідривно спостерігав за противником з-за невисокої барикади, викладеної з мішків піску та каміння перед входом у кам'яницю. Було ясно, що ворог готує вирішальний удар по заставі.

Біля телефону тепер сидів старшина Омельчук. Він ледве пересувався по підземеллю на саморобних костурах. На заставі лишалося ще кілька офіцерів, але вони були на укріпленнях, і Косачов не збирався знімати їх звідти. Омельчук виконував обов'язки помічника Косачова.

Коли почулися заклики фашистів, Косачов оглянувся на своїх бійців. Виснажені, замурзані кіптявою та землею, вони стомлено сиділи на сходах, що вели в кам'яницю, лежали в окопах, готові кожної хвилини звестись на повний зріст, щоб виконати наказ свого командира. Спочатку всі слухали той голос з подивом, потім очі прикордонників почали загорятися ненавистю і гнівом.

— М'яко стеле!

— Заткни йому, Митрьохін, горлянку!

— Краще смерть, аніж полон!

— Друзі! — заговорив Косачов. — Фашисти пропонують нам, прикордонникам, зрадити Вітчизну, зійти з свого поста.

— Ніколи! Ніколи цього не буде!

— Фашисти пропонують нам за це райське життя в полоні.

— Хай вони подавляться!

— Стояти на смерть!

— Так, друзі! Ми стоятимемо на смерть! Про це ми сповістимо всім нашим товаришам в укріпленнях. Омельчук, зв'яжіться з дотами!

— Єсть! — донеслось ледве чутно з підземелля.

На заставу оскаженіло, потрійним ланцюгом пішли в атаку фашисти. Артилерія та мінометники люто довбали снарядами і мінами доти, в яких засіли оборонці застави, щедро гатили метал у стару, напівзруйновану часом кам'яницю. Саме тут, перед кам'яницею, було найбільш вразливе місце. Напевне, це відчував ворог, бо сюди рвались найгустіші ланцюги піхотинців.

Скільки часу тривав цей бій, Косачов не міг визна-

чити. Бачив, як атаки ворога захлинались під шквалом вогню оборонців застави. Падали один за одним поранені прикордонники, їх швидко забирали, відносили в підземелля, а на місце поранених ставали інші. Капітан побачив, що ворог нарешті послабив наступ. Фашисти, зазнавши великих втрат, відмовились від нових атак.

— Одержали! — задержувато проговорив капітан, повертаючи голову до Митрьохіна.

В цей час перед самою барикадою щось сліпучо спалахнуло, важко здригнулась земля, почувся оглушливий вибух. Капітан заточився, безсило посунувся по сходах підземелля...

...Полковник Шпуль похмуро дивився на підпалений з його наказу хутір Марцинюки і диктував зміст радіограми генералові: «Прошу негайно вислати дивізіон важкої артилерії. Інакше ліквідувати опір прикордонної застави неможливо...»

Важкий клубок чорного диму повільно набухав над палаючим хутором.

20

Немов прокинувшись від глибокого сну, Косачов широко відкрив очі. Над ним схилилась дружина. Довго, немов не впізнаючи, дивився капітан їй в очі. Він знав кожну рисочку на її обличчі, вмів прочитати кожну думку в її простому відкритому погляді. Зараз погляд дружини був повний розпуки і непогасного болю, в самій глибині зіниць затаїлося стільки безнадії й горя, що капітан, згадавши, чому він потрапив на операційний стіл, зрозумів усе. Він напружився, хотів був підвестись, але тіло йому не підкорилось. В очах попливли жовті круги.

Ольга Дмитрівна поклала йому на чоло холодну мокру хустину.

— Що зі мною, Олю? — запитав у неї Косачов.

— Лежи спокійно, любий. Ти — поранений...

— Важко? — допитливо глянув на неї чоловік.

Вона відвела вбік очі, поправляла на чолі мокру хустку.

— Поранень легких не буває...

Косачов уперше в своєму житті переносив такий нестерпний біль. Він відчував, що сили залишають його тіло, а голову, незважаючи на компрес, палить вогнем. Нараз йому здалося, що він помирає, що серце спинається в грудях. Блискавкою мозок освітила думка: рвонутись вперед, кинутись вперед... в атаку... в атаку...

І вже він не в холодному непривітному підземеллі. Над ним синіє бездонне весняне небо, нестерпно палить сліпуче сонце, а він мчить верхи на коні по курній дорозі. Йому хочеться мчати з силою вітру, щоб холодок хоч на хвилину освіжив своїм крилом гаряче чоло. Кінь летить, як птиця, а голову палить нестерпне сонце. І вершникові ввижається, що він мчить все своє життя, невідомо коли почавши цей шалений біг, не в змозі спинити вороного.

Його пальці ще міцно стискають вуздечку, а до свідомості з безпросвітної тьми марення знову пробивається живий промінчик.

— Спиніть коня! Чому ви не спините коня?— звертається він грізно і благально до Ольги Дмитрівни та Баташвілі, які застигли біля командира.

— Що тобі, любий? — цілує його в мокре чоло дружина.

— Води.

Вода освіжила йому спрагли вуста, лилась на шию, груди, але він не міг задовольнити спраги, залити пекучу пожежу, що з кожною хвилиною нестерпніше розгорялась у його тілі.

— Ось і все,— виразно, якимсь незнайомим голосом каже він. Так говорять люди, зробивши щось важне і потрібне.— Помираю! — широко відкритими очима він дивиться на дружину.— Прощай, Олю... діток... діток бережи.

Він стомлено закриває повіки. Ольга Дмитрівна закам'яніло поникла над чоловіком, певно не вірячи в те, що він іде від неї назавжди.

Омельчук, Баташвілі та Митрьохін, низько схиливши голови, стояли біля свого командира.

— Омельчук! — нараз озвався Косачов.

— Я слухаю, товаришу капітан! — мимоволі підтягнувся на своїх палицях старшина.

— Тобі... тобі, Омельчук, передаю командування.

Тримайтесь... тримайтесь... можуть знищити... знищити, а не перемогти... Я вірю, Омельчук...

— Слухаю! — тихо відповів старшина, закусивши губу.

Помер Косачов непомітно, ніби заснув після славної і нелегкої праці. Вже спалахнула в небі ранкова зоря, коли Датику з Митрьохіним та ще кількома бійцями вийшли з кам'яниці, щоб вибрати місце для могили капітана. Ніч видалася спокійною: фашисти мовчали.

Датику, приголомшений несподіваною загибеллю свого любимого командира, допитувався, немов дитина:

— Митрьохін! Ти говори мені, Митрьохін, невже це правда? Ні, такі люди, як мій капітан, не повинні помирати, чуєш? Не повинні... Це все сниться...

— Тут, чи що? — похмуро запитав Митрьохін, спинившись на горбі за кам'яницею. Звідсіля вдень було видно далекі пагорки. Раніше на цьому місці росла молада плакуча береза.

— Це сон... — похитав головою Датику.

— Копай! — коротко кинув Митрьохін, і мовчазні бійці дружно почали будувати вічну оселю своєму командирові.

Ранкове сонце, випливши з-за лісу, перший свій промінь кинуло на невисокий горбик білого, як крейда, волинського піску. На могилі капітана Косачова не було ні вінків, ні квітів. У невтішному горі схилилась над нею Ольга Дмитрівна. Йй так само, як і Датику, не вірилось, що Косачов кинув і заставу, і світ цей назавжди.

У ворожому стані поволі все приходило в рух.

Датику тихо зрушив з свого місця, легенько торкнувся плеча Ольги Дмитрівни.

— Ольго Дмитрівно! Ходімо. Зараз почнеться.

Жінка не відразу звелася на ноги.

— Поки ми живі, ворог тут не буде, — глухо сказав Датику.

Ольга Дмитрівна, похитуючись, пішла до кам'яниці.

Михайлина Ясень, вдова з хутора Турів'я, що писався в державних паперах Турів Яр, не могла прибити себе до якоїсь роботи. Руки їй не підіймалися до праці.

«Ой леле,— думала вона,— ще двох років не минуло, як здихались злиднів, а це вже знову біда старається. Та невже ж знову доведеться позбутися ґрунту? А бодай ти заціпився, проклятий душмане, щоб і нога твоя паскудна тута більше не ступала».

На світанку Михайлина провела за хутір, аж до самої греблі, де вода ліниво крутить колеса водяного млина, свого сина-одинака Яця. Ще звечора прийшло на хутір повідомлення, щоб всі військовозобов'язані з'явилися до військкомату. Дехто рушив відразу ж на ніч, а її Яків не встиг підготуватися в дорогу. Цілий вечір мати гріла окріп у печі, зготувала синові купіль на любистку та м'яті, як готувала колись маленькому, подала білизну, поклала спати на високу святкову постіль. А вночі пекла йому пиріжки, перепічки, смажила курча та волинські крученики, щоб було що синові їсти на тій війні. Коли вже все було готове, коли біля мисника на гвіздку повисла наповнена доверху полотняна торба, тільки тоді присіла Михайлина біля синові постелі, склала на колінах натруджені руки.

Хто знає, що думала в цю безсонну ніч мати, прислухаючись до синового дихання? Літня ніч—хвилина, а перед розставанням — спалах блискавки. Вона ще не нагледілась на його русі кучері, на заклопотане чимось і уві сні обличчя, а вже загорілась ранкова зоря, загрюкав сусід у ворота.

— Агов, Якове, вставай!

Мати схилилась над сином.

— Прокинься, синочку мій,— мов п'ятилітнього, коли ще був пастушком, будила вона Якова.

— Га? — схоплюється стривожений Яць, в одну мить збирається в дорогу.

— Синочку! Хоч поговорив би наостанку зі мною...

— А що б я мав говорити?

— Чи тобі не жаль кидати дому?

— А коли й жаль, то що допоможе?

Залишилась тепер Михайлина з своєю безмежною

материнською любов'ю одинокою на спорожнілому невеселому подвір'ї. Син пішов з дому — і все для неї втратило свою красу, відлетіла геть від неї роками виплекана надія і радість.

До самого обіду задумана жінка ходила з одного кутка в другий, тривожно прислухаючись до звуків бою, що весь час наближався, і не знаходила собі роботи. Вже як сонце стало над головою, відчула, як запекло під грудьми. Згадала, що з учорашнього обіду не доторкалась до їжі. Відрізала шматок паляниці, набрала кухоль холодного квасу, вийшла в сад, сіла в тіні розлогої груші. Їла, не відчуюючи смаку, машинально підносячи до рота то хліб, то кухоль, а думками витала десь далеко, біля сина.

В саду тріснула гілка. Михайлина озирнулась і від несподіванки та подиву впустила з рук кухлика з квасом.

— Магай-бі, пані Михайлино! — з підкресленою чемністю вітався гість. — Як ся маєте, як поживаєте? Не впізнали?

Михайлина відразу впізнала цю людину, але очам своїм не повірила. Перед нею стояв, немов з того світу з'явившись, колишній хутірський лихвар, пан Шилохвіст. Передчуття чогось лихого викликало нервовий дрож у жінки.

— О, тепер бачу, що не забула, пані Михайлино, тямийш, хто я, — говорив він. — Червоних у хуторі немає? Говори лишень правду. Так, кажеш, впізнала?.. Не забула, певне, про боржок, аякже. То нікого немає в хуторі? А боржок доведеться, прошу ласкавої пані, сплатити, аякже. Гадаю, ти зажерлася за радянської влади, гомоняте, розбагатіла. Та ви, либонь, налякалися і вам заціпило, пані Ясень? То будьте здорові до часу — матимемо приємність бачитися часто.

Як з'явився, так само, мов зловісна тінь, і шмигнув з подвір'я.

Трохи опам'ятавшись, Михайлина часто закліпала очима і оглянулась навколо. Справді, він тут був, чи це їй привиділось?

Пан Шилохвіст, як невігійний струп, сидів на спині в турів'ян. Він був такою пронирою, що ладив і з польською владою, і з селянами. З панями — поведився по-панському, з селянами — по-селянському. Ніщо

не обходилося без Шилохвоста. Стануть підсудчики з селян податки стягувати — Шилохвіст вже тут, і селянам, і панам стає в допомозі. За кожного він готовий податок сплатити, тільки з одною умовою. Хліба не вистачає у селянина — Шилохвіст теж нікому й ніколи не відмовить. Але теж з умовою. І селяни з Турового Яру, та й не вони одні, день і ніч гнули спину на лихваря.

По вуха вліз у борги до Шилохвоста і покійний чоловік Михайлини Ясень Максим. Щорічно віддавав він усе, що родило на полі, що заробляв по панських економіях, а борг не лише не зменшувався, а весь час зростав. Тоді, втративши терпець, Максим Ясень став доскіпуватись, чому росте його борг. Шилохвіст облаяв його, виштовхав у потилицю з своєї контори. Максим не стримався і побив Шилохвоста. Другого дня Ясеня схопили жандарі, спровадили кудись у воеводство, і більше його не бачила Михайлина. Вже тільки після того, як Західна Україна була звільнена Червоною Армією, почула Ясениха від тих, що поверталися з тюрем, що помер її Максим у в'язниці.

Шилохвіст втік від народного гніву, і Михайлина поступово забула про колишній борг і колишнє горе. І ось знову, мов грізний привид, лихвар заповз на її подвір'я.

За хвилину жінка вже була біля хвіртки. Виглянула на вулицю. Ні, їй таки не привиділось: дорогою, як колись бувало, важкою ходою віддалявся пан Шилохвіст. Він спинявся майже біля кожного двору, вітався з селянами, певно, нагадував про колишні борги. Потім, вийшовши на майдан, злодійкувато оглянувся навколо і дістав з-за пазухи щось подібне до пістолета. Підніс угору руку, і над хутором тріснув сухий постріл, у повітрі зеленим помелом завертілась ракета. За нею спалахнула друга, третя.

Тривожним поглядом Михайлина оглянула своє подвір'я, хату. Тепер все це не належало їй. Хай продається до останньої нитки — їй не вистачить розплатитись з лихварем. Жінка міцно склепила повіки, стріпнула головою. Негайно, негайно треба втікати, поки не прийшли фашисти. Все одно тепер тут в неї немає нічого, все тут належить лихвареві.

Бігцем ускочила до хати, схопила першу, що потра-

пила під руку, хустку, зав'язала в неї паляницю, поклала до кишені дрібок солі і вибігла з хати. Глянула на дорогу, що вела з заходу до хутора.

Вдалині, там, де видніється в глибокому яру зелена діброва, щось живе в куряві пилюки повзло в напрямку до Турів'я. Не гаючись, перебігла дорогу і позагородами, пригинаючись під високими соняшниками, попрямувала до сусіднього села — воно ледь виднілося на сході.

Хоч як поспішала, але до села наблизилась лише тоді, коли вже відчутно спала спека, коли сонце похилилось на захід. Вона розуміла, що нелегко їй буде самотній в дорозі, та була впевнена, що саме в цьому їй порятунок. Ця впевненість гнала її вперед. Тільки б приєднатися до яких-небудь добрих людей, тільки б впроситися на яку-небудь підводу чи машину. А там вона відшукає свого Яця, разом з ним в обозі буде, чи де вже там син служитиме, їжу бійцям варитиме, білизну пратиме, але гнути спину на ненависного Шилохвоста не буде.

Ось нарешті підійшла до села. Тут живуть знайомі — треба знайти, розповісти про повернення лихваря, адже його пазури й сюди сягали, і тут людей тримали за печінки.

Та враз Михайлина спинилася вражена. Вона побачила, що по селу рухаються якісь машини. Швидко зрозуміла, що сидять на них чужі солдати. Михайлина безсило опускається на землю. Тепер нікуди поспішати, від лихої долі не втечеш. Що робити?

У відповідь приглушено і таємниче шепоче жито, сумовито дзвенить у небі жайворонок.

Раптом Михайлина здригнулась, прислухалась. Її напружений слух впіймав якісь звуки, схожі на плач. Жінка зачудовано припадає вухом до землі. Справді, ніби дитина плаче в житі, жалібно, хрипко. Їй враз пригадалися давні повір'я про польових русалок. Михайлина колись в дитинстві їх боялась. Тепер її стурбував той плач, що ледве чувся з жита.

Михайлина зводиться на ноги, оглядається. Навколо жито, тільки неподалеку гордо стоїть невисока крислата польова груша, кидає довгу тінь до села. Михайлині здалося, що голос доноситься саме від груші.

Скрадливо жінка бредє житом. Чим ближче підходила до груші, тим виразніше чувся жалібний дитячий плач.

Генерал нарешті почув благання полковника Шпуля. На світанку до хутора Марцинюки підійшов дивізіон артилерії.

Наступив трагічний день жорстокої розправи з жменькою непокірних прикордонників. Важкі гармати були націлені проти всіх укріплень та кам'яниці. Прямою наводкою вони одночасно вдарили по заставі.

Земля, кам'яні брили, цегла, дим і порох змарою знялися в небо, закрили собою сонце.

Прийшла загибель старій кам'яниці.

Полковник Шпуль відчував себе тепер неперевершеним полководцем, він бундючно походжав на командному пункті, недбало смоктав позолочену сигарету. Він наказав дві години підряд обстрілювати заставу.

Оглушлива стрілянина з важких гармат, громові розриви снарядів згодом йому набридли. Він був незвичний до канонад, але все ж для додержання свого слова, хоч і був упевнений, що від застави не лишилось і каміння, не наказував припиняти обстрілу.

Нарешті обстріл закінчився. Легенький літній вітер не швидко відкотив за річку пилюку. На заставу посунула піхота. Позад неї їхав на в'юнкій машині сам полковник.

Швидко наблизились до того місця, де була раніше застава. Тепер тут лежала глибока перерита земля, густо засіяна кам'яними уламками. Там, де раніше зводилась над землею сіра кам'яниця, тепер була купа землі та каміння.

Непокірна застава була зрівняна з землею.

Ліниво, з почуттям зверхності й сили, тримаючи автомати на грудях, наблизились до застави гітлерівці. Тепер не було потреби остерігатись — після такого обстрілу можна бути певним, що тут не залишилось нічого живого.

Раптом з-за кам'яних брил грізно озвався голосистий російський «максим». Фашисти в одну мить йому вклонились, попадали, засовались ящірками серед каміння. Кілька куль пробили стелю Шпулевої машини.

— Назад! — несамовито заволав Шпуль.

Манівцями, витолоченим житом та гречками, плигаючи по ямах та окопах, машина вирвалась на узлісся.

— Там стріляє кожен камінь. Вони спрямували весь вогонь на мою машину,— хвастався потім Шпуль.— Накажіть артилеристам повторити обстріл. На три години!

Тільки на другий день фашистські солдати перейшли з краю в край те місце, де була колись застава. Тепер тут справді лишилось одне каміння.

А каміння не стріляє.

23

Над заставою залягла мертва тиша.

Панас Юхимович Марцинюк вже другий день сидів на узліссі густого бору, що починався кілометрів за п'ять на північ від хутора, і прислухався до тиші. Йому ще не вірилось, що застава замовкла назавжди.

— Умовили, либонь, тебе, Аркадію Лукичу,— бурмотів собі під носа Панас Юхимович.— Гарматами та кулями, але не словами...

Марцинюкові було боляче від одної думки, що капітан і всі прикордонники загинули. А що загинули, то він був певен, бо знав, що такі не відступлять і не здадуться ворогу.

— Так і не побачилися з тобою, Аркадію Лукичу.

Тоді, коли Шпуль посилав Марцинюка на заставу, старий спочатку вирішив і справді піти до Косачова. Але не з тим, щоб передати наказ фашиста. Думав, що зможе чимось допомогти прикордонникам.

Але потім відмовився від цього наміру. Хіба Косачов сам не відає, як йому діяти? Допомогти оточеним він нічим не зможе, а його появу на заставі хтосьна-як розцінить капітан. А Косачов людина сувора, не подивиться на Марцинюка, що він друг.

Марцинюк наказав своїм односельчанам непомітно вийти з хутора. Вночі населення невеличкого хутора перебралось з діброви в ліси.

Тепер Марцинюк чекав ночі. Він вирішив побувати на хуторі, а може, й на заставі.

Підмовивши ще двох чоловіків з хутора, Марцинюк пішов у розвідку. Поки зібрались та порадились, як

краще йти, минув вечір. До хутора вони пробрались опівночі. Про це їх сповістив півень, що якимось чудом врятувався від гітлерівців. Його дзвінкий голос долинув до Марцинюка з густої крони старезної липи, що стояла за хутором. Розвідники пробралися на те місце, де раніше був хутір, довго блукали по згарищу. Не помітили, як підкрався ранок.

Над землею стояло високе блакитне небо, в долині річки та над озером плив рідкий туман.

Зірким оком мисливця Марцинюк окинув околицю. Серце йому стріснулось глухо, немов хтось здавив за горло: глянувши в бік застави, він зрозумів усе.

— Умовили, значить, тебе, Аркадію Лукичу, — суворо похитав він головою, неквапливо зняв бриля.

Хуторяни мовчки дивились у той бік, де колись новенькі, акуратні будиночки застави радували око.

— Так ось воно що, — озвався котрийсь з супутників Марцинюка. — А я собі міркую: чому затихла стрілянина?

Марцинюк запропонував йти на заставу.

— А то навіщо? — здивувались його супутники. — Чого на те каміння дивитись? Та ще коби міну яку чи гарматень під ноги не штурхнув лихий.

Марцинюк пішов один.

В небі співали жайворонки. На житах та травах рясним намистом тремтіла роса. Широке поле було вибите і стоптане ногами чужинців, але роса та вітер вже згладдили з лиця землі сліди руїників, наперекір всьому оживала трава й рослини, радісно вітали схід сонця пташки. Старий Марцинюк обережно наближався до застави.

«Ех, старий чурпак, — дорікав він сам собі, — вбоюся, щоб капітан не сварився! А коли б прийшов, може, хоч дівчаток... Певно, загинули, сердешні... Треба було вирвати з того пекла. А тепер совість буде ятрити душу. Як рідних, жаль, сердешних».

В Панаса Юхимовича свербіли повіки.

За думками Марцинюк і не помітив, як підійшов до застави. Про те, що це була вона і починалася саме тут, свідчив похилений стовп воріт, що якимось устояв проти снарядів. Все подвір'я було порите глибокими ямами, загарашчене битою цеглою та камінням.

Стомленою ходою Марцинюк ішов серед руїн. Йому

здавалося сном те, що всього якийсь тиждень тому, ось там, за капітановою квартирою, він варив юшку, над головою шуміли пахучі липи, а серед подвір'я на високій клумбі запаморочливо пахли гвоздики і ніби зів'ялі за день матіоли. Та прийшов ворог і нещадною рукою знищив усе, зрівняв з землею.

Важкий біль і гнів стиснули серце старого.

Марцинюк обійшов заставу, але не натрапив на жодну ознаку того, що тут міг лишитись хтось з прикордонників. То там, то тут валялись коробки з-під сигарет, консервні банки, пожовклі шматки газет з незнайомим шрифтом.

Марцинюк підійшов до кам'яниці. Побачив невисокий березовий пень. Помітив невисокий горбик піску, здогадався, що це чиясь могила.

Над руїнами з галасом кружляло вороння, мабуть, занепокоєне тим, що не знаходило знайомих дерев та гнізд.

Марцинюк довгенько бив кресалом об гострий кремінь, а коли задимився трут, неквапливо набив люльку тютюном. Запаливши, сів на кам'яну брилу. Застиг нерухомо. З люльки ледь помітно курився сірий димок.

Раптом Марцинюк випустив з зубів люльку. Так і застиг з розкритим ротом, насторожено прислухаючись. Йому на мить здалося, що серед цієї мертвої тиші почулись якісь звуки. Та скільки не прислухався, як не вдивлявся—не помітив навколо жодного руху. Таємничі звуки теж більше не повторювались.

«Почулося»,— вирішив Марцинюк і вже збирався іти до свого лісу. Та тільки нахилився, щоб підняти люльку, як знову почувся, і тепер уже виразніше, якийсь підземний стук.

Марцинюк припав вухом до кам'яної стіни.

— Ну, певно ж! — промовив він сам до себе.

— Схоже на те, що нас поховали живими,— озвавсь нарешті Митрьохін.

Йому ніхто не відповів. Мабуть, усі, хто вцілів у підземеллі, думали те ж саме.

Вже досить довгий час минув відтоді, коли фашисти припинили обстріл кам'яниці. У підземеллі стояла

могильна тиша. Тільки чулось чисесь важке дихання та час від часу проривалися стогони поранених.

Дихати ставало все важче і важче. Телефон мовчав — всі укріплення навколо кам'яниці були розбиті, їхні оборонці загинули, — говорити було ні з ким.

В той час, коли вороги обстрілювали з важких гармат заставу, прикордонники ховалися в підземелля кам'яниці і сиділи мовчки, чекаючи кінця канонади. Це було єдине місце, де можна було врятуватися. Та після чергової канонади всі побачили, що рятівне підземелля стало для них, живих, могилою. Отвір, що вів у підземелля, був завалений.

Люди сиділи мовчазні. Все! Їх поховали живцем. Ще день-два, і... кінець.

Омельчук, певне, тільки тепер згадав, що він тут старший.

— Товариші! — озвався він, намагаючись говорити якомога спокійніше. — Помирати ще встигнемо. Ми замуровані в камінь, але відомо, що сила і камінь довбе.

Через кілька хвилин в підземеллі засвітилася маленька лампочка — Омельчук приніс зі складу кілька акумуляторів.

Лампочка в чорній темряві підземелля видавалась крихітним світлячком, але серед бійців наступило радісне пожвавлення, засвітилась надія на порятунок. Люди ворушились, гуртувалися біля Омельчука.

Вийшла з свого кутка Ольга Дмитрівна. На її схудлому, видовженому і позеленілому обличчі хворобливо світилися великі скорботні очі. Весь цей час вона думками була далеко, біля своїх дівчаток, оберігала їх від усіх небезпек та життєвих негод.

Тільки тоді, коли в підземеллі спалахнуло світло, Ольга Дмитрівна ніби прокинулась від важкого сну. Вона побачила сірі шершаві стіни кам'яниці, виснажені обличчя бійців. Помітила в очах своїх друзів живий вогник надії. Справді, хіба їхнє становище вже таке безнадійне? В кам'яниці було кілька десятків людей. Більшість з них неушкоджені. Хіба людські руки слабші від мертвого каміння?

Вона думала про це тому, що бачила, як Датико з Митрьохіним та Омельчуком вже почали відкидати каміння, яке закривало вихід з підземелля. Їм на допомогу кинулись всі, хто міг ще рухатись.

Зчинилася метушня, видно, кожному швидше хотілося потрапити на волю. Отвір між двома стінами був вузький, не вмщав усіх бажаючих працювати.

— Товариші! Відійдіть убік! — наказав Омельчук.

Працюючі ніби й не почули цього наказу. Тільки, коли він повторив вимогливіше, припинили роботу.

— Наше становище важке, але не безнадійне. Ми врятуємось. Але лише тоді, коли в нас буде сувора дисципліна й порядок. Працюватимемо по черзі. Одна група працює — дві відпочивають. Нам треба берегти свої сили.

Омельчук приглядався до всього, суворо вимагав порядку. Слідкував, щоб робота не припинялась ні на хвилину, допомагав Ользі Дмитрівні доглядати поранених.

Спочатку робота посувалася швидко, без перешкод. З надлюдською енергією бійці, незважаючи на подряпані до крові руки, зірвані нігті, витягали з отвору каміння, відкидали його в сторону. Гора каміння в підземеллі швидко росла, все більше поглиблювався в стіні отвір. Це бадьорило й радувало людей, повільно витісняло з очей багатьох вираз суму й безнадії.

Та це тривало недовго.

Незабаром всі відчули, як дошкуляла відсутність води. Її вже з добу як не стало в підземеллі. Безводдя важким тягарем лягло на хворих. Їх мучили не лише важкі рани, а й нестерпна спрага. Все частіше то з того кутка, то з іншого, де на мішках лежали поранені, долітав розпачливий стогін і відчайдушно-вимогливе:

— Води!

Опускалися руки в тих, хто працював, пробиваючи дорогу до сонця. Люди припадали сухими устами до слизьких холодних стін, але це не зменшувало, а лише роз'ятрювало бажання пити.

Ольга Дмитрівна позливала всю воду, що була в її пробірках та скляночках, але її було стільки, що не вистачило б для однієї людини. Вона обережно вмочала у воду кінчик хустини, змочувала сухі уста поранених.

Згодом підкрався ще один страшний ворог. Спочатку поранені жалілися на гострий головний біль, а потім за допомогою до лікарки звернувся посоловілий Митрьохін. Ольга Дмитрівна, в якій теж розболілася

голова, зрозуміла, що цей біль викликано браком повітря.

Згадали про балон з киснем. Його швидко витягли з ящика, але хіба це могло врятувати приречених? Ще треба було довгий час довбати неподатливий камінь, що закривав шлях до повітря і сонця, а балона могло вистачити лише на кілька годин.

Киснем підтримували хворих та тих, хто працював. Зосереджений Омельчук, обережно тримаючи балон, скупо подавав повітря товаришам. В норі, що вже глибоко ввійшла в стіну, жвавіше закипіла робота.

З норі виліз занепокоєний Датико. Його важко було впізнати: худорлявий від природи, він став зовсім худючим, на восковому обличчі хворобливо горіли очі та виступав великий яструбиний ніс.

— Кам'яна брила,— хрипко сказав він.

— Що? — не зрозумів Омельчук.

— Великий камінь затулив вихід.

Омельчук швидко поліз у нору. Відразу переконався, що Датико говорив правду. Далі пробиватися було неможливо — вихід був завалений величезною кам'яною брилою. Її можна було хіба що зруйнувати або відвалити фугасом. Та робити цього не можна — тоді все одно ніхто не лишився б живим у підземеллі.

Оглянувши скелю, Омельчук важко поклав на руки голову. Вона в нього так боліла, що ледве трималась на в'язях.

«Все. Тепер смерть»,— вдарила в голову думка.

25

Галю привели до офіцера.

— Відпустіть мене. В мене дитинка однісінька залишилась в полі...— просила дівчина.

— Ти звідки? — запитав офіцер.

— Я тутешня... ось там з хутора...— заїкаючись, пояснювала Галя.

Тоді в розмову втрутився товстун з собачими очима в сірому штатському піджаку. Послужливо заглянувши в очі офіцеру, він присікався:

— З якого хутора? Прошу ласкавої пані, чия будеш?

Галя не знала, що відповісти.

— То, прошу ласкавого пана офіцера, ця дівчина не тутешня. Це пташка залітна — російською мовою щебече.

— В мене дитина залишилась у полі, — плакала дівчина.

— Не дитина, певне, прошу ласкавого пана, а ще такі ж, як вона, сидять у житі... — заглядав у очі офіцеру товстун.

— Де ваша дитина? — поцікавився офіцер.

— В житі, біля груші.

Фашистський офіцер наказав вивести дівчину. Її посадили в сінях і, здавалось, забули про неї. Галя тихо і невтішно плакала — серце їй рвалося з розпуки.

Врешті вже десь зовсім перед заходом сонця її вивели на вулицю. Тут стояло кілька десятків автоматників. Вони були збуджені, лютими очима вп'ялися в знічену дівчину. Галя подумала, що вони зараз її розстріляють. Серце враз кудись обірвалось, перед очима попливли жовті круги. Подумала тільки — що ж тепер буде з Танею?

— Веди, показуй, де твоя дитина, — сердито заговорив до неї перекладач.

Похитуючись, Галя рушила вулицею. Вона не думала про те, що їй можуть вистрілити в спину. Їй сказали, щоб ішла до сестрички, і вона не йшла, а бігла до неї.

Ось і кінець вулиці, ось і кінець загорожі, а далі жито, зелене, з важким колоссям, схиленим до землі. Ген там видніється одинока груша. Галя прямує туди.

— Стій! — наказує перекладач. — Йди поруч. Крок убік, і я стріляю.

Оглянувшись, дівчина побачила в руках фашиста пістолет, спрямований просто їй у спину. Ноги підкосились, вона покірно спинилась.

— Якщо ті, що сидять там, стрілятимуть, я тобі пушу кулю в спину.

— Там маленька дівчинка...

— Ну, гляди в мене. Давай, пішли.

Фашисти розсипались ланцюгом, побрели житом в напрямі до груші.

Галя не думала ні про що. Вона прагнула одного — бути разом з Танею.

Але дівчинки під грушею не було. Навіть жито, на якому вона спала, встигло підвестися вгору. Галі спочатку здалося, що вона помилилась, що то не та груша, але, оглянувшись навколо, дівчина побачила, що саме тут залишила маленьку сестричку.

Довго кликала вона дівчинку, шукала в житі. Підбадьорені тим, що на них ніхто не нападає, охоче блукали по житу солдати. Врешті їм, мабуть, це набридло, і до Галі підступив перекладач.

— Годі дурня валяти. Це все вигадки твої.

Вони повернулися в село і Галю знову привели до офіцера.

— Втекла, виявляється, ваша дитина? — злобно запитав фашист.

Галя мовчки ковтала сльози.

— Раджу не критись і розповісти нам, хто ви така.

Дівчина ніби й не чула тих слів.

— Командирша, певно, прошу ласкавого пана офіцера, — знову вихопився товстун. — А може, й сама воювала. У них і жінки воюють...

— Ви відмовляєтесь говорити?

— Мені нічого говорити.

— В табір, — коротко наказав офіцер, і дівчину вивели з хати.

Її штовхнули в якусь напівтемну оселю, щільно закрили двері. За сльозами Галя не бачила світу — впала біля самих дверей, закрила долонями обличчя, затряслася в риданні. Де її Таня? Що з нею?

— Годі, дівчинко, не побивайся так, рідна, — почувла вона чийсь слова і рвучко сіла. Через вузьенькі щілини в комору пробивалося світло. Галя з подивом оглянула приміщення. Вона вже не плакала, лише голосно схлипувала. В коморі лежали та сиділи на соломі люди, дивились співчутливо на неї. Найближче до неї, спираючись на лікоть, напівлежав чоловік. Видно, ще не старий, але з густою бородою. Зустрівшись з дівчиною поглядом, він дружньо їй посміхнувся, і Галя прочитала в його погляді щось батьківське, рідне.

— Ти як потрапила сюди, дівчино? — поцікавився хтось.

— А хіба я знаю, — схлипнула у відповідь Галя.

— А ти як потрапив? — зиркнув на того, що питав, бородатий.

— Е, коли б мене не поранили, Антошин.

— Отож...

Галя уважно оглянула людей. В кожного з них були перев'язані якщо не голова, то рука або нога. Пов'язки почорніли від крові та пилюки.

— Ви... всі поранені? — жажнулась дівчина.

— Це що... — задумливо відповів бородатий, якого звали Антошиним. — Ці вже заступили. Тут гляди, щоб нових дірок не нароби́ли.

— А чому у вас такі пов'язки? Вас не перев'язували? — здогадалась вона.

— Ці як перев'яжуть, то не розв'яжешся, — зауважив хтось з поранених.

Зустрівшись з горем інших, Галя трохи забула про власне нещастя. В ній враз прокинулось професійне почуття лікаря — адже ж вона вчилася в медінституті. На заставі допомагала матері перев'язувати поранених.

— Давайте я вас перебинтую, — запропонувала вона.

— А ти хто? Сестричка?

Галя, не задумуючись, кивнула головою.

— Так ось ти хто... А я голову собі ламаю, як потрапило в полон це дівча? — сказав Антошин. — Ну, перев'яжуй. Тобі ж скільки років?

Другого дня їх вивели з комори, наказали вишикуватись. В Антошина ятрилась рана, некла нестерпно, та солдат, перемагаючи біль, став у колону. Він ішов поруч з Галею, і їх ніби ненароком затиснули всередину, ковали від ворожих очей. Їх погнали в сусіднє село пішки по курній дорозі. Тут так само зачинили в величезний, пропахлий мишами та цвіллю амбар. В ньому вже було повно людей.

Повільно тяглися дні за днями, а ще повільніше посувалась колона хворих і калік на захід.

Над колоною, що ледь-ледь рухалась по спаленій сонцем дорозі, густою завісою курилась пилюга і чорною хмарою роїлися настирливі мухи. Час від часу позаду колони розлягався сухий пісто́летний постріл. То гітлерівці добивали когось із поранених, хто вже не мав сили йти далі.

Голод і спрага, безперервна туга за сестрою зовсім виснажили Галю. Її важко було впізнати. Це була не

та струнка, синьоока білявка, якою вона недавно з'явилась на заставі. Пленталось по дорозі худюче, тонісіньке дівча, давно не вмиване і до всього байдуже. Одна тінь залишилась від колишньої веселої Галі.

Вона, мов батька, весь час трималася Антошина. Але і в нього так само з кожним днем танули сили. Все частіше ті, що йшли позаду, змушені були їх обминати, все ближче й ближче вони ставали до заднього ряду. До вечора Галя так стомлювалась, що ледве переставляла розпухлі ноги.

Все ближче й ближче за їхньою спиною лунали постріли конвоїрів. Оглянувшись якомсь, Галя побачила зовсім близько полоненого, якого щойно пристрелив конвоїр. Відтоді з якимсь тупим відчуттям неминучості вона чекала того часу, коли сама ось так впаде на запылену дорогу з пробитою скронею. Інколи в неї з'являлось бажання швидше покінчити з усім, наблизити трагічну розв'язку.

Цієї ночі вони з Антошиним про щось довго шептались. Коли ранком була подана команда рухатись далі, старий солдат сказав:

— Тож гляди, Галю. Я подам сигнал.

Антошин, відчуваючи, що їм доведеться загинути, умовив дівчину, поки ще є сили, тікати.

Тільки вийшли за село — трапилась нагода для втечі. Пообіч шляху густою стіною росла зелена кукурудза. Коли колона заглибилась у поле, Антошин шелнув Галі:

— Готуйсь! Я побіжу вправо, ти кидайся вліво.

Полонених супроводжували лише троє конвоїрів. Один йшов попереду, другий лівово плівся позаду, дострілював тих, хто падав на шляху. Третій їхав віддалік, відлежуючись у просторій бричці.

Коли колона заглибилась у кукурудзяне поле, Антошин вигукнув: «Галю, втікай!» — і кинувся вбік. Конвоїри відкрили по ньому стрілянину. І тільки тоді це дійшло до Галі. Не задумуючись, напруживши всі сили, вона побігла з колони.

Антошин упав, не добігши до кукурудзи. І в цей момент, не змовляючись, колона напівживих людей враз розповзлася в обидва боки. Хто побіг, а хто й просто порачкував до кукурудзи.

Михайлина Ясень повільно притиснула руку до серця і завмерла від радісної несподіванки.

— Мамо!

Сумніву не було — дівчинка кликала її.

Вже тиждень жило з нею в Турів'ї (Михайлина повернулась тоді додому) знайдене серед жита самотнє дитинча, а все ніяк не могло звикнути до неї. Воно дичилось, як кошеня, що виросло в лісі і не бачило людей. Забивалось у темний куточок і тихенько плакало — не плакало, а жалібно квилито. Та як тільки до нього озивалась Михайлина, відразу замовкало — вдавало, що спить. Їло теж тільки тоді, коли залишалось наодинці. Вночі спросоння довірливо тулилося до жінки, грілося її теплом. Лише вчора вперше почула Михайлина мову своєї знахідки. Жінка весь час допитувалась:

— Дівчинко, як тебе звать?

Дитина мовчала, ніби й не чула того запитання, недружелюбно поблискувала синіми оченятами на жінку. А вчора відповіла:

— Тата.

— Ната? — не зрозуміла Михайлина, мабуть, тому, що вперше чула таке ім'я. — Гарно тебе зовуть. Ната — Наталя. Дивись, яке гарне в тебе ім'я, дівчинко.

Михайлина тепер називала дівчинку Наталею. Перейменована Таня уперто відмовчувалась.

І ось зараз Михайлина почула, що дівчинка кликала маму. Може, вона пригадала свою рідну, а може... Михайлина кинула поратись на подвір'ї, поспішила в хату.

Вечоріло. Дитина стояла біля порога.

— Мамо! — простягнула до Михайлини рученята дівчинка.

— Що, Наталочко, що, моя крихітко? — підхопила її на руки жінка.

— Я боюсь.

Дитина довірливо притиснувшись до Михайлини, тремтячими ручками обняла за шию.

— Чого ж ти злякалася, донечко? Я ж з тобою. Не бійся, дитинко, нічого, — пригорнула її жінка.

— Дядя чужий.

— Де дядя? Немає ніякого дяді.

— Дядя там.

Михайлина мимоволі здригнулась і глянула в той бік, куди показувала дівчинка. Широко відкрила очі від несподіванки. На порозі в дверях, що вели до другої кімнати, стояв син.

— Яцю! Ти?

— Я, мамо.

На хвилину в хаті запанувала мовчанка. Жінка хотіла кинутись до сина, але її, мов обценьками, стискали за шию маленькі дитячі ручки.

— Мамо, я боюсь.

Михайлина спинилась серед хати.

— Ти мав вертати?

— Та чого ви так налякались, мамо? — з незадоволенням у голосі запитав син.

— Та як же це? Розуму не прикладу... відпустили тебе, чи як?

— Та чому мали б відпускати? — роздратовано заговорив син.— Ніхто не відпускав, ніхто й не затримував.

Він розповідав поспішно, мабуть, не будучи впевненим у своїй правоті.

— Прийшли до військкомату, а там метушився якийсь зі шпалою. Ткнув до рук нам папірці — та й по всьому. Одного з наших призначив старшим та й правуй на схід. Пішли. А він бомбить. Вдень і носа не виткнеш. А тут чутки такі, що вже герман попереду. То дехто почав повертати...

Він, конвульсивно проковтнувши слину, замовк...

— А ті пішли? — не то запитала, не то підтвердила Михайлина.

— Та куди вони мають зайти? Все єдно набідяться та й розбіжаться. Але чому ти так говориш? Либонь, не я один? Ми — втрюх... Куди ж іти далі? То чому не поспитаєш, мамо, може, я не їв три доби?

Михайлина мовчки взяла сірники. Подала Яцеві.

— Засвіти лампу,— озвалась вона до сина.

— Навіщо? — стривожився син.— Літака хочеш накликати?

Мати зрозуміла — йому соромно було глянути їй у вічі.

— То діставай з печі собі борщ та й їж у потемках.

Більше вона не озвალась до сина й словом. Пішла в другу кімнату, не роздягаючись, лягла на ліжку. Не випускала з обіймів Наталю. Довго дивилась у темряву. Дивувалась сама собі: не було сина, скучала, тужила, а повернувся — не зраділа. Дорікала сама собі, але сили не було, щоб заговорити зараз з ним.

Задрімала лише на світанку, а коли відкрила очі — в хаті вже було видно. Яць сидів у другій кімнаті біля столу в позі людини, що терпляче на щось чекає, а на що саме — й сама, мабуть, того не відає.

Михайлина почала поратись біля печі. Син сидів, не підіймаючи очей.

— Шилохвіст повернувся, — врешті, немов сама до себе, озвალась мати.

— Шилохвіст? — підвів здивовані очі син.

— Не вхопив щезник. Борг приходив правити.

— Борг? То який борг?

— Забудьком швидко ти, сину, став. Коби в тебе пам'ять була довша, то мав би пам'ятати та й не спішити додому в Шилохвостові пазури.

Син тепер зрозумів, чого його так сухо зустріла мати.

— Ніхто мене віддавати той борг не примусить.

— Ти забув, Яцю, про долю свого батька.

Яків понуро опустив голову. Згадав, що він тепер був не вільним громадянином, а проживав на окупованій ворогом землі. Молодим був, але за два роки не все забулося з того, що переживали з матір'ю за часів панської Польщі. Якось підсвідомо зрозумів, що мати каже правду і що даремно він послухався намови та повернувся додому. Треба було, незважаючи ні на що, йти далі.

А мати все дорікала:

— Чи ти не знав, що на нас чигає тут? Хай уже мені не поталанило вирватись, я стара жінка. А ти? Молодий, здоровий. Чи тобі заманулося бути чужим попихачем? Чи то так зажадалося бути панським поштурховиськом?

Яць мовчки вставився на долівку з таким виразом на обличчі, ніби говорив: скажи ти, як воно паскудно вийшло. І знав це, та ніби здурів — на клопіт собі повернувся.

Омельчук швидко прийшов до пам'яті. Поруч з ним був Дати́ко.

Якусь хвилину вони лежали мовчки.

— Що робитимемо, Омельчук? — озвався нарешті Баташвілі.

Омельчук не встиг відповісти. Вони почули виразний стук об каміння. Прислухались. Сумніву не було — до них в підземелля хтось пробирався.

— Чуєш? — запитав Омельчук.

— Чую, — сказав Дати́ко. — Що це?

Омельчук відповів не відразу. Він якийсь час прислухався до того, що робилось за стіною кам'яниці. Там хтось відкидав каміння.

— Значить, вони не пішли, — озвався Омельчук.

— Хто вони?

— Хто ж — фашисти. Мабуть, почули, що ми тут копаємось, — вирішили «допомогти».

Дати́ко тільки прицмокнув язиком.

За хвилину вони вилізли з печери.

— Ольго Дмитрівно! — хрипко сказав Омельчук. — Фашисти копаються до нас. Певно, хочуть взяти живими.

Ця звістка приголомшила всіх. Крім Омельчука та Дати́ко, ніхто не чув шуму зовні. Всі, хто був ближче, підповзли до темного отвору, прислухались. За стіною гриміло каміння.

— Що робитимемо, товариші? — запитав Омельчук.

Прикордонники мовчали.

— Ворог хоче взяти нас живцем...

— Краще смерть, ніж ганьба, — сказав Дати́ко.

— Так, краще смерть, — повторив хтось.

— В мене пропозиція, — заспішив Дати́ко. — У нас є гранати, фугас. Закладемо в проході і, як тільки докопаються, — в повітря.

Кілька хвилин в підземеллі панувала важка мовчанка. За той час, коли напівживі, конаючі від спраги, без повітря бійці проривали хід на волю, в усіх поступово була визріла надія на порятунок. Тепер несподівано і нагло смерть знову заглянула прямо у вічі.

— Як ви гадаєте, Ольго Дмитрівно? — порушив на-
решті мовчанку Омельчук.

Ольга Дмитрівна немов прокинулася від сну.

— Здаватись у полон не можна... не можна, друзі.
Це — загибель. Треба боротись... до кінця.

— Моя думка така, товариші,— вислухавши Ольгу
Дмитрівну, сказав Омельчук.— Як тільки прокопають
нам вихід — вдаримо з кулеметів. Кинемось в атаку.
Може, їх не так багато.

Прикордонники знову взялися за зброю. Омельчук,
Датио та Митрьохін засіли з кулеметом у самому от-
ворі.

Стукіт чимсь металевим об каміння ставав щораз
виразнішим. Мовчки прислухались до тих звуків при-
кордонники.

Враз дихати стало легше. Напевне, в підземелля по-
чало прибувати повітря. Тепер кожної хвилини може
відвалитися камінь, і їм доведеться негайно вступити
в нерівний бій з ворогом.

Ольга Дмитрівна була біля поранених. Дехто з них
уже заспокоївся назавжди, інші метались у гарячці,
деякі стійко і мовчазно зносили надлюдські муки. Ніж-
ною рукою вона намащувала пульс, прикладала доло-
ню до гарячого чола. Це все, чим вона могла допомог-
ти пораненому. Але людям і від того ставало легше.

— Швидко вже відкопаємось? — запитав хтось із
поранених, на хвилину прийшовши до пам'яті.

— Швидко, швидко,— заспокоїла вона. І їй самій
хотілося, щоб швидше все це закінчилося — так чи
інакше, але терпіти далі не було сил.

Прикордонники, що засіли в проході, відчували, як
з кожним ударом зовні зменшувалась перегородка, що
відділяла їх від світу. Вони все міцніше затискали в
руках зброю, готуючись до останнього поєдинку.

Раптом в темній стіні блиснуло світло. Але не там,
де лежала величезна камінна брила, а збоку, за нею.
Великий камінь повільно відхилився, і Омельчук, що
лежав з цього краю, виразно побачив клаптик неймо-
вірно синього неба, зажмурився. До них долетів голос:

— А може, там нікого немає?

Омельчук зачудовано витяг шию.

У невеликому отворі з'явилась чиясь голова. Дати-

ко посунув був туди кулемет, але Омельчук своєчасно шарпнув його за руку.

— Аркадію Лукичу! — гукнув той, що заглядав у підземелля.

Біля Омельчука вже була Ольга Дмитрівна.

— Та це ж старий Марцинюк! — радісно сказала вона.— Панасе Юхимовичу! — крикнула.

— Це ви-те, Ольго Дмитрівно? — просунулась в отвір марцинюківська борода.— Живі, хвалити бога. Зачекайте, зараз розширимо отвір...

Лунко застукали об камінь металеві шкворні. З усіх кінців підземелля до отвору сповзалися напівживі прикордонники. Їх радувала і манила яскрава смужка денного світла.

28

Галя розплющила очі. Вона була в невеличкій, затишній кімнатці, на м'якому ліжку. Рвучко сіла, прислухалась. Вона не пам'ятає, як сюди потрапила, і не знає, радіти чи тривожитись. Видно, що хтось дбайливо прибирав цю кімнату. На єдиному низькому, але широкому вікні висіла старенька чиста фіранка, в кутку стояв невеличкий круглий столик, заставлений різними паперовими, дерев'яними та скляними коробочками і чашечками. На великій паперовій коробці, певно з-під одеколону, вишикувались в ряд традиційні слоники. На стіні, видно, дівочою рукою вишиті, килимки з ніжними горличками. Книжкова шафа, низенький буфет. Кілька стільців, старенький витертий диван. Кому належала ця кімната?

Галя намагається пригадати, що з нею трапилось. Перед очима враз постала колона виснажених людей з тяжкими загноєними ранами. Голос Антошина і... стрілянина. Пам'ятає ще, як бігла кукурудзяним полем. Шорстке листя боляче сікло обличчя, заважало бігти. Серце мало не вискакувало з грудей, ноги боліли нестерпно, а вона все ж не йшла, а бігла вперед. Позаду лунали постріли, автоматні черги, десь збоку свистіли кулі, але вона не звертала на те уваги — краще смерть ось тут, серед густого зеленого кукурудзиння, ніж повернення в колону.

Зрештою кукурудзяне поле закінчилось, дівчина

опинилась у неглибокому видолинку. Навколо дозрівало жито. Постріли тепер здавалися далекими, долітали немов з-під землі. Можна було й відпочити.

Майже непритомна Галя падає в жито. Тепер в неї, мабуть, вже не вистачить сили, щоб підвестись. Прислухається до пострілів, і їй здається, що вони швидко наближаються. Мов перелякана куріпка, заповзає в густе жито. Над головою хитаються важкі дозрілі колоски. Нива п'янок парує. Мов до рідної матері, притискується вона до пахучої землі. Та їй здається, що, як тільки прийдуть сюди конвоїри, вони відразу знайдуть її у цьому житі. Галі не лежиться на одному місці.

Дівчина пробирається вперед, туди, де зеленіє діброва. Вона розуміє, що тепер лише ліс може бути їй надійним захистком і порятунком.

Сонце нестерпно пече. На чолі виступає густий піт, котиться патьоками по запиленому обличчю. Колись пишне, завжди старанно вимите й зачесане волосся тепер збилося на голові в лямець. Весь її одяг перетворився в якесь брудне лахміття.

Та Галю це не турбувало. Вона була на волі. І їй хотілося одного — втекти від переслідувачів, потрапити до лісу, а там вона вже дасть собі раду.

Ліс, що так манив до себе втікачку, виявився лише рядом придорожніх тополь та лип. Підійшовши ближче, Галя побачила нешироку дорогу. По другий бік густою стіною росла низька акація. Вона цвіла, дихала п'янким ароматом. Сторожко виглянувши на дорогу, Галя швидко перейшла на другий бік. Кущі акації лише здаля видавалися густими. Галя спробувала була знайти тут надійне місце для схованки, але тільки поколосалась та пошматувала одяг, а непроглядної гущавини так і не знайшла. Вона знову вийшла в поле, попрямувала вже до справжнього великого лісу, що видівся за горбом.

Йти довелося квітучими картоплями та дозріваючими вівсами, по відкритій місцевості, але це їй не лякало, бо ліс, справжній великий ліс був уже недалеко. Там вона надійно сховається і від переслідувачів, і від палючого сонця. Та коли вийшла на гору, то побачила, що перед нею не ліс, а велике село. Від несподіванки вона безсило опустилась на гарячий пісок. Оглянувшись, помітила невеликий кущ жимолості, поповз-

ла в його тінь. І раптом в очах потемніло, все наче під воду пішло.

Що було далі, Галя не могла пригадати. І ось тепер — вона в цій кімнаті. Нараз почула розмову за вікном. Галя швидко схопилась. Біля ліжка на стільці висів чийсь старенький халатик, і вона, не задумуючись, накинула його на плечі. Ласицею припала до вікна, прислухалась. Говорили жінки, але Галя не відразу зрозуміла їх. Прислухавшись, вона збагнула, що розмовляють по-польському.

— Руські полонені втекли, — говорила одна.

— То їх шукають?

— З міста виїхали на машинах. Кажуть, багатьох убили.

Десь вдалині зірвався постріл. Голоси замовкли. Почав наростати якийсь шум, тривожні вигуки.

— По хатах ходять? — почувся знову жіночий голос.

— А, певно, ходять. Гадають, що хто, може, перевозує російського солдата.

— О горечко!

Галя відкилилась від вікна, закам'яніла. Вона не знала, що їй робити. Втікати? Але куди? Залишатись тут? Але хтозна, до яких людей вона потрапила?

За дверима враз щось грюкнуло, почувлись голоси, знявся тривожний тупіт. Галя знала, чиї чоботи могли підняти такий шум. В одну мить впала на ліжко, загорнулася в ковдру. З-під приплющених повік слідкувала за дверима.

З-за дверей долітали окремі слова, але про що йшла мова, вона не могла зрозуміти. Враз двері гучно відкрилися, на порозі стояв фашист. Галя затамувала подих.

— Хто? — запитав гітлерівець.

За його плечима Галя помітила старенького чоловіка, дуже схожого на Марцінюка, лише з пишною кучмою сивого волосся на голові. Він поспішно пояснив фашисту:

— Донька, прошу пана. Захворіла, сердешна, вже третій день палає в жару.

Офіцер підозріло якусь мить дивився на дівчину, поцікавився:

— Чим хвора?

— Боюсь, щоб не тиф.

— Тиф? — округлив очі офіцер і перелякано закрив двері.

Через хвилину в будинку затих тупіт чобіт і галас. В Галі полилися з очей сльози. То були сльози радості і невимовної глибокої подяки до невідомих їй людей, що у важку хвилину прийняли її в свій дім, як дочку, врятувавши її молоде життя.

Вона не відразу побачила за сльозами, як відчинилися до її кімнати двері і до ліжка легкою тінню прошмигнула дівчина, певне, її ровесниця. Вона нахилилась над Галею і прошепотіла схвильовано:

— Ти спиш, сестричко?

29

Михайлина жала ячмінь. В неї на городі він визрів швидше, ніж у сусідів, бо був посіяний на горбку. Правда, між жовтими, вже дозрілими колосками ще траплялися й зеленкуваті, а подекуди зустрічались і зовсім зелені кущі, але вона вижинала все. Муку та зерно, що були в її коморі, розграбували фашисти, коли вона невдало тікала на схід. Тепер цей ячмінь був її єдиною надією.

Наталя гралася в холодку під грушею. Михайлина вирвала їй на городі жовту карахоньку, змайструвала з старенької кофтини ляльку, показала на густому кущі чорні ягоди смородини. Дівчинка щось бубоніла сама до себе, бавилася.

Михайлина час від часу розгиналась, занепокоєно кидала погляд на подвір'я. Вона турбувалась про Яця.

Вже минуло кілька днів, як повернувся син. Весь час сидів мовчазний, зажурений. Жаль стискав серце матері.

Яць не виходив з хати: чи то боявся, чи то соромився сусідів. Коли хтось заходив до хати, він ховався у другу кімнату і сидів там принишклий, терпляче чекаючи відходу гостя.

Йому все було байдужим. Кілька днів він навіть не помічав Наталі. Тільки якось, коли дівчинка підбігла до нього, він з подивом глянув на неї, запитав у матері:

— Це ж чия?

— В житті знайшла...

— А-а...— байдуже протягнув Яць і знову задумався.

Про його повернення все ж якось довідались. Сьогодні вранці до хати Ясенів завітав поліцай. Це був знайомий парубок із села.

— Гей, Якове,— голосно заговорив він.— Ти спиш, певно?

Безцеремонно відчинив двері до другої кімнати.

— Чого б се я мав спати? — похмуро відгукнувся Яків.

— А коли не спиш, то збирайся, підемо зі мною.

— Куди ж се?

— До поліції.

— А що я маю там робити?

Михайлина перелякано дивилась то на сина, то на поліцая. Відчувало її серце, що замишляється щось не добре.

— Тебе хоче бачити пан начальник поліції,— пояснив Яцеві поліцай.

— Якої там поліції? — похмуро підвів очі Яць.

— Німецько-української поліції, пане Ясеню,— не то серйозно, не то жартома кинув поліцай.

На хвилину запала мовчанка.

— То що має казати Яцеві та поліція? — заговорила Михайлина.— Чи він вчинив кому щось погане? Він ось хворий лежить, ледве дихає.

— Справді, я той... хворий, Стасю,— благально глянув в очі поліцаєві Яць.

— Та не такий уже ти хворий. Збирайся, збирайся. Пан Шилохвіст сваритися буде.

— А що треба тому Шилохвосту від Яця? — злими очима виставилась на поліцая Михайлина.

— Як то що? Пан Шилохвіст тепер начальник поліції. То вже він відає, для чого кличе Яця.

— Не піде він! — суворо сказала Михайлина.— Нічого йому робити там, у вашій поліції.

Та поліцай ніби й не чув тих слів.

— Та швидше, швидше, гей тобі баба стара, порпашся,— подавав він кашкета Яцеві, що сидів, безвільно склавши на колінах руки.— Наказано без тебе не з'являтись.

— Я ось сама піду,— рішуче взялася за хустку Михайлина.

— Зовсім не треба вам, дядино Михайлино, туди ходити. Вас не кликали. І що має вчинитися там Яцєві? Пан Шилохвіст його живцем не злопає.

Михайлина завагалась: а й справді, чого вона піде до того Шилохвоста? Щоб про колишній борг слухати?

Яць теж завагався: не хотілося, щоб через нього турбувалась мати. Він неохоче вдягнув кашкета, рушив до порога.

— А де вона, та поліція?

— В селі. Вже ж не на хуторі,— охоче пояснив поліцай.— Будьте здоровенькі, тітусю, не турбуйтеся. Обідати Яць додому поверне, так що варіть йому галушки та печіть пампушки.

Ось і обідній час давно минув. Михайлина вже дожинала ячмінь, а Яця все не було. Що могло там з ним трапитись? Для чого її хлопець став відразу таким потрібним тому Шилохвосту?

Вирішила: коли до того часу, як вона вижне ячмінь, син не повернеться,— піде в село сама. Наталю покладе спати — незручно носитися з дитиною по спеці.

Підвела голову і помітила, як хтось з гвинтівкою під пахвою прошмигнув до її хати. Серце забилося тривожно. Та що ж це за напасть така? Замість сина — знову поліцай. Невже її Яць чогось накоїв?

Вона швиденько підсунула під сніп серпа, щоб сонце його не розпікало, з тривогою в серці подалася до хати. Спинилась на стежці.

— Наталю!

Дівчинка спала в холодочку під кущем смородини, поклавши голівку на свою ляльку.

— Заснула моя крихітка,— шепотіла Михайлина. Вона хотіла взяти дівчинку на руки, занести до хати, а потім передумала. Схилилась над дитиною, прогнала мух, прикрила хусткою дитячу голівку. Поспішила до хати.

В хаті нікого не було. Скрадаючись, вона прочинила двері до світлиці. Там був Яць. Він квапливо зачинив віко скрині: чи сховав там щось, чи хотів узяти. Побачивши матір, розгубився, стояв, потупивши винувато очі.

— Ти вже повернувся? — запитала мати.

— Що?

— Ти мав щось взяти в скрині? Може, сорочку?

— Та нічого... То я думав... Хотів глянути... — Яць не знаходив слів, він ще більше розгубився під допитливим поглядом матері.

Михайлина не на жарт стривожилась. Та що ж трапилось з її Яцем? Він не схожий сам на себе. Вона тепер згадала, що хтось же зайшов до хати озброєний.

— Ти ще з кимось прийшов, Яцю? — запитала вона.

— Чому з кимось? Я сам...

Михайлина оглянулась навколо. І раптом стрепенулась від несподіванки і подиву. В кутку, прикрита рушником, стояла гвинтівка.

— То що таке? — перелякано запитала вона.

— То? Та то... видите ж самі...

— Чому вона тут?

Яць мовчав.

— Для чого тобі зброя? Коли довідається Шилохвіст, то матимеш...

— То мені й дав Шилохвіст, — похмуро сказав Яць.

— Шилохвіст?

Яць мовчав. Михайлина, неясно про щось здогадуючись, підбігла до скрині, відкрила віко. Там, поверх її ще з дівочих часів збереженого вбрання, лежала пропакла нафталіном чорна шинеля. Гидливо взявши за полу двома пальцями, вона викинула її. Немов дохла ворона, смердюча шинеля розпласталась на долівці.

— То що таке?

Яць відвернувся до вікна.

— Для чого це ти мав приносити, Яцю? — приступила до нього мати.

— Таж вам мовлено, — зриваючись з голосу, крикнув він. — Шилохвіст дав. У поліцію мене законтрактував.

— Як то? — остовпіла Михайлина. — Тебе в поліцаї?

— А чого б я мав тут дивувати?

— І ти посмів? Ти посмів, Яцю? — тремтячою рукою вчепилась йому в лікоть мати.

— А що мав робити? — глухо заговорив він. — Коли сказав: або йди в поліцію, або плати борг... весь

відразу... Вас в жебрачку хвалився обернути, а мене в Німеччину відправити... То що мав діяти?

В його голосі було стільки розпуки, що Михайлина відразу зрозуміла — не власною волею осоромив її голову син.

— Боже! Який сором! Яка ганьба! — обома руками вп'ялася вона в сивіюче волосся. — Мій син — поліцей!

Глухе ридання вихопилось з її грудей. Не маючи сили стримати себе, вона заголовила на всю хату, немов над померлим, впала головою на лаву, забилась чолом об стару пошерхлу дошку.

Яць стояв закам'янілий, похнюпивши голову.

30

Порятунок від видимої смерті не приніс розради Ользі Дмитрівні. Коли була в підземеллі, коли над її головою нависла смерть, вона спокійніше переносила своє велике горе, що несподівано звалилося на плечі. Тепер, коли прикордонники, залишивши задушливе підземелля кам'яниці, відпочивали в гостинній лісовій господі старого Марцинюка, в неї з кожним днем, з поверненням фізичних сил, нестерпно зростали душевні страждання. Мов розпеченим шилом, колола в мозок думка: вона жива, а Аркадія немає і вже ніколи не буде. Ніколи вона його не зустріне, не побачить, не почує його голосу. Намагалась сама себе переконати в тому, що її чоловік загинув, як належить герою, розуміла, що інакше не могло й бути, але заспокоювала цим лише розум. Серцю не могло дати розради ніщо.

Вже кілька днів прикордонники жили в лісі, в нашвидкуруч збудованих куренях. Жителі хутора Марцинюки тепер купчились у глухій діброві, безвідмовно підкорялися кожному слову Панаса Юхимовича. Вони радісно зустріли прикордонників, взяли їх на своє утримання, невідомо звідкіля добували для них їжу. До Марцинюка повернувся із Львова його син Микита. Це було для Панаса Юхимовича великим щастям.

— Ольго Дмитрівно! — говорив Марцинюк, познайомивши лікарку з Микиткою. — Осе ж і маю такого сина. Кмітливий він у мене, гей тобі професор! Через

усі німецькі застави та фронти пройшов. З самого Львова додому пішки пробирався.

Микита був схожий на батька, круглолиций, з веселими сірими очима. Він соромливо посміхався одними очима на батькові похвали, дивився на Ольгу Дмитрівну щирим, довірливим поглядом.

Ользі Дмитрівні хлопчина сподобався з першої зустрічі. Потім він часто, певно, розуміючи горе жінки, підходив до неї, коли вона сиділа замислена десь під деревом, заводив розмову. Лише він один міг своїми розмовами на якийсь час відірвати жінку від нескінченних важких дум.

Сьогодні Ольга Дмитрівна стояла на краю діброви, сумовитими очима дивилась туди, де була колись прикордонна застава капітана Косачова. Вона прощалась з рідними місцями, з тим пагорком, де вічним сном спочивав її чоловік.

Вранці відбулась коротка нарада прикордонників. Колишні сподвижники Косачова запитали в неї поради — як бути їм далі? І Ольга Дмитрівна сказала те, що обдумала в довгі безсонні ночі. Здоровим йти через лінію фронту, пораненим залишатись під опікою Панаса Юхимовича до одужання.

— Мудрі слова! — пихнув люлькою Марцинюк.

І ось наступного вечора всі, хто був неушкоджений ворожими кулями і вже набрався на марцинюківських хлібах сили, мали відійти на схід. Ішов Дати́ко Баташвілі, йшов Митрьохін, якому всі одногolosно доручили командування групою, йшла Ольга Дмитрівна і ще з півтора десятка бійців. Омельчук, який ще не міг вільно ходити, залишився тут старшим над усіма пораненими й хворими.

Ольга Дмитрівна стояла на узліссі, дивилась на горбик — зруйновану кам'яницю.

Не почула, як до неї підійшов Микита Марцинюк, стримано привітався.

— Де ж це ви, Микито, пропадаєте, що я весь ранок вас не бачу?

— Зброю з застави виносимо, — пояснив він.

— А для чого вам зброя?

Тільки тепер Ольга Дмитрівна звернула увагу на те, що Микита весь обвішаний гранатами.

— Як для чого?

Жінка з подивом і захопленням дивилась на молодого Марцинюка, ніби вперше його бачила.

— Це ви самі надумали?

— Чому сам? Батько та дядько Омельчук наказали. Ось і знову йдемо.

Микита оглянувся назад, тихо присвиснув.

— Пішли, хлопці.

З кущів вийшло ще кілька хутірських хлопців. Вони так само, як і Микита, вже встигли озброїтись. Ользі Дмитрівні раптом захотілося ще раз побувати на рідній заставі.

— Я теж з вами, Микито. Можна? — благально зиркнула юнакові в очі.

— А то ж чому ні? Прошу, Ольго Дмитрівно, — згодився молодий Марцинюк.

Вони вийшли в поле.

Вже дозрівали жита. Який урожай зібрали б цього літа, якби не витолочили посівів танки, якби не поколупали землю снаряди! Але все ж, незважаючи на руйнування, на вогонь, що випалив випестувані людськими руками ниви, наперекір руїникам звелось в полі жито, налило своє зерно пружною силою, просилось під серп.

У сріблястих житах весело перекликалились перепели, в небі дзвеніли жайворонки. Здавалося, що й не було війни, що не лінія фронту пройшла ось тут хутором Марцинюки, а прокотилась страшenna гроза з градобоєм, понівечила, що змогла, і відкотилась за обрій.

Ольга Дмитрівна ледве встигала за Микитою та його друзями. Юнакам, певно, подобалося йти з усіма військовими застережними заходами. Вони пробиралися пригинцем, вирівнявшись у ланцюжок, пильно оглядалися навколо. Микита навіть не озивався до Ольги Дмитрівни.

Незабаром підійшли до застави. Ольга Дмитрівна глянула на руїни, і в неї мимоволі підкосилися ноги. Це ж тут пройшли два роки її щасливого життя, тут у неї була велика сім'я прикордонників, що любовно звали її «капітаншею» і «матінкою». Все те лишилося позаду, пригадувалося, як казка, як чарівний спогад. Більше ніколи те не повториться, бо вже немає ні застави, ні того, хто був її душею.

Вона зупинилась серед подвір'я, вражено дивилась на колишню яскраво-червону клумбу. Крізь каміння та землю пробились сальвії та гвоздики, викидали бутони, зацвітали червоно, краплинами гарячої крові розсипавшись по землі.

Жінка схилилась над квітами. Мов ранкові росинки, впали на ніжні пелюстки гвоздик прозорі сльозинки. Ольга Дмитрівна обережно зірвала кілька квіток. Микита, зрозумівши настрій жінки, мовчки постояв біля неї хвилинку, потім пішов з друзями в підземелля.

Затиснувши в руці квіти, Ольга Дмитрівна пішла до могили капітана. Вона побачила, що чийсь руки вже потурбувались про могилу: вона була старанно викладена камінням.

Ольга Дмитрівна поклала на могилу чоловіка квіти, стомлено прихилилась до теплого від сонця каміння.

— Аркадію, голубе мій! — тихо промовила вона.

Довго сиділа, схиливши голову.

Почулися тихі кроки. Вона підвела голову. Біля неї стояв Микита.

— Ми вже готові, Ольго Дмитрівно, — тихо озвався він.

— Добре. Я зараз, — прошепотіла жінка.

Вона ще раз припала пересохлими вустами до гарячого, змоченого сльозою каменю.

— Прощай, мій любий...

Рвучко звелась на ноги. Кинула останній погляд на дорогу могилу, на квіти, що вже почали в'янути, і швидко, не оглядаючись, пішла з застави.

Увечері Ольга Дмитрівна разом з прикордонниками вирушила на схід, до лінії фронту.

Галя з нетерпінням чекала повернення Ельжбети.

За ті дні, що провела в сім'ї польського учителя Станіслава Сигізмундовича, вона видужала, набралась сил. Знову на її обличчі слабеньким відблиском світанку загравав рум'янець, а старанно вимите волосся віночком огорнуло голову. Тільки очі в Галі були зовсім не тими, що колись. Вони не змінили свого кольору, але

стали темнішими від глибокої задуми і горя, що завжди поселились в глибині зіниць. Про що б не думала Галя, перед нею стояла заплакана Таня.

Вдень Галя ніде не показувалась. Учитель та його донька боялись, щоб гостя не потрапила на очі комусь із лихих людей. Зате вечорами Ельжбета водила дівчину на прогулянку в сад. З саду вони йшли до річки, через кладку переходили на другий берег і заглиблювались у негусту діброву. Тут дівчата зустрічалися з Ельжбетиним нареченим Юзеком та його друзями.

Галя швидко навчилась добре розуміти мову своїх нових друзів, вони її розуміли теж. Та Галя більше слухала, ніж говорила. Вона була скупа на слова. Лише розповіла, як утекла від фашистів, як загубила в полі маленьку сестричку, як потрапила в лапи ворогів. Ельжбета весь час переконувала дівчину, що все буде добре, що настане час, коли вона повернеться на батьківщину, знайде своїх батьків і маленьку сестричку.

Та Галя не хотіла цього часу відкладати надовго. Набравшись сил, вона вирішила рушати в дорогу. Бачила, як важко доводиться учителеві, який сидить без роботи і живе лише з того, що виросте на їхньому маленькому городі. Ельжбета була на так званій «дурній роботі». Що то за «дурна робота», Галя не допитувалась, але розуміла, що це примусова робота на німців.

Ельжбета прийшла додому, коли худоба поверталась з пасовиська. Дівчина довго хлюпалась біля водогінної колонки, перемовлялась з батьком. Галя терпляче чекала на подругу в кімнаті.

— Галинко! Як ти себе почуваш, сестричко? — запитала Ельжбета, зайшовши до неї.

— Спасибі, спасибі, рідна. Я дуже добре себе почувую, ніби в рідної матері.

— Ой Галинко, а в нас сьогодні така радість. Нарешті робота піде в нас швидше. Коли б ти знала тільки, як нам пощастило...

Галя з подивом дивилась на Ельжбету і мовчала. Вона не розуміла, чому раділа подруга. Адже робила вона ненависну, чужу роботу. З чого тут радіти?

Дівчина, мабуть, схаменулась, що наговорила дурниць, зам'ялась, перевела розмову на інше.

— Сьогодні така спека — задихнутись можна. А шеф кричав, як навіжений: йому все мало.

Галі тим більше стало дивним, чому ж тоді так радіти тій роботі? Вперше за весь час вона недоброзичливо глянула на дівчину. «Ні, що не кажи,—подумала,—звикли вони тут до панської сваволі». Але не сказала нічого, навіть і взнаки не дала, що осуджує подругу. Дуже вже багато зробила Ельжбета для неї.

— Галинко, ти чомусь не така, як завжди,—мабуть, помітила зміну в Галі Ельжбета.— Ти чимось незадоволена?

— Що ти! Я всім задоволена. Ви з Станіславом Сигізмундовичем стільки для мене зробили... Я ніколи цього не забуду...

— Не треба, Галинко, цього говорити. Хіба не вчинила б так, як ми, кожна чесна людина?

— Ой, не кожна.

— Кожен чесний поляк так би зробив,—стояла на своєму Ельжбета.— В нашому селі люди хороші. Ти можеш бути спокійною, Галинко. Коли б не наші люди — не знаю, що з нами було б після того, як фашисти позбавили татуся праці.

— Я це розумію, але я хотіла сказати...

Галя опустила очі. Їй здавалось, що вона образить цих хороших людей, так швидко їх кинувши. Їм вона зобов'язана була життям, але чим могла відплатити за все це? Он Ельжбета тяжко працює, а вдома старий сам по господарству пореється. Галя з радістю допомогла б йому, але змушена була сидіти в кімнаті.

Ельжбета занепокоєно дивилась на Галю. Вона чекала, що та говоритиме.

— Я хотіла сказати, що мені вже час... Я вже здорова, можу йти...

— Що ти, Галинко! — рвучко обняла її за плечі Ельжбета.— Ти ще слаба, ти знову захворієш.

Ельжбета була русокоса, струнка, трошки нижча за Галю на зріст. Порівняєш їх — можна подумати: сестри. Великими зеленими очима дівчина дивилась на Галю, переконувала:

— Хіба тобі в нас погано? Ти не повинна ризикувати. Адже там війна. А Червона Армія швидко розіб'є германців. Я це знаю, Галинко. Ось хочеш — запитай Юзека. Він усе знає. Юзек — знаєш...

Ельжбета, коли заходила мова про Юзека, могла

говорити годинами про те, який він розумний, який добрий та уважний. Але зараз, почавши цю мову, дівчина сторожко оглянулась. Вона побачила батька, що саме заходив до світлиці.

— Тату! — гукнула вона. — Ти знаєш, що мені казала Галинка? Вона хоче йти від нас. Галинко, ти сказала те, аби мене налякати?

Станіслав Сигізмундович сумовито глянув на Галю, запитав здивовано:

— Куди ж ти, Галинко?

— Дорогий Станіславе Сигізмундовичу! Я з вами вік би рада не розставатись. Але зрозумійте — в мене лишилась у полі сестричка... Їй лише два роки... Я не знаю, що з нею трапилось...

Галя затулила обличчя долонями.

— Не плач, Галинко, ти знайдеш сестричку. Світ повен добрих людей.

В Ельжбети теж котились з очей сльози.

— І потім... потім... я не можу простити... простити фашистам, — говорила Галя. — Я не буду сидіти склавши руки. Я буду боротись.

З подивом і захопленням дивився на дівчину старий учитель. Він простягнув до неї зморшкувату руку, ніжно погладив волосся.

— Роби, як знаєш, Галинко. Ми бажаємо тобі лише щастя і добра.

— Спасибі, Станіславе Сигізмундовичу.

Галя почала поспішно збиратись в дорогу. Надворі вже стемніло, але Ельжбета відразу не відпустила подругу.

— Я ж не знала, що ти так несподівано підеш. А в дорогу без харчів я тебе не відпущу.

Весь вечір вона щось пекла, смажила, бігала чогось до сусідів і врешті наклала в торбину стільки харчів, щоб вистачило для Галі аж до самої лінії фронту.

— Йди вночі, вдень відпочивай, — наставляла Ельжбета Галю з таким знанням справи, ніби їй вже не раз доводилось ходити по окупованій ворогом землі.

— Спасибі тобі.

Прощаючись з дівчиною, Станіслав Сигізмундович, крім настанов та порад, дав їй шматок шкільної карти та компас.

Дівчата перейшли сад, дійшли до річечки, через

кладку перебігли на другий берег і ступили в гущавину дерев.

Діброва була невелика. Через півгодини дівчата вийшли в поле. Тут було вже зовсім видно — місяць підбився вгору.

Вони спинились. Збоку виднівся ряд густих дерев, що здала нагадували непрохідний безкрай ліс.

— То дорога,— пояснивала Ельжбета.— А ось і той міст, де ми працюємо. Він перекинутий через нашу річку. Ти весь час пильнуй дороги, вона веде аж до самого кордону.

— Прощай, Елю! — обняла Галя подругу.— Я ніколи тебе не забуду.

— Ти листа мені напишеш, Галинко, коли війна закінчиться,— попросила Ельжбета.— Не попадайся ніде їм на очі, бо в неволю потрапиш.

— Я ворогам не здамся. Я їх нищитиму.

Галя промовила ці слова глухим рішучим голосом.

Ельжбета нетерпляче смикнула її за руку, певно, щось згадавши.

— Галинко! А ти, мабуть, подумала, що я на них працюю? Не думай, Галинко. Цей міст ми зірвали. Юзек з хлопцями зірвали. А тепер нас примушують його відбудовувати. Але нічого! Сьогодні нам пощастило — хлопці вже заклали міну під бика. Тільки закінчимо будувати — другого дня Юзек знову зірве.

Галя палко обняла Ельжбету.

— Сестричко моя! Яка ж ти чудова! Передай привіт Юзеку і всім, всім...

Вона довго й часто оглядалась. Позаду темніла діброва, вона здавалась величезним лісом. Під лісом ледь-ледь мріє маленька постать, змахує білою хусткою.

— Прощай, люба,— шепоче Галя.— Я тебе ніколи не забуду...

Шилохвіст на посаді начальника поліції перевершив самого себе. Гебітскомісар відзначив його роботу і пообіцяв зробити начальником районної поліції.

— В мене, прошу ласкавого пана, талант до цієї роботи,— хвастався Шилохвіст.

Поки що, правда, його ще не підвищили до районного масштабу, але Шилохвіст був упевнений, що свого доб'ється. Він невтомно муштрував свою поліцію.

— Кого сьогодні немає? — запитував начальник, вишикувавши на подвір'ї чорношинельників.

Виступивши крок уперед, глевкуватий старшина, більше схожий на молодицю, ніж на парубка, голосно викрикував прізвища тих, що не з'явилися на муштру.

— І Ясеня немає? — незадоволено чмихнув Шилохвіст.

— Немає, прошу пана начальника.

— Знову немає?

— Немає, прошу пана начальника. Балакають, ніби мав захорувати.

— Хорувати? Скільки ж можна хорувати? Відомі нам ці захворювання.

Шилохвіст пиховито проходжувався перед строем, притримуючи біля боку вищерблену шаблюку в старих витертих піхвах, яку тягав, певне, для більшої солідності.

— Мабуть, захорував на хитрощі Ясень. Гадає, що Шилохвіст такий дурень і повірить кожній вигадці. Служити, певне, не хоче новому ладу, песький син, на схід поглядає. Але в мене — ні. В Шилохвоста, прошу ласкавого пана, не писнеш. Вдяг шинелю — забудь, хто ти є. Ти служка новому ладу. Коли ні — куля тобі в горло.

Так вичитував Шилохвіст заочно Якову Ясеню. Робив це для того, щоб нагнати страху на присутніх.

— Стах Маржинка! — вигукнув начальник, закінчивши промову.

Поліцай Стах Маржинка, той самий, що викликав у свій час Ясеня до поліції, не вийшов, а виплигнув на крок із шеренги.

— Слухаю пана начальника.

— Чому жодного разу не було в поліції Ясеня?

— Я заходив, пане начальник. Лежить і мовчить. Мовчить і не говорить. Дядина мовить: хорий.

— Стах Маржинка! Я не такий, прошу ласкавого пана, дурень, щоб мав вірити хитрощам якогось лайдака. Візьми мою бричку і негайно припровадь сюди те ледащо. Маю власними очима побачити, що то за хорий.

— Слухаюсь пана начальника.

Стах бігцем кинувся виконувати розпорядження, а сам начальник ще довго повертав поліцаїв то направо, то наліво, то кругом та читав їм грізні нотації і лякав тим, що шкуру на юхту оберне в усіх ледаркуватих та непокірних, а тим, хто старатиметься, обіцяв нема-лу нагороду. Врешті наказав усім поліцаям розійтися по селу, виганяти жінок на поле, бо пан гебітскомісар наказав жито жати. Після цього пан Шилохвіст пішов снідати.

Ще не встиг ум'яти смаженого півня, як до світлиці вбіг один з поліцаїв.

— В чому справа? — незадоволено зиркнувши, запитав Шилохвіст.

— Пане начальник! Більшовичку піймали.

— Га?

— Ходила по селу, розпитувала про якусь дитину. Ось компас і оце...

Поліцай поклав перед Шилохвостом невеличкий шкільний компас і потертий шматок географічної карти.

— Де вона? — схопився на ноги Шилохвіст.

— Зараз, пане начальник.

Поліцай кинувся до дверей, прочинивши їх, крикнув:

— Давай, Семене.

Через поріг переступила Галя. В особі начальника поліції вона відразу впізнала того самого мерзотника, що тут у селі викрив її перед фашистами. Безсило опустила руки, як людина, що втратила останню надію на порятунок.

Шилохвіст вивчаючим поглядом окинув дівчину.

— А, давня знайома! Знову дитиною, прошу ласкавого пана, очі морочиш?

Галя мовчала.

— Більшовицька шпигунка! Розповідай мені, з якою метою знову потрапила сюди? Звідкіля в тебе мапа та ось це?

Галя враз відчула таку втому, ніби вона пройшла тисячу кілометрів. Прийшла і в останню мить побачила, що все те було марним. Вона зрозуміла, в які руки потрапила і в чому її звинувачують. Опустила голову, мовчала.

— Ти будеш в мене говорити? — приступив ближче Шилохвіст, пронизуючи дівчину лихими очима.

— Ні. Не буду! — сміливо й визивно глянула прямо в очі йому дівчина. — Не буду!

Якусь хвилину Шилохвіст розгублено дивився на Галю, а потім враз залився хрипким сміхом, підморгнув поліцаєм.

— Га? Чули, ласкаві панове? Вона не буде говорити! Та ще чи я захочу з тобою панькатись? Ось спроваджу зараз в район до шефа гестапо, той з тобою інакшу балачку поведе. Я, прошу ласкавого пана, й так тебе бачу наскрізь. Гей, писарю!

З другої кімнати висунулаось гостроноса морда з маленькими лисячими очицями.

— Слухаю пана начальника!

— Бери папір, бери чорнило. Пиши на ім'я пана шефа гестапо.

Лисяча морда вмить зникла, а через хвилину з другої кімнати почувся голос:

— Слухаю пана начальника. Я вже можу писати.

— Пиши! Мною, прошу ласкавого пана шефа гестапо, начальником поліційної дільниці села Заклепки й навколишніх хуторів паном Шилохвостом... Є — паном Шилохвостом?

— Є — паном Шилохвостом!

— ...паном Шилохвостом затримана власно і особистим старанням... Є — особистим старанням?

— Є, пане начальник!

— ...затримана особистим старанням небезпечна більшовицька шпигунка з машиною, прошу ласкавого пана, що показує напрям, та мапою, які прикладаються, і негайно відправляється в ваше особисте розпорядження. Є — ваше розпорядження?

— Є — ваше розпорядження, пане начальник!

В цей час прочинилися двері, і Стах Маржинка вштовхнув поперед себе похмурого Якова Ясеня. Сухорлявий і довгов'язий від природи, він і справді виглядав хворим.

— А, з'явився, прошу ласкавого пана! — І до писаря: — Начальник поліції села Заклепки, в дужках — Шилохвіст. Давай на підпис. Так хворіти, прошу ласкавого пана, намислив собі, пане Ясеню?

— Я... розумієте...

— Досталь! Потім розкажеш. А зараз ось слухай мого наказу. Бери ось цю більшовичку і веди до району. Передаси під розписку самому пану шефу гестапо. Втямив? Та гляди в мене: якщо прогавиш, прошу ласкавого пана, і твоя голова, й матирина — під сокиру. Втямив?

— Пане Шилохвосте, розумієте...

— Я тобі, прошу ласкавого пана, не просто пан Шилохвіст, а начальник поліції, — люто визвірювався лихвар. — Накази виконуй без розмов. Я ще маю з тобою потім говорити.

Ясень похмуро глянув на дівчину.

— Цю, чи що?

— Цю саму. Без передишки, стройовим кроком. І до вечора щоб повернувся. Та не забудь розписку взяти. Ну, давай, рухайся. Я з тебе, прошу ласкавого пана, всі хвороби одним ментом вилякаю.

Яків Ясень важко зітхнув, зняв з плечей гвинтівку.

— То пішли, чи що? — покосився він на дівчину.

Похитуючись, мов п'яна, Галя рушила до порога. За нею нетвердим кроком поплентався Яків.

33

Вже село лишилось далеко позаду, а Яць і досі не міг забути осудливих людських поглядів. Він виразно чув розмову двох селянок, що перегукувались через вулицю.

— Улясю-лебідко! Чи то дівча чинсь повели?

— Таж молоде, як вутятко.

— Хто ж то мав вести?

— Небись Ясенишин.

— Це тієї Ясенихи з хутора?

— А чий би ще.

— Ой Улясю-лебідко, як воно в неї язик мав повернутися, щоб дозволити таке?

— То хіба такий мав поспитатися? Гляди, який гайдуряка безсовісний.

Краще було б Яцеві крізь землю провалитися, ніж слухати ті слова. Особливо боляче було за матір: через нього наплюжили й її добре ім'я.

В іншому місці говорили:

— Тож куди потягли те дівча?

— То вже відомо куди... В них суд короткий — старе чи мале — кулю в потилицю, та й по всьому.

— Невже й дівчисько розстріляють?

— А ти гадав — на весілля повели, сердешну?

Яць зітхнув з полегшенням, коли нарешті вони вийшли в поле і до вух більше не долітали ті слова, а осудливі погляди не свердлили його потилиці. Та залишившись наодинці з невідомою дівчиною, Яць все ж не заспокоївся. Навпаки, власні думки ятрили серце ще болячіше, ніж людські розмови.

Поперед нього, не оглядаючись, ішла дівчина. Вона не поспішала, та не було потреби її й підганяти. Йшла, як людина, що розчарувалась в усьому на світі й бредє невідомо куди і для чого. Яцеві хотілося, щоб вона оглянулась, заговорила до нього, та дівчина йшла, ніби й не було позаду неї поліцая. Похмуро дивився на її постать Яць. «Розшвендялась тут, — думав він. — Влипла, як муха в мед, а тепер водися з нею, соромся перед усім народом».

Але подібні думки швидко вивітрились з голови Ясеня. Він згадав розмову двох селянок про те, що чекає на цю дівчину. На якусь мить перед очима в Яця стала жахлива картина. Стоїть ця дівчина бліда як крейда, а фашист націлюється їй прямо межі очі. Хлопець аж спинився, аж болісно зажмурився від тієї уяви.

«І це я маю стати призвідцем її смерті? — подумав він. І відразу ж відсахнувся від тієї думки. — Але до чого тут я? Я її не затримував, не видавав. Тільки й усього, що веду до району. Не винен? Таж ніхто в селі не відає, що силою примусили супроводити дівчину. Всі гадатимуть, що добровільно зголосився. Люди проклянуть. Від хати до хати піде поговорів. Сердешна мама, чи вона ж заслужила такої наруги? А все Шилохвіст, щоб він провалився, гаспид, і щоб ім'я його загинуло лихварське».

Яць посилає в думках прокльони ненависному лихвареві. Ось уже й бруківка, що веде до району. Якись п'ять кілометрів, і закриються двері в'язниці за цією бідолашною. Назавжди закриються. А зовсім же ще молоде дівча, може, й компаса того дістала десь граючись...

Галя Кссачова, як тільки зійшла на бруківку, теж відірвалася від важких дум. Дуже знайомою здалася їй ця дорога. Вона аж спинилася на обочині, глянула в один бік, в другий. Так, сумніву не було: це та сама дорога, якою напередодні війни приїхала вона на заставу. А ведуть її, напевно, на ту ж саму станцію, де її так радісно зустрічав батько.

— Присядь в холодок, дівчино, відпочинь, — чує вона голос поліцая. В голосі ні злоби, ні ласки. Певно, не за неї турбується, сам стомився, клишоногий.

Не оглянувшись, вона покійно відступає в тінь невисоких густолистих осокорів, сідає на припалу пилкою пожовклу траву. Поліцай вмощується збоку.

— Ти що ж, у розвідку ходила? — грубувато запитав Яць Ясень.

Галя кидає на нього повний ненависті погляд.

— А тобі неоднаково, куди я ходила?

— Може, й неоднаково. Швендяете тут, ловитесь, а тоді маєш водитися з вами.

— А тобі лїньки? — примруженими очима глянула на нього Галя. — Така ж служба собача: накажуть — і веди. Недаремно ж годується панськими обїдками.

Цими словами, мов голкою, штрикнула Яця.

— Подавить хай того! А ти гомониш, то знай, що гомониш.

— А то що?

— Що? Не відаєш — не патякай даремно.

Він сердито відвернувся, нахмурив густі брови. А потім знову заговорив:

— Як же ти впіймалася?

— А тобі не все одно? — кольнула його синявою своїх очей дівчина. — Впіймалась — ось і маєш роботу. Доставиш в гестапо — нагороду матимеш.

— Ет, для чого казна-що говорити? — знову сплахнув Яць.

Галя звелася на ноги.

— Ну, досить кривляться. Нема про що говорити з тобою, іудо. За тридцять грошів продаєте Вітчизну, мерзотники. — Стиснувши кулачки, люто світячи очима, вона наступала на оторопілого Ясеня. — Для вас нічого немає святого. Вчора була радянська влада —

певне ж, про любов до неї розпинався, а прийшли фашисти — своїх людей розстрілювати тягаєш. Перевертні ви прокляті!

Поліцай зачудовано дивився на дівчину. Так ось воно що! Він сумнівався, що це радянська розвідниця, гадав, що, мабуть, десь відбилось дівча від рідних. А тепер побачив, що ця тендітна дівчина сильніша і стійкіша від нього, парубка. Він мовчки слухав її слова, що, мов удари батога, шматували серце, приймав їх, як присуд, важкий, образливий, але справедливий.

— Ну, веди тепер, хай швидше життя моє обірветься, щоб не бачити такої підлоти, як ти.

— Та чого ти так розкричалась? — визвіривсь він на дівчину, аж та замовкла від несподіванки. — Ніхто нікуди тебе не поведе. Можеш іти, куди тобі заманеться. Пильнуй тільки, бо знову злапають. Бо виджу — галасу з тебе багато, а спритності мало.

Галя аж рота розкрила, слухаючи ті слова.

— То чого виставилась, як на нові ворота? Ходи собі, куди маєш ходити, та й не гадай, що всі мерзотники.

Галя механічно ступила крок назад, потім в її очах блиснула якась підозра.

— В спину вистрілиш?

Яць зневажливим поглядом зміряв її з голови до ніг, неквапливо повернувся, закинув рушницю на плече і рушив до села.

— Бувай здорова, — пройшовши кілька кроків, оглянувся він і, прощально махнувши рукою, тепло посміхнувся: — Не ловись тільки більше.

Галя кілька хвилин стояла як укупана. Вона не могла опам'ятатись від несподіванки. Тільки тоді, коли поліцай збіг з насипу вниз і зник за придорожніми кущами, вона, ще не вірячи в порятунок, шурхнула в жито.

Михайлина від подиву не могла промовити й слова. Перед нею стояв син, але вона не впізнала його. Щось нове, незвичайне світилось в його очах. Він поставив перед собою гвинтівку, пристукнувши нею об підлогу.

— Візьми геть з-перед очей цю пукалку. Соваєш матері під носа.

Яць, здавалось, не почув тих слів. Суворими очима дивився на матір.

— Ти чого на мене виставився? — розсердилась не на жарт мати.— Кажу, прибери геть цю непотріб.

Син відвів очі.

— Треба буде — приберу.— Він відійшов до порога, поставив гвинтівку в куток. Озвався до матері: — От що, мамо... Велів мені сьогодні Шилохвіст одну дівчину в район відвести. Либонь, розвідницю радянську...

— І ти водив?

— Кажу ж, водив. Молода ще зовсім дівчинка, а така бідова. З компасом, картою...

— Боже мій, боже! — заламала руки Михайлина.— І ти мені цим маєш хвалитися, душогубе?

— Та помовчіть, мамо,— з досадою в голосі попросив Яць.— Слова не даєте мовити.

Михайлина хитала головою.

— Бивів я її на шлях, ну, на бруківку і...

— Що ти зробив? — з жахом дивилась на сина.

— І... відпустив.

— Відпустив? — полегшено зітхнула Михайлина.

— Та невже ж мав вести далі? — грубувато буркнув син.

Мати нічого не сказала на ті слова, але він відчув, як порадував її своєю відповіддю.

— Але розумієте, мамо, я прийшов вам сказати... сказати, що тепер нам тут залишатись неможливо.

Мати ніби й не почула цих слів.

— Шилохвіст так і сказав мені: «Впустиш більшовичку, тобі й матері...» Ви ж відаєте, хто такий Шилохвіст?

— А від того дідька добра не чекати,— в роздумі сказала мати.

— То я надумав, мамо. Вам випадає йти до діда в Кленів. Все одно тут життя не буде.

Михайлина була родом з великого села Кленова, кілометрів за п'ятдесят від Турів'я, в сусідньому районі.

— Хоч би ж було ячмінь де сховати,— заклопоталась мати, і син зрозумів, що турбуватись нічого — вона послухалась його поради.

— Маємо сушити голову тим ячменем? Дядькові Антонові скажу — до ранку перенесе на плечах.

— Та має перенести, — згодилась Михайлина. Вона здивованим поглядом блукала по хаті, мабуть, ще не вірила, що зараз доведеться їй все це кинути і, можливо, назавжди.

— А дитину теж можна або в дядька лишити, або, може, хто візьме.

Мати гостро зиркнула на сина.

— А то вже ні. Нікому не дам дитини. Хіба гинутиму — тоді передам на чужі руки.

Син винувато опустив голову.

— Йти з нею буде важко.

— Я не маю більш чого іншого нести. Дякувати тим гаспидам, бодай щезли, розтягли все до ниточки.

Швидко Михайлина збрала свої убогі пожитки. Справді, після хазяйнування гітлерівців у покинутій хаті залишились голі стіни. Вона обережно загорнула в ряднину сонну Наталю, взяла на руки.

— Ну, ось і все. А ти ж як? — спинилась вона, згадавши про сина.

Яць підійшов до лампи. Перш ніж погасити світло, сумовито глянув на матір. Він знову був тим самим Яцем, якого так любила мати.

— За мене не турбуйтеся. Піду здоганяти своїх, — посміхнувся він. — Адже в мене папір є.

— Ой, далеко ти відстав, сину, — зітхнула мати.

Загасивши світло, Яць навпомацки знайшов у кутку гвинтівку, вийшов за матір'ю на подвір'я.

— Ти знову тягнеш цю бандуру? — вже незлобливо запитала мати, косячись на зброю.

— Тепер вона мені не заважить, мамо.

Михайлина прощальним поглядом окинула своє житло. Темнів за хатою молодий сад. Журно про щось шепотілись дерева. Скільки років прожила вона тут, і ось тепер знову змушена повернутись під батьківську стріху. Ні жалю, ні радості. Пішла з двору на вулицю з таким почуттям, ніби по воду — набере ось повні відра і повернеться.

Біля хати дядька Антона спинилась на хвилину. Яць побіг у двір. Через хвилину вийшов Антін — весь у білому, худючий, волохатий. За ним вишкандибала його дружина.

Швидко розпрощались. Ясені—мати й син—рушили за хутір, а Антін з дружиною ще довго стояли біля двору, мовчки дивились їм услід.

В полі пішли повільніше.

— Давайте допоможемо, — зупинився Яць.

Мати з вдячністю глянула на сина, її зворушив той ніжний, повний ласки тон, що прозвучав у голосі сина. Передала дівчинку Яцеві. Бачила, як той обережно взяв на руки дитину, як поніс, боячись розбудити.

— Давай сюди цю бандуру, — навмисно грубувато озвалась Михайлина. — Заважає, певно...

Син передав їй гвинтівку, і мати понесла її на руках, мов дитину.

Коли підійшли до краю села, Яць спинився.

— Відпочиньте отут, мамо, а я на часинку маю зайти до села.

— То, певно, щось там забув? — стривожилась мати.

Не встигла мати якось відрадити сина, а він уже зник у темряві.

Начальник поліції щойно повечеряв і збирався вклатись спати. Біля порога стовбичив молоденький поліцай, — Шилохвіст тримав завжди при собі охоронця. Коли він спав, поліцай мав ходити навколо дому, пильнувати спокій начальника.

— Забарився щось Ясень, — позіхаючи, мовив Шилохвіст.

Він намагався надати своєму голосові якнайбільше спокою, але в думках був занепокоєний тим, чи потрапила заарештована на місце призначення. Він поклявся собі побити шомпола на спині вайлуватого Ясеня, який смів десь затриматись.

За вікном почувись кроки. Поліцай вискочив у передпокій.

— Хто там? — гукнув Шилохвіст.

— Ясень повернувся, — заглянув до кімнати поліцай.

За хвилину в кімнату вступив Яків Ясень. На ньому лица не було, руки тремтіли.

— Ти де швендяєш, постіл хлопський? — накинувся на нього Шилохвіст. — Відвів? Де папір?

— Папір? — налитими кров'ю очима блимнув на нього Ясень. — Немає паперу.

— Тож як, прошу ласкавого пана? Та я тебе повишу, та я тебе шомполами засічу.

— Не засічеш! — твердо мовив Ясень і в одну мить спрямував у Шилохвостові груди дуло гвинтівки.

Той від жаху вирячив очі, звів догори тремтячі руки.

Ясень натиснув на спуск. На підлогу гепнувся Шилохвіст. Впав і його охоронець — з переляку. Похитуючись, Яць підійшов до нього, взяв за комір, поставив на ноги.

— Втікай, дурню, та й по всьому. Хіба не бачиш, що буває вашому братові, поліцаю?

Довго й терпляче ждала сина за селом мати. І саме в той час, коли з-за обрію вплив величезний червоний місяць, несподівано з'явився син. Він видався матері не її сухорлявим слабосилим Яцем, а багатирем, що своєю постаттю заступив рожеве коло місяця.

35

Галя застиглим поглядом дивилась на руїни. Перед нею була застава. Ось там був клуб, там їхня квартира, а ось стара кам'яниця. Біля воріт її зустрічали прикордонники. А тепер тут було тихо і сумно, мов на кладовищі.

Дівчина рушила на подвір'я застави. Але не мала сили переступати на кожному кроці каміння, обпалені стовбури дерев, обходити глибокі воронки. Бачила, що тут не залишилось жодної душі. Але де вони? Де татусь, де її мати?

Не помічала, що гарячі сльози котяться з її очей. День і ніч вона пробивалася сюди, поспішала до застави, надіючись хоч що-небудь дізнатися про рідних, а зустріла тут мертву тишу і сліди спустошення та смерті. І хто їй може розповісти про захисників застави?

Галя згадала про дідуса Марцинюка. В уяві сплив той незабутній ранок, коли вони підійшли до тихого озера, закинули в тиху воду свої вудки. Ой, як давно це було! Галі здавалося, що не дні відділяють її від тієї події, а роки, роки важких незгод і випробувань.

Галя звернула до хутора.

Поспішала, а знайома діброва, здається, не наближалась, а відступала, ховалась від неї за горбом.

Галі подумалося, що саме тут, у Марцинюка, вона зустріне своїх батьків. І вона аж посміхнулася від радості — справді, де ж їм бути? Галя навіть уявила собі майбутню зустріч з батьками. Ні, вона не буде розповідати їм всього того, що з нею трапилось, вона не буде хвилювати матір. Але як сказати про Таточку? Як виправдатись в тому, що залишила сестричку одну, загубила її серед безлюдного поля?

Аж спинилась від несподіванки. Справді, що вона скаже батькам? А діброва вже зовсім близько. Але що це?

Пригнічена й прибита горем, підходить Галя до того місця, де був колись хутір.

Куди ж тепер? Що робити? В кого просити поради?

І незчулась, як враз перед нею виросла постать з рушницею.

— Стій! Хто будеш?

З жахом зиркнула вона на того, що озвався до неї суворим голосом. О, як їй набридли, які ненависні їй стали ці озброєні постаті. Тільки вчора вирвалася з поліцейських пазурів, а тут знову, в той час, коли вона не чекала небезпеки, перед нею став поліцейський з рушницею. Ще зовсім підліток, а дивиться чортом, такий суворий та насуплений, як вовкулак.

— Хто будеш — питаю?

— А твоє яке діло? — не стримуючи люті, якою враз закипіло серце, відповіла дівчина. — Чого чіпляєшся?

— Я маю знати, чого сюди прийшла! — ніби й не почув її слів парубійко.

— Тебе не спиталась. Відчепись, нахабо! — не лам'ятаючи себе, гукнула вона.

Галя сміливо ступила кілька кроків. Але перед нею раптом виросла друга постать з гвинтівкою.

— Стій!

Дівчина зупинилась. «Певно, вже судилась загибель», — подумала.

— Йди вперед!

Її повели вузькою лісовою дорогою.

— Відпустіть мене, хлопці, — почала проситись. — Що я вам зробила?

— Не розмовляй,— крикнули на неї суворо.

Дівчина зрозуміла, що від них чекати співчуття і допомоги годі. Замовкла. Пішла твердішою ходою. Щоб не подумали, що злякалась.

Йшли довгенько. Нарешті в лісі їх перепинила застава. З кущів вийшли два чоловіки, підозріло і разом з тим здивовано оглянули дівчину.

— Звідки, красуне?

— Певно, шпигунка. По хутору нишпорить.

— Ведіть до командира.

У Галі тривожно скалатнулось серце. Про якого командира мова? Чому її ведуть в ліс, а не в село? Смутний здогад блукав у її голові, але вона за останній час пережила стільки горя, що боялася повірити в щастя.

Тим часом її завели в густі лісові хащі. Галя швидко побачила, що тут був якийсь табір. В кущах виднілись покриті сіном курені, а на галявині під високим дубом палало вогнище. Над ним парував великий казан.

— Стій тут! — наказали конвоїри.

Галя покійно спинилась. Побачила, що менший парубійко спритно пірнув в один з куренів.

— Товаришу командир! — почувла вона його слова.— Шпигунку спіймали.

— Де вона? — запитав чийсь знайомий голос.

— Тут.

За мить з куреня виринув не по літах суворий конвоір, а за ним висунувся кремезний чоловік з густою бородою й пишними вусами.

— Галя? — радісно вигукнув бородань. Хлопчина здивовано закліпав очима, а Галя від хвилювання притиснула руку до серця.

— Омельчук? Товаришу Омельчук! — враз скрикнула вона і, мов підштовхнута кимсь у спину, кинулась до нього, заливаючись сльозами, упала йому на груди.

Від кухні йшов старий Марцинюк. Його очі світились радістю.

— Микито! То це ти припровадив нам таку гостю?

Микита почервонів і, винувато зиркнувши на дівчину, опустив очі.

Голосистий шкільний дзвоник з малозрозумілим написом «Дар Валдая» на обідку заливався дзвінко, весело, але й він ледь-ледь перекривав джмелиний гамір дівтори, яка розбігалася по класах. В просторому коридорі школи знялася пилюка, що ткалася золотим полотнищем проти освітлених сонцем широких вікон. Швидко коридор спорожнів. Тільки біля шостого класу юрмились учні. В них останнім був урок української літератури, і вони, знаючи, що й досі не приїхав учитель, нетерпляче чекали, щоб їм дозволили йти додому. Погляди всіх були прикуті до вузького коридорчика, звідки мала вийти староста класу Яринка, що пішла в учительську.

Яринка — висока, худорлява дівчинка з великими очима і товстими коротенькими косичками — швидко вибігла з коридорчика й подала знак, щоб учні заходили до класу. Шестикласники загули, але почали слухняно займати свої місця за партами.

— Взяли звичку — заміняти! — незадоволено бурмотів Роман Климчук. Йому здавалось, що коли в школі ще немає вчителя української мови та літератури, то час, визначений на ці уроки, повинен бути в повному розпорядженні учнів. Тим більше що закінчувався вересень, надворі стояла золота осінь. До того ж у Романа було чимало своїх власних справ.

Яринка звично стала на місце учителя, суворо нахмурила чорні бровенята, відкинула назад тугі косички. Взагалі з усього видно було, що їй подобається верховодити в класі.

— Тихо! — владно наказала Яринка.

У відповідь Роман щось прогудів, мов жук, перекинувся через парту і смикнув за коси Магду Заліську. Магда тонко пискнула.

— Та тихше ж! — озвалась до них Наталя Ясень. В класі нарешті трохи вгамувалися.

— Сьогодні уроку... не буде,— певно розраховуючи на ефект, неквапливо оголосила Ярина.

— Ура! — організовано гукнув шостий, не звертаючи уваги на те, що в сусідніх класах уже почалося навчання.

Загрюкали парти, затупотіли молоді неспокійні ноги.

— Тихо! — знову гукнула Ярина.

Учні здивовано спинились.

— Сказав директор, що це встання, бо до нас уже їде вчитель української мови.

Пропустивши ці слова повз вуха, шестикласники густо лавиною рушили до дверей. Ет! Вже не раз говорив їм про це директор.

Кленівська середня школа стояла в кінці села, в колишньому панському будинку. Навколо школи шумів розкішний вже немолодий парк, а відразу ж за ним починався густий поліський бір.

В одну мить школярі, мов неспокійний виводок диких каченят, розсіялися по парку. Останніми з школи вийшли Яринка, Наталя та Роман з Магдою. В них на обличчях був такий вираз, ніби вони щонайменше збирались втекти на Курільські острови. Роман щось шепотів по-змовницькому на вухо Наталі, а та, в свою чергу, таємниче перешіптувалась з дівчатами. При цьому всі вони сторожко оглядались навколо, хоч і нікому було підслухувати їхню розмову.

— Ой леле, а де ж ми книжки маємо подіти? — сполохалась низенька, опецькувата Магда. Її маленькі невиразного кольору очиці перелякано округлились, а тоненькі сріблясті бровенята полізли на вузький рожевий лоб.

— Ет, дрібниці! — відмахнувся Роман.— А ми в кущах сховаємо. Під сухим листям.

Перелякано-заклопотані Магдині очиці задоволено примружились. Та через хвилину дівчина знову занепокоїлась:

— А що маємо діяти без кошиків?

Тепер задумався і Роман. Він аж спинився від несподіванки, втупився очима в землю, виставивши вперед лобату голову, ніби збирався когось буцнути.

• — А торбини для чого? — підказала Наталя.

— Вірно! — підняв голову Роман. — А книжки — під листя.

За хвилину змовники вийшли з шкільного подвір'я, поза кам'яною огорожею садиби попрямували до бору. Попереду розмашисто крокувала висока тонконога Ярина, від неї не відставала Наталя з Романом, а позаду місила шорсткий пісок опецькувата Магда. Вона йшла підбігцем, пихтіла і відсапувалась, але все ж відставала від друзів.

— Чого маєте так спішити? — голосно кричала дівчина. Друзі спинились, оглянулись. Розчервоніла Магда витирала рукавом плаття піт на лобі.

Раптом у Романа лукаво блиснули оченята.

— Магдо! А що в тебе на носі? — запитав він, коли підійшла дівчина.

— Де?

Роман пальцем показав їй на носа.

Довірлива Магда, не підозрюючи каверзи, почала старанно терти свого спітнілого носика. Її пальці завжди були в чорнилі. Вони вже навіть не відмивались, і дівчинка звикла до їхнього кольору як до природного. Скоро Магдин ніс став схожий на синій баклажан. Яринка й Наталя відвертались, стримуючи сміх, а Роман, заклопотаний і зосереджений, дивлячись на Магду невинним поглядом, командував:

— Так, так, Магдусю. Можна сказати — носик уже вибілівся. Заразом потри ще й тута трохи, бо й до щічок щось пристало.

Магда повірила.

Наталя більше не могла витримати. Глянувши на подружку, вона голосно залилася сміхом.

— Ой Магдо, що ти вчинила? Ти геть вся в чорнилі, гей тобі замазура.

Тільки тепер, побачивши, що Роман повалився від сміху на землю, Магда зрозуміла, що над нею покелкували. Вона ображено надула губки, на очах показалися сльози.

— І, навіжений!

Магда спритно зірвала з плечей торбину і хотіла вдарити Романа, та він, мов ящірка, поплазував по піску, потім зірвався на ноги і, задихаючись від сміху, сховався в кущах.

Яринка з Наталею теж не могли вгамуватися. Магда зірвала свою злість на них.

— Хі, хі! Раденькі, що дурненькі! Не буду я з вами ходити.

І вона повернулася, повільно пішла назад. Розгублені подружки вже не сміялись. Присоромлені, вони зніяковіло дивились їй услід. Магда чекала, що вони її покличуть. Тоді б вона повернулася і теж пішла б до лісу по гриби. Але вони мовчали.

— Магдо! — нарешті гукнула Наталя.

Магда почула, але вона не могла повернути так відразу. «Коли ще раз покличуть — тоді повернуся», — сказала сама до себе дівчинка.

— Магдо! Вернись! — гукнули разом Ярина й Наталя.

«Якщо не покличуть п'ять разів підряд — не повернусь», — вирішила Магда.

Але її більше не кликали. І ображена дівчина швидко зникла за огорожею школи.

2

Сонце ще світило по-літньому, теплом дихала настояна на травах та квітах земля, а до лісу вже підкралася багряна осінь. Вона почервонила тремтливі осики, наклала жовтизну на тендітні листочки-монетки беріз, перекувала на пощерблені бляшанки листя дубів.

Галасливим табунцем у ліс зайшли школярі, порушили його задумливий спокій.

— Агов! Я ось боровика знайшов! — гукав з гушавини Роман.

Дівчатка вдавали, що не чують. Вони знали, що хлопець любить жартувати, піддурювати довірливих.

— І другого знайшов! — гукав Роман.

Дівчатка не відповідали.

Сховавши знахідку в торбину, Роман, образившись на дівчаток, вирішив більше до них не озиватись.

Наталя Ясень дуже любила такі прогулянки. Потрапивши до лісу, вона забувала про все, її великі сині, як голубі лісові озерця, очі так і пасли попід пнями, так і нишпорили під кожним деревцем, а руки невтомно греблися, перегортаючи почорніле опале листя.

— Яринко! Агов, Яринко! — раптом примруживши очі, кликала вона подругу таким голосом, ніби відкрила оце зараз неоціненний скарб.

— Що там? — висунула з-за куців довгу смагляву шию Яринка.

— Іди поглянь! Який красень!

Наталя проворними руками розгортала купу багряного осикового листа.

— Боровик? — поцікавилась Яринка, підходячи до подруги.

— Червоноголовик! — задоволено відгукнулась Наталя. — Глянь, який! Ніжка струнка та висока, а капешок червоний-червоний.

— А я грузді знайшла, — похвалилась Яринка. — Цілу купу, — додала вона, розкриваючи свою торбину.

— Я не люблю груздів, — сказала Наталя. — Я їх багато бачила, але не брала. Я люблю рижики. Ось глянь!

Наталя відкрила і свою торбину.

Здалеку знову долетів тягучий Романів голос:

— А я боро-о-овиків знайшов! Ау! Де ви, дівчата? Дівчатка переглянулися, пирснули сміхом.

Якийсь час у лісі стояла тиша. Тільки листя шелестіло під ногами та дятел десь невтомно вистукував угорі. Та ось знову загукав Роман — і цього разу вже зовсім близько.

— Яринко! Наталю! Білка! Ось гляньте, білка!

— Де вона? — не втерпіла Наталя.

— Обдурює! Хіба не знаєш Романа? — сказала Яринка.

А Роман переконував:

— От щоб я вмер — білка! Чесне піонерське — не обдурюю.

У верховітті дерева справді була білка. І була вона не одна, а вдвох гралися лісові пустунки, наздоганяючи одна одну, крутячись дзигами навколо товстого стовбура столітньої сосни.

— Ось вони! — вказував рукою збуджений Романко. — Чому я мав би говорити неправду?

Дівчатка аж верещали від захоплення, стрибали навколо сосни, задирали вгору голови. Потім почали кидати на білок шишки і палиці, але звірятка не звертали на все це уваги. Лише перестали гратися, повсіда-

лись вгорі на сухих сучках, маленькими очицями дивились на дітей і, здавалось, хитро посміхались. Коли ж палиця підлітала досить близько і стукалась об стовбур, більша білка кумедно трясла рудим хвостом і сердито цикала.

Нарешті ця розвага набридла школярам. Облишивши звірят, вони знову почали шукати гриби.

— Коли б це на узліссі, та не полінуватися, та коби на сосну видряпатися, — нахвалявся Роман, — то від мене ніяка вивірка не втекла б. На самий вершечок загнав би і впіймав.

Наталина торбина наповнювалась дуже повільно. А сонце вже схилилось до заходу, в лісі блукали вечірні тіні.

Роман знову відокремився від дівчаток, довго не озивався до них. Та ось він загаласував на весь ліс. І було в його голосі щось незвичайне, від чого враз закалатали серця подруг.

— Ой дівчатка, що я спіймав, ой, швидше, швидше! — кричав радісно-тремтливим голосом Роман.

— Йдемо! — гукали дівчатка.

— Ой, що я впіймав!

Роман стояв навколішки біля невисокої сосни, щось ніжно тулив до грудей, гладив рукою.

— Що в тебе, Романе? — переводячи подих, запитала Наталя.

— Зайчатко! — блиснув на дівчинку щасливими очима Роман.

— Справді? — озвалась з-за куца Яринка.

— Ось воно! — переможно глянув на дівчаток Роман, тримаючи за довгі вухка зайчєня. Воно було малюсіньке, сіре, пружно вигиналось тільцем, намагаючись вирватися з рук.

— Ой, зайчатко, зайчатко! — стрибали навколо Романа Наталя і Яринка.

— Де ти його впіймав, Романе? — цікавилась Яринка.

— Дай потримати! — просила Наталя.

Роман прикрив зайчєня рукою, відвернувся від дівчинки.

— Ти випустиш. Знаєш, яке воно вертке? А спіймав я дуже просто: спало під куцем. Я й побачив, а коли вже я побачив, то від мене ніякий звір не втече.

— Романе! Ну, Романчику. Подаруй мені зайчатко,— просила Наталя, заздро поглядаючи на Романові руки.

— Коли б не подарував,— мовила Яринка, помітивши, як у хлопця потемніли очі.— Жаднюга.

— А тобі воно навіщо?—враз найжачився Роман.— Ти хіба тямшиш, що з ним чинити. Воно в тебе однієї ночі не витримає, здохне.

— Не здохне...

— Для нього треба спеціальну клітку майструвати, доглядати вмюочи...

— Я теж доглядатиму...

— Ой, ти вже доглянеш! Ти хіба бачила зайців! Ти розумієшся, як треба зайців доглядати?

Роман всіяко відбивався від настирливої Наталі. А потім непомітно засунув зайченя за пазуху.

— Ну, не будь жадним, Романе,— благала його Наталя.

Роман розстібнув свою торбину, рішучим рухом висипав на землю гриби. Тут були рижики, боровички, підберезники, грузді.

— Беріть ось гриби. Чого маю жаліти? А зайчатка не дам.

Дівчатка від грибів не відмовились і швиденько покладали їх до своїх торбин.

Раптом Роман насторожився, шикнув на дівчаток.

— А замовкніть-но! Не чуєте — хтось гукає.

Всі троє прислухались. Справді, хтось кликав. Лісом котилась-перегукувалась ледь чутна луна.

— Чесне піонерське, це Магда нас розшукує,— сказав Роман.— Ходімо швидше до неї.

Не чекаючи згоди, Роман подався на той голос. Дівчатка ледве встигали за ним.

— Магда вже, певно, пересердилась. Давайте їй гарненько налякаємо,— запропонував Роман.

Незабаром вони виразно почули знайомий Магдин голос. А за кілька хвилин і вона сама вийшла на лісову галявину.

— Магдо! — гукнув до неї Роман.— Ми осьдечки!

Магда бігцем наближалась до них. По її обличчю котився піт, на носі ще синіли чорнильні плями, яких вона дома так і не змогла відмити. Але дівчина, певно, забула про них. Її очі не говорили, а кричали до

друзів. Глянувши на Магду, всі враз забули і про гриби, і про зайця.

— Що трапилось, Магдусю? — першою опам'яталась Ярина.

— Ой дівчатка! — важко передихнула Магда. — Ой дівчатка! — повторила вона, переляканими очима оглядаючи всіх.

— Та не тягни, Магдо, — сіпнула її за рукав Наталя.

— Ой дівчатка! — відсапуючись, втретє сказала Магда. — Учитель приїхав.

— Який учитель?

— Української мови.

Друзі мовчки переглянулись.

3

Кленівська середня школа з часу визволення Волині стала повновладним господарем поміщицької садиби. Панські покої належали тепер учням, а в будиночках, що ховались у гущавині десь аж у кінці парку, жили вчителі. Учні добре знали, хто з учителів у якій кімнаті живе. Тут жила і Магда Заліська, бо її мати працювала прибиральницею в школі. А від Магдиних спостережливих оченят ніщо не ховалось.

Отож коли в Кленівській школі з'явився новий учитель української мови та літератури, довідалась про це першою Магда. Вона побачила, як її мати вийшла з кімнати, яка була призначена для нового учителя, і побажала комусь щасливого новосілля. Це насторожило дівчину.

— Хто там, мамусю? — заглянула в обличчя матері дівчинка.

— Учитель новий приїхав, — суворо сказала мати. — Досить уже вам байдики бити.

Магді перехопило подих. Вона не знала, що їй робити: чи спочатку познайомитися з новим учителем, чи швидше сповістити про новину друзів. Магда враз забула, що недавно посварилася з ними. Уявивши собі, як будуть вражені новиною дівчатка, Магда кинулась на вулицю. Але по дорозі роздумала, повернула назад.

Вирішила упевнитися в тому, чи ж справді приїхав учитель.

Навшпиньках підкралась до дверей учительської кімнати, припала вухом до щілини. В кімнаті було тихо. Та ось за дверима хтось зненацька кашлянув, почувся кроки. Дівчинка прожогом кинулась до лісу.

І ось тепер, зацікавлені новиною, друзі поспішали до села.

В лісі наступали сутінки. Знайомий бір ставав з кожною хвилиною якимсь незнайомим, грізним і, здавалося, нескінченним.

Коли друзі підійшли до шкільного подвір'я, було вже зовсім темно. Не змовляючись, шестикласники припали до металевої загорожі навпроти будинку учителів.

— Ось, бачите? — прошепотіла Магда. В її шепоті було стільки радості й хвилювання, що його не могли не відчутти дівчатка.

— Де? Де? — допитувався Роман.

— Та хіба ти не бачиш? Вікно світиться.

— А знаєте що? — по-змовницькому зашепотів Роман. — Давайте у вікно заглянемо.

Ця думка сподобалась подружкам. Дуже їм хотілося першими побачити нового вчителя.

— А чому ні? — сказала Наталя.

— Пішли! — рішуче потягла за руку Ярину Магда.

Вони швидко відшукали в загорожі тільки учням відому лазівку, і через хвилину вже всі були на шкільній садибі. Обережно продиралися поміж кущами, обминаючи стежки, а підкравшись до будинку, спинилися біля яскраво освітленого вікна.

Якусь мить друзі сторожко прислухалися. Стояла осіння вечірня тиша. Тільки листя шелестіло та на селі ліниво перегавкувались собаки. Першою сп'ялася до вікна Яринка — вона найвища. Але дівчинка нічого не побачила. Вікно було завішене до половини фіранкою.

— Нічого не видно! — розчаровано прошепотіла вона.

На хвилину запала мовчанка.

— Зараз! — сказав одними вустами Роман, але його всі почули. За мить він уже був біля старої, трухлявої вишні, хвилину повагався, потім, притримуючи

однією рукою за пазухою зайченя, по-котячому спритно поліз по шершавому стовбуру вгору. Незабаром він уже осідлав розвилку дерева.

— Дівчатка! — прошепотів він. — Сидить! Щось пише.

— Обдурюєш!

— От щоб я на землю завалився!

Яринка не витримала. Передавши свою торбину з грибами Наталі, вона рішуче схопилась руками за гілляку, полізла на дерево.

— Лізь вище! — прошепотіла вона до Романа.

Дерево захиталося, зарипіло. Роман поліз вище, Яринка сіла на розвилці.

Учитель, певно почувши підозріле вовтузіння за вікном, підвів голову, глянув у темряву вікна. Яринка пополотніла — їй здалося, що він дивиться просто їй в очі. Вона намагалася сховати обличчя за стовбуром вишні. Та вчитель знову схилився над столом.

За цей час і Роман, і Яринка встигли добре розглянути його.

— Який він? — допитувалась знизу Магда.

— Сердитий! — прошепотіла Яринка.

— Білявий чи чорнявий? — доскіпувалась Магда.

— Білявий, білявий, — сердилась Яринка. — Лізла б сама та й поглянула.

Магда враз вирішила: а чому й справді вона не може глянути у вікно. Коротенька, опецькувата, вона була на диво меткою. Рвучко викинувши вгору короткі міцні руки, підстрибнула, вчепилась за гілку, ногами міцно обвила стовбур дерева. За хвилину вже була біля Яринки.

— Де він? Де? — сопіла над вухом подруги.

Вишня захиталась, гілка стукнула в шибку. Учитель гостро зиркнув на вікно, потім рвучко звівся на ноги. Переляканим школярам він видався дуже високим і грізним. Здалося, що тепер він бачить їх усіх, навіть впізнає в обличчя.

Роман, який сидів найвище і уявляв собі, що коли учитель відкриє вікно, то дівчатка встигнуть сплигнути на землю, а він залишиться в пастці, засовався, сердито зашипів на дівчат. Ті, мов груші, посипались додолу. Тепер Роман міг вільно злізти на землю, але вчитель підійшов до самого вікна, припав обличчям до

шибки. Роман випустив з рук гілки, за які тримався, і з тріском та шелестом полетів додолю, але забився не дуже, бо впав на розплатану Магду.

— Хто там? — почувся голос з вікна.

Магда вся скорчилась від болю, але їй не писнула. Мов налякані коти, шестикласники дременули в темряву.

4

Додому Наталя влетіла, як буря. Гупнула дверима так, що аж стіни задрижали, поспішно клацнула за сувом.

— Чи за тобою там хто гониться? — допитливо подивилась на неї мати.

— Ой, така темінь, мамцю! — круглими очима глянула на матір Наталя.

— То де ж це до такого часу швендяти?

Михайлина хмурила брови, ховала очі, щоб не зрадити себе. Вона хотіла повестися з донькою суворо, але не могла.

— Ой мамцю, — щебетала Наталя. — Ми ходили з Яринкою та Романом у ліс. Ось гляньте — які грибочки.

Винувато поглядаючи на матір, Наталя поквапливо розстебнула торбину, висипала на лаву гриби.

— Щоб гриби збирати, багато не треба вчитися, доньцю, — лагідно говорила Михайлина. — Твоя справа — вчитися...

— А я вчуся...

— Та бачу. Уроків ще не готувала, а по лісу проблукала дотемна.

Тільки тепер Наталя пригадала, що всі її книжки та зошити лежать під листям за шкільною садибою. Похнюпилась, мовчки слухала материну мову.

— Гриби не втечуть. Ось діждемо неділі — вдвох підемо, за день чи ж стільки назбираємо. І насушимо, і насолимо. А сама не смій ходити — є чим тобі займатись. Вечеряй та й до уроків берися.

— А я вже все підготувала, — несміливо обізвалась Наталя.

— Коли ж ти мала готувати?

— А ми ще завидна з лісу повернулися. До Магди зайшли... і все зробили.

Мати не помітила, що дочка прийшла без книг, і повірила.

— То вечеряй.

Наталя таки добре зголодніла. Їла, низько нахиливши голову. Їй було соромно перед матір'ю. Вперше була змушена говорити неправду. Але ж не могла вона признатися, де ось зараз лежать її книжки. Коли б хоч мама не здогадалась спитати про це. І вона намагалась заговорити чимось її.

— А Роман зайчатко спіймав.

— А що ж йому більше робити, тому Романові.

— Він обіцяв мені його подарувати.

— Тільки такого бидла ще нам і не вистачало.

Наталя з подивом глянула на маму: чому б їм справді не виховати в себе дома того зайця?

Знову на якусь хвилину запала мовчанка.

— А до нас новий учитель приїхав.

— От і гаразд. Менше бігати по лісу будете.

Повечерявши, Наталя дістала книжки. Завтра першим уроком була українська література, а другим — ботаніка. Підручник з ботаніки, на щастя, був удома.

— Ти ж уже все підготувала?

— З арифметики вже. І з історії. А завтра в нас ще й ботаніка.

Коли Наталя готувала уроки, мати любила сидіти біля неї, слухати, що вона читає. В неї тоді обов'язково знаходилась якась робота: чи рушник вишивала, чи сорочку шила Наталі, чи штопала панчохи. Час від часу, відірвавшись од роботи, любовно поглядала на дівчинку.

Не тією, що раніш, була тепер Михайлина. Всього десяток років накинута їй на плечі, а як вони зігнули її, постарили.

Довгі роки чекала Михайлина повернення свого Якова, але він як пішов тоді на схід з рушницею, то мов у воду впав. Хтозна, яка доля спіткала його. Чи загинув у сутичці з ворогом, чи, може, десь схопили його по дорозі фашисти і закатували? А може, десь до партизанів приєднався і поліг потім у нерівному бою?

Роки війни вона прожила в Кленові, у своїх батьків. Батьки, хоч вже були зовсім старенькі, на диво міцно тримались за життя. Та щось за два місяці до приходу Радянської Армії ослаб і зліг батько, полежавав з тиждень та й помер. Лише на два тижні пережила його мати.

Після звільнення Радянською Армією Волині Михайлина пішла в Турів'я, але не знайшла свого подвір'я. Розповів їй Антін, що фашисти її хату за вітром пустили, помщаючись Яцеві за Шилохвоста. Поплакала, пожурилась Михайлина та й повернулась у батьківську хату доживати віку.

Єдиною радістю в старій була тепер Наталочка. Дівчинка так само, як і всі в Кленові, не знала, що Михайлина їй не рідна. Вона не пам'ятала того давнього червеного дня, коли загубилася в житі під дикою грушею. Їй навіть у сні рідко коли, та й то невиразно, ввижались інші теплі материнські очі... Найріднішими в світі для неї були Михайлинині очі, а її тихий, хрипкуватий голос був найніжнішим у світі, її зморшкувата рука завжди ласкаво пестила голівку.

Наталя безмежно любила свою маму. Ось і зараз вона уважно читає книгу, а мама сидить поруч, думає щось своє, час від часу глибоко зітхає. Це ж, мабуть, завдала вона болю мамі тим, що пробігала в лісі допізна. На хвилину відірвала погляд від книги, допитливо глянула на матір.

Михайлина відчула той погляд, зустрілася з донькою очима.

— Що тобі, доню?

— Ви сердитесь, мамусю?

— Облиш, Наталю! За віщо ж?

На устах матері скупа, але така тепла, така лагідна посмішка.

Наталя рвучко поцілувала маму в щоку, потім у другу, припала голівкою до її колін. Шершавою рукою мати ніжно гладила її м'яке, як льон, пишне волосся. Наталя заплющує повіки. До її горла підкочується теплий великий клубок — вона ніяк не може його проковтнути. В думці клянеться, що більше ніколи не завдасть прикрості своїй коханій мамі.

Другого дня шкільну новину знали всі учні.

Вони чатували в парку, на стежці, якою міг пройти до школи новий учитель. Найбільше хвилювались шестикласники — в них першим був урок української літератури.

Продзвонив дзвоник, а новий учитель не приходив. Шестикласники повільно пішли до класу, і тільки тоді, коли хтось повідомив, що новий учитель вже давно сидить у кабінеті завідувача навчальної частини, учні поспішили сісти за парти.

— Швидше, швидше там! — гукала розчервоніла Ярина, але від цього гамір тільки посилювався.

Двері широко відчинилися, до класу зайшов директор школи, за ним — новий учитель. Дружно скрипнули парти, учні підхопились на ноги.

— Добрий день!

— Добрий день, діти! Сідайте.

Учні не зводили зацікавлених очей з учителя української літератури.

Це був середнього росту чоловік з симпатичним круглим обличчям і веселими сірими очима. На голові м'яке, старанно зачесане русяве волосся з глибокими залисинами на лобі. Він уважно оглядав учнів, тепло посміхався, і в тих мимоволі загорялися оченята. Тільки Роман дивився на вчителя крадькома, а Яринка та Магда так і спалахнули від сорому. Наталя була спокійна — адже ж вона не лазила на вишню.

— Діти! — сказав директор, оглянувши клас. — Це — Микита Панасович, ваш новий учитель української мови та літератури. Гадаю, що ви добре вивчатимете мову і літературу, дружитимете з своїм учителем. Прошу, Микито Панасовичу! — широким жестом запросив до столу учителя директор. — Бажаю успіху.

Попрощавшись з класом, директор вийшов.

Микита Панасович лишився віч-на-віч з учнями. Він ще не промовив ні слова, уважно оглядав кожного з дітей, а Романові та ще трьом учасницям вчорашнього невдалого знайомства з учителем почало здаватись, що він відшукує саме їх.

Але учитель, як виявилось, думав не про них.

— Ну, ось ми нарешті й зустрілись,— сказав Микита Панасович неголосно, але виразно, красивим співучим голосом.— Давайте познайомимось ближче.

Микита Панасович розгорнув шкільний журнал, почав за списком викликати учнів. Кожен, кого викликали, вставав, і учитель кидав на нього уважний погляд, мабуть, хотів запам'ятати відразу. Романові знову здалося, що так уважно приглядається учитель до кожного теж не випадково. Але переключка була швидко закінчена, і учитель приступив до уроку.

— Ми з вами, друзі, відстали. Цілий місяць втік від нас. Мусимо надолужити.

Магда, що завжди всім цікавилась, сміливо підвела руку.

— Що тобі... Заліська?

В класі, мов легенький подих вітру,— рух. Всіх здивувало те, що учитель відразу запам'ятав Магдине прізвище.

— А чому ви раніше не приїздили? — червоніючи, поцікавилась Магда.

Микита Панасович примружив сірі очі, посміхнувся:

— Трапилось так, що я змушений був лікуватись.

Тут уже сміливо втрутився в розмову Роман.

— У вас, мабуть, відкрилась рана?

— А ти звідки знавш... Климчук?

Роман відразу, як тільки учитель вступив до класу, помітив, що він накульгує, а чому кульгають люди — він знав.

— У мого татуса теж часто відкриваються рани,— відповів він.

Знову піднесла руку Магда. Учителеві, видно, подобалась така активність.

— А вас на фронті поранило?

— Я на фронті не був. Поранило мене в партизанському загоні.

Тепер і Наталя, і Ярина, і ще чимало хлопців та дівчаток підвели вгору руки. Вони захоплено дивились на свого нового вчителя.

— Твоє як прізвище? — кивнув учитель на Наталю.

— Ясень.

— Що тебе цікавить, Ясень?

— Розкажіть нам про себе.

— Розкажіть!

— Про партизанів розкажіть!

Весь клас благально дивився на учителя.

Микита Панасович лише влітку закінчив Львівський університет. Йому вперше довелося самотійно стати за учительським столом. До того ж він не думав, що йому так раптово доведеться почати роботу. Гадав, що директор дасть можливість днів два-три подумати над планом, підготуватись, а тут трапилось зовсім інакше. Не встиг Микита Панасович і роздивитись як слід, а його відразу — у клас.

— За розкладом у вас перший урок у шостому,— вкражливо повідомив завуч.

— Але ж я не підготувався,— зніяковів учитель.

Завуч ніби й не почув тих слів.

— Вас уже давно чекають учні. В них сьогодні буде справжнє свято.

— Але ж я...— спробував було ще відбиватися Микита Панасович.

— А ви на перший раз почитайте їм якийсь уривок з книги, хай послухають, а потім дома переказ напишуть. Так швидше з класом познайомитесь.

Завуч говорив усе це таким тоном, що новий учитель зрозумів — даремною була його надія на ґрунтовну, неспішну підготовку до уроку. Він учитель, і тут дивились на нього як на спеціаліста, незалежно від того, старий він був і досвідчений чи тільки починав свій шлях.

— А втім, коли щось буде незрозумілим,— звертайтесь,— сказав завуч.— Чим зможем — допоможем.

Микита Панасович відчув себе так, як колись у дитинстві, коли пастушки вчили його плавати. Малий Микита хотів тоді втекти від такої науки, але старші перейняли його мало не біля дому і, як вовки ягня, не звертаючи уваги на те, що хлопець верещав і кусався, потягли до озера. Тут вони, вибравши найвищу кручу, взявши хлопця за руки й ноги, кинули його у воду. І пожовкло, і позеленіло в очах у Микитки. Щось владно потягло його вглибину, але хлопець уперто борсався в воді, гріб руками, допомагав ногами. І він не пішов на дно. Хоч і не пам'ятає, як це трапилось, але все ж вибрався на берег. І тут його вчителі, не давши на-

віть якоїсь хвилини на перепочинок, розгойдали вдруге і ще далі закинули в воду.

— Гребі! — кричали вони, стоячи напоготові. — Ногами бовтай, ногами! Руками не поспішай! Ось так.

А згодом він уже плавав і пірнав посеред озера, мов риба.

Пригадавши зараз той час, Микита Панасович сам до себе посміхнувся. «Теж, як у вир головою», — подумав.

Ледве встиг перед уроком вибрати цікавий уривок з повісті, як продзвонив дзвоник. І ось він, схвильований і занепокоєний, але разом з тим щасливий і урочистий, зайшов до класу. Зустрівся поглядом з зацікавленими очима своїх майбутніх учнів. Сині і сірі, карі і чорні оченята дивились довірливо, відверто. І всю ніяковість, хвилювання мов рукою зняло.

І ось саме в той час, коли він вже збирався відкрити книгу і почати читання, несподівано зав'язалась ця розмова.

В пам'яті молодого учителя постало все його життя, мов у калейдоскопі, промайнули всі події, учасником яких був він. Справді, йому було про що розповісти учням. А хіба розповідь про своїх бойових друзів може бути менш цікавою, ніж той уривок, який він збирався читати?

Якусь хвилину він задумливо дивився у вікно, щось зважував, пригадував, потім повернувся обличчям до учнів:

— Гарзд. Розкажу вам про партизанів. Слухайте уважно.

ПОВІСТЬ ПРО ГАЛИНУ КОСАЧОВУ

В нашому партизанському загоні була молода партизанка Галина Косачова.

Потрапила вона до нас випадково. Я в ті дні з нашими хутірськими людьми переносив зброю з прикордонної застави. Наш загін тоді лише організовувався, отож треба було людей озброїти.

Одного разу вийшли ми на узлісся, дивимось — якась дівчина по заставі ходить. Потім прийшла на хутір. Тут ми її впіймали. Гадали, що то німці шпигунку послали. Привели її до нашого командира, товариша

Омельчука, а тут і виявилось, що та дівчина була донькою начальника застави, капітана Косачова. Посміявся з нас командир, покепкував, що свою дівчину за шпигунку прийняли, а Галя і сміялась з того і плакала. «Спасибі вам, хлопці,— казала,— якби не ви — ніколи б я партизанів не знайшла».

Галині було всього вісімнадцять років, коли на неї звалилося нещастя. Вона евакуювалась із застави, забравши з собою маленьку сестричку, а потім в дорозі загубила дівчинку. Саму її схопили фашисти і погнали в неволю. Галина втекла від них і потрапила в наш хутір. Батько Галини, капітан Косачов, загинув у першому ж бою на заставі. Велике горе було в Галини, але вона не схилилась. Відпочивши трохи, набравшись сил, стала вона бойовою партизанкою, месницею народною.

Галина швидко навчилась стріляти з пістолета та автомата, а потім зацікавилась і кулеметом. Їй хотілося мати в руках грізну зброю, і вона швидко замінила автомат на ручний кулемет. Хоч і важко було дівчині носити цю зброю, але вона ніколи з нею не розлучалась. Обвішавшись круглими важкими дисками, Галина виходила десь на дорогу і подовгу ї терпляче чекала фашистів. І хай там їхало їх чи десяток, чи сотня — не пропускала. Підпускала до себе на якусь сотню кроків і потім стріляла з кулемета. «Це вам за татуса, а це за муки народні»,— примовляла стріляючи.

Партизани зривали на дорогах мости, знищували гітлерівців, поліцаїв. Швидко фашистам життя не стало через наш загін. І вирішили вони тоді оточити нас і знищити всіх партизанів.

Я вже говорив, що наш загін ще був молодий, що досвіду в наших командирів було мало. Проти нашого загону вислали фашисти численне військо та поліцію. Ми перебували в той час у невеликому лісі. Але найстрашнішим було те, що фашисти якимсь чином дізнались про місце нашого розташування. Вони почали поступово оточувати нас. Ми ї не опам'яталась, як у всіх ближніх селах та на хуторах з'явилися ворожі гарнізони,— нам і поткнутись туди було неможливо.

Наш табір був кілометрів за п'ятнадцять від великих лісів. Тільки там ми могли знайти собі порятунок, але було вже пізно — фашисти відрізали нам вихід.

Спробували було пройти наші розвідники, але їх зустріли таким вогнем, що вони ледве повернулися назад. Поки що вихід був вільний лише на південь. Але хіба можна було йти в поле, де невеликі й негусті переліски не могли сховати нас від ворожих очей?!

Задумалися наші командири... Біда була не тільки в тому, що нам шлях відрізали. В нашому загоні було ще багато таких людей, які не лише воювати, а й ходити не могли після поранення. Навіть сам Омельчук ще не покинув палиць.

— Треба у великий ліс пробиватись,— радив Омельчук.

— Але ж нас відразу помітять на відкритій місцевості,— заперечували йому.

— Треба до ночі протриматись...

— Так. Перейти по відкритій місцевості можна лише вночі. Але до ночі далеко, а фашисти в перший-ліпший момент можуть повести наступ на наш ліс.

А в цей час справді великі сили фашистів їхали на машинах, щоб і з півдня закрити вихід з нашого лісу. Їм необхідно було лише перебратися мостом через річку, і тоді ми б опинилися в мішку.

Та, на щастя, ми в той день з Галиною були в дозорі біля мосту. Нас було всього троє, і коли за річкою з'явилась довга колона ворожих машин, нам стало моторошно.

— Давай відступати!—сказав наш товариш.—Нам все одно не затримати такої сили.

— Злякався? — зиркнула на нього примруженими очима Галина.

Під тим поглядом кожний би знітився. Галина ненавиділа панікерів та боягузів. І молодий партизан замовк, лише міцніше затиснув у руках зброю.

Перша машина вже виповзла на дерев'яний міст, що ледь-ледь виступав над водою. Цей міст фашисти охороняли. Їхній пост розташувався в землянці по той бік річки, з цього боку стояв лише один поліцай. Ми засіли в густих кущах, недалеко від мосту, надійно замаскувавшись вночі у наспіх виритих окопчиках. Весь міст і вартовий на ньому були немов на долоні. Ми чекали появи фашистів.

Машина вже майже перейшла через міст, а Галина все ще не стріляла. За першою машиною сунули інші.

— Микито! — озвалась до мене дівчина. — Я вдарю по машині, а ти зніми вартового.

Галина стріляла по-снайперському. Як тільки озвався її кулемет, передня машина враз спалахнула, завихляла по мосту і в одну мить звалилась у воду. За хвилину вже палала і друга машина, закривши собою шлях останнім. У ворожій колоні — крик, лемент, па-ніка.

Я з першого пострілу поклав вартового, а потім почав поливати з автомата гітлерівців, що метушились по мосту.

Швидко по нас дошкульно вдарили з кулеметів. Наш товариш не витримав, вискочив з окопу. І враз упав, убитий наповал. Тепер нас лишилося двоє.

— Микито! — покликала мене Галина. — Пробирайся негайно до Омельчука і розкажи про обстановку.

— А чому ж це я мушу йти? — заперечив я дівчині.

— А тому, що нас лише двоє, а йти комусь треба.

— То йди ти.

— А хіба ти своїм автоматом їх затримаєш?

— То дай мені кулемет.

— А ти з нього стріляв?

Я справді з кулемета ніколи не стріляв.

— Ну, гаразд. Іду.

Але піти з того берега було нелегко. Мене помітили фашисти і підняли таку стрілянину, що й голови не можна було підняти. Та я все ж рухався. Нарешті добрався до низинки — тут мене вже не було видно, саме в той час і поранило мені ногу. Ну, діяти нічого — сяк-так я перев'язав рану та й пошкандибав до табору. Ох і далеким же мені здався той шлях... Певне, і не дійшов би сам, коли б не зустрів по дорозі партизанів, що виїхали в розвідку, почувши бій на півдні.

Товариші кинулись на допомогу Галині, а я поїхав верхи до штабу.

На мосту палали машини. Загорівся і міст. Але кілька десятків гітлерівців, яким пощастило врятуватись від партизанських куль, вибрались на наш берег. Оговтавшись, вони почали оточувати нашу хоробру Галину.

Дівчина, не помічаючи, що до неї повзуть вороги, продовжувала посилати кулеметні черги на другий берег. І лише тоді, коли побачила, що по ній не стріляють з того берега, занепокоєно оглянулась. До неї повзли зелені постаті. Галина кинула у ворогів гранату, другу. Але враз посунулась на дно свого окопчика. Ворожа куля поранила дівчину.

Її схопили фашисти.

— Партизан? — люто запитав офіцер.

— А ти не бачиш? — спокійно відповіла дівчина.

— Ми тебе розстріляємо, — змахнув перед її обличчям офіцер пістолетом.

Галина мовчки дивилась на ворога ненависним поглядом.

— Ти й п'яти хвилин не проживеш, коли не покажеш нам, де партизани.

Галина переконала, що всі ці машини, переповнені гітлерівцями, йшли на партизанів. Зиркнула на міст, побачила, як фашисти кинулись заливати його відрами та касками. «Ні, так відразу не залете», — подумала вона.

— Ти чуєш? — кричав офіцер. — Чи, може, тобі краще загинути, ніж жити? Говори, де розташувалися партизани!

— Не скажу! — уперто похитала головою партизанка.

Навколо неї зібралися фашисти. Вони, лютуючи, дивувалися, що одна дівчина наробила стільки їм лиха.

— Самі партизанів знайдемо! — галасували вони.

— Розстріляти її! Повісити!

В цей час до фашистів наблизились наші розвідники, сипнули по них з автоматів. Падаючи на землю, фашистський офіцер встиг вистрілити в Галину.

У той день так і не переправились через річку фашисти. А вночі наш партизанський загін вийшов у поле і поміж селами та хуторами непомітно пройшов у великий ліс.

Так хоробра російська дівчина Галина Косачова врятувала нас від розгрому.

Партизани на узліссі насипали хоробрій дівчині високу могилу. На дубовому пам'ятнику наш командир, товариш Омельчук, вирізав напис: «Спасибі тобі,

Галино Косачова, за героїчний подвиг. Тебе не забуде Радянська Україна».

...Учитель замовк. В коридорі пролунав дзвоник. Але сьогодні він дзвенів чомусь зовсім тихо, його й не чули шестикласники. Зачаровано дивились вони на свого нового вчителя.

— Назавтра, друзі, напишете переказ цієї розповіді,— сказав Микита Панасович.

Попрощавшись з учнями, він неквапливо пішов з класу.

6

Домашнє завдання кожен з шестикласників виконував по-своєму.

Роман, як тільки примчав із школи, закинув на покуть книжки, стоячи поїв борщ, схопив у руки грудку гарбузової каші і поліз під піч до свого зайчати.

— Перевдягнися хоч, халамиднику, а то нап'яв нове та й соваєш,— незлобиво озвалась від столу мати.— Ти, може б, спочатку уроки зробив, а потім уже з зайцями бавився?

Роман послухався. Зняв новий одяг, натягнув старенькі штанці і сорочку, але за книжки не взявся. Швидко натаскав до хати якогось паліччя та дощок, дроту та гвіздків; згодом з'явилися і сокира з долотом, ніж та рубанок. По хаті літали тріски, стружки. Роман умудрявся одночасно і пиляти й грюкати, майструвати й щось мугикати.

— Що ото ти майструєш, хлопче? — по часі запитала мати.— Що то воно за наука?

— А це нам учитель дав таке завдання,— оком не зморгнув Роман.

Мати тільки низала плечима—чи вона могла збагнути, що там вивчає та робить у школі цей Роман.

Вже зовсім на смерканні до хати зайшла якась незнайома жінка. Вона була вже немолода, по очі пов'язана в якусь сіру хустку. Друга хустка, більша, надійно огортала жінці плечі та груди, сходилась в міцному вузлі аж на животі.

— Мартоха! — не то зраділа, не то здивувалась мати.

— Анно! Здрастуй, сестрице, здрастуй, рідна!

Мати почала обніматись та цілуватись з жінкою, а Роман облишив на хвилину роботу, зацікавлено розглядав незнайому. Він починав здогадуватись, що це, певно, до них завітала та сама дальня тітка, яка жила десь в Турів'ї. Про неї він багато чув, але ніколи її не бачив.

— Романку! Гей, Романку, а йди-но хутчії,— заклопоталась враз мати, відірвавшись від незнайомої.— Глянь, Романку, хто до нас завітав. Це ж твоя тітка Марта з Турів'я. Підійди, синку, поцілуй рущо у тьоті.

Роман нехотя підвівся з підлоги, струсив зі своїх штанів тирсу та стружки, неквапливо підійшов до тітки, але руки не поцілував. Дивився їй не в очі, а, здавалось, розшукував щось на підлозі.

— Гай, гай, який парубок вигнався! — захоплено крутила його тітка, повертаючи до себе то передом, то боком.— Чистісінький татко. Це ж коли я його бачила? Гей, сестронько, років з дванадцять, щоб не збрехати. Ану ж бо, Романчику, візьми ось тітчиного пирога.

Тітка випустила з рук Романа та почала длубатись у своїй торбині, а потім урочисто піднесла хлопцеві не в міру товстого та рум'яного пиріжка.

— Їж, їж, Романчику. Годі-те соромитись. Не знаю тільки, чи сподобається тобі мій гостинець.

Роман знову сів біля свого ящика, але вже не майстрував, а розправлявся з кілограмовим тітчиним гостинцем.

— Ти ж як це згадала про мене, сестричко? — питала мати.

— Випадково, Анно, випадково. Тут десь у селі Злотові працює ж моя Настуся. Аякже, агрономшею працює. То в гості йду. Та по дорозі й до тебе завітала.

— Ну, спасибі, сестричко,— дякувала мати.

Весь вечір мати та тітка згадували свою молодість, перемиляли кісточки всім односельчанам та знайомим, а Роман сидів, розкривши рота, і пильно все те слухав, бо йому відкривались такі речі, про які він і гадки не мав...

Тим часом Романові друзі старанно писали вільний переказ учительової розповіді. Кожному з шестикласників хотілось якнайкраще виконати свою роботу, бо Микита Панасович всім сподобався і незручно було з першого разу осоромитись перед ним.

Яринка писала довго, переказала майже все те, про що розповів учитель. Вона взагалі мала виключну пам'ять, їй було неважко запам'ятати слово в слово ту чи іншу сторінку з книжки, а вірші вона розповідала без зупинки після того, як прочитала їх двічі чи тричі.

Яринка довго сиділа над переказом, прискіпувалась до кожного слова, перевіряла кожну кому, та двокрапку, але чомусь була незадоволена своєю роботою. Їй хотілося сказати про хоробру партизанку щось особливе, але в неї виходило так звичайно, буденно. Хіба можна писати про таких людей простими словами? Але що могла зробити Яринка, коли в неї інших слів не знаходилося?

Згорнувши в дудочку зошит, вона подалася манівцями до Наталі. От та вмів писати...

Але Наталя ще не закінчила своєї роботи. Їй перешкодила Магда.

Магда встигла вже вдома написати переказ. Вона не любила нічого робити довго. Книжки читала теж лише тоненькі і просто жахалась, коли в когось бачила том Арсенєва або Жюля Верна. Відповідала на запитання учителя найчастіше лиш кількома словами, а писати намагалася теж не довше. Те, що вона написала сьогодні, здавалося їй неперевершеним, та Магда не була впевнена в тому, що її переказ написаний без граматичних помилок.

Наталя уважно перечитала Магдин переказ. Він був дуже коротким.

«Про одну партизанку» — назвала переказ Магда.

— Ти не могла назвати гірше? — обурилась Наталя. — Таку партизанку, таку героїню ти називавш просто — «одна»? Як тобі не соромно, Магдо?

Магда закліпала очима, щоби її побуряковіли.

— А то ніби учитель про двох говорив? Одна й була.

— Ах, нічого ти не розумієш, Магдо. Ти гляди, як я назвала: «Наша сестра Галя». Правда ж, гарно?

— Гарно, — згодилась Магда. — Я зараз переправлю.

Наталя читала Магдину роботу:

«В одному партизанському загоні була молода дівчина Галина. Одного разу фашисти хотіли знищити всіх партизанів. От вони поїхали на партизанів машинами. Галина тоді була біля мосту. Вона почала стрі-

ляти в машини, і вони запалали. Фашисти оточили Галину з усіх боків і взяли її в полон. Вони хотіли, щоб Галина видала їм усіх партизанів. Але Галина мовчала. Тоді її убили. Партизани насипали їй високу могилу і насадили багато квітів. І все.»

Дочитавши до кінця, Наталя гнівно глянула на Магду.

— І по всьому?

— А коли я більше не запам'ятала,— невимушено знизала плечима Магда.

— Та хіба ж про такий подвиг так пишуть? І до чого тут квіти? Учитель нічого про квіти не говорив.

— Може, він забув. Ніби учитель може все пам'ятати? Але на могилах завжди садять квіти,— довірливо глянула в очі подрузі Магда.

— Ех, ти,— зітхнула Наталя.— Ось послухай...

Наталя почала читати свій переказ. Магда слухала, і їй здавалося, що все те, про що читає подружка, відбувається у неї перед очима. Тільки вона закінчила читати, Магда так і кинулась:

— Дуже гарно. Дай мені. Я швидко, раз-раз і перекаю.

Наталя списувати не дала. Порадила писати самій. Магда образилась і пішла. Вона вирішила на злість подружці написати переказ не гірший від того, що ось зараз почула від неї.

Наталя спочатку було розхвилювалась. Потім, вирішивши, що зробила правильно, і заспокоївшись, кінчила писати:

«Коли б я або хто-небудь з моїх товаришів були на місці партизанки Галі, ми, не задумуючись, зробили б так само. Приклад комуністів і комсомольців для кожного піонера — священний. Ось чому я сміливо називаю партизанку-героїню своєю старшою сестрою».

Наталин переказ і Яринці дуже сподобався, а за останні слова вона просто розцілувала подругу.

Увечері, коли вже Наталя збиралась спати, Михайлина звернулась до неї:

— Що ти дівчаткам читала, доню?

— Переказ.

Михайлина саме в той час в сніях капусту шаткувала. Вона чула лише окремі фрази, окремі слова, але і вони їй надзвичайно схвилювали.

— Прочитай мені, Наталю.

Наталія завжди залюбки розповідала та читала матері. Їй і самій вже не терпілось прочитати цей переказ. Та мати весь вечір була заклопотана, натомила за день. Наталія швидко дістала зошит, почала читати.

— «Наша сестра Галя», — неначе проспівала дзвінким голосом вона.

Михайлина сіла біля столу, стомлено підперла кулаком голову, приготувалась слухати.

— Весела і щаслива дівчина Галя жила з батьками та маленькою сестричкою. Та ось зненацька почалася війна. Батько і мати стали на бій з ворогом, — з почуттям читала дівчинка, — а Галя забрала маленьку сестричку і пішла на схід. Вона не хотіла ворогові підкорятись. Ось ішли вони та йшли, а фашисти почали їх танками та машинами обганяти. І незчулася Галя, як на дорозі вороги її перестріли. Зв'язали мотузкою руки та й повели у фашистське рабство...

Тут в Наталіному голосі забриніли сльози, їй забракло в грудях повітря. Дівчинка на хвилину замовкла.

— А з маленькою ж що? — схвилювано запитала мати.

— ...та й повели у фашистське рабство, а маленьку сестричку кинули на дорогу...

— Кинули?

— Кинули... — підтвердила Наталія. — Ви ж знаєте, мамусю, які вони люті та ненависні, ті фашисти?

— Ох, знаю, дитино... Так на дорогу? А жита там близько не було?

Наталія запитально і здивовано зиркнула на матір.

— А я не знаю. Мабуть, не було. Не говорив учитель...

— Читайте далі.

— ...кинули на дорогу, і залишилась маленька дитина однісінька, а Галю повели курними дорогами, голодну, засмучену...

Наталія читала, а мати, мовчазна, мов закам'яніла, слухала і не помічала, як з її очей по зморшкуватих щоках збігали гарячі сльози.

— Що з вами, мамусю? — обняла Михайлину за шию дівчинка.

— Нічого, Наталю, нічого. Жаль їх дуже. Набідилась, сердешні, ох, набідилась...

8

Наспівуючи якусь веселу пісеньку, Наталя поспішала до школи.

Був погожий, золотистий жовтневий ранок. Сонце щойно впливло із-за обрїю і скісним промінням освітло весь Кленів, лїс на горі, дальні луки і поля. Все те переливалось, хизувалось проти сонця розкішними осінніми барвами. В лїсі серед вічнозелених сосен гордо стояли мовчазні дуби, спалахом пожежі то там, то тут горіли купки осокорів та осик, тремтіли по узліссі білокорі берези.

З димарів пухнастими сувоями клубився білий дим; в повітрі пахло чимось смаженим; в кожному дворі галасували невгамовні півні. Все це було таким знайомим, таким рідним для Наталі, що вона й помислити собі не могла, що десь у світі жили чи могли жити люди інакше. Вона була безмежно щаслива, бо навколо неї лежав великий і прекрасний, щасливий, як безхмарне сонячне небо, світ.

Дівчинка досі не знала, що в світі існують болі й розчарування, не задумувалась над тим, що вони можуть спіткати і її.

Саме з цього дня над Наталиним щастям нависла хмаринка, позбавила її колишньої радості й дитячого спокою.

Вона прибігла до школи в той час, коли вже віддзвенів у руках Магдиної матері «Дар Валдая», і ледве встигла поперед учителя проскочити до класу. І те, що встигла, дуже її порадувало: адже вона за п'ять років навчання ще жодного разу не спізнилась на урок. Не до лиця було їй, голові ради заgonу, спізнитись.

Непомітно закінчився урок. Наталя вийшла з подругами в парк. Тут до неї підійшов Роман.

— А, Натаха-невдаха, — хитрувато примруженими очима дивився він на дівчину.

— І, Ромаха-невдаха, — в тон йому відповіла Наталя, але дивилась на хлопця ясними усміхненими очима. — Ти мені віддаси зайчика?

На круглому добродушному обличчі Романа виразно вималювались заклопотання й невдоволення.

— Ет, про що мала б згадувати! Хіба я тобі не казав? Немає вже зайчика...

Роман збрехав. Це ж учора він цілий вечір майстрував для зайченяти клітку. Тепер воно сиділо вдома під піччю в клітці, ласувало капустяним листям, а Роман говорив Наталі:

— Коли я падав з вишні,— він злодійкувато оглянувся навколо,— пам'ятаєш з якої? — то наліг на зайча, і воно сконало.

— От ще ведмідь незграбний,— незлобиво вдарила його кулаком у плечі дівчинка.

— Я — ведмідь, а ти хто?

Роман, щасливий, що так вдало відкараскався од дівчинки, відскочив убік.

— А я про тебе щось знаю.

— А що? — зацікавилась Наталя.

— Не скажу.

— Бо нічого й не знаєш.

— От і знаю.

— Вигадуєш.

Задзвонив дзвоник, і діти побігли до класу.

На другій перерві Роман так само дражнився з дівчинкою. Наталя, не надаючи особливої уваги його словам,— що він про неї міг знати? — все ж ходила вслід за хлопцем, допитувалась:

— Ну, скажи, Романе.

— Не скажу! — кумедно вирячував до неї очі Роман і втікав. Наталя гналася за ним, видно, їм обом подобалась ця гра.

Ще через один урок Роман щось шепотів на вухо своєму приятелю Івасю Голубу, лукаво поглядаючи на Наталю.

— Ану, що ти тут вигадуєш? — налетіла на них Наталя.

— А я ніколи не вигадую,— сміючись, побіг по шкільному парку Роман.

Дівчинка погналася за ним: Роман бігав швидко, але від Наталі йому було нелегко втекти. Білкою вертівся між дерев, а вона, струнка, довгонога, не відставала від нього. Нарешті вхопила його за комір.

— Скажеш?

— Не скажу! — з свистом видихнув, повернувшись до неї обличчям, Роман.

— То вуха повідкручую! — спритно схопила його обома руками за вуха Наталя.

— А я тобі волосся повисмикую.

Романові пальці вже справді заплутались в її м'яких кучериках. Вони завмерли на якусь хвилину, пильно дивлячись один одному в очі.

— Скажеш? — прошепотіла Наталя, і в її синіх, як небо, оченятах було стільки цікавості й муки, що Роман, мимоволі опустивши повіки, забубонів:

— Пусти, Наталю. Нічого я не знаю. Жартую, та й усе. Ніби ти жартів не розумієш?

Полегшено зітхнувши, дівчинка випустила його вуха.

— Тож гляди мені.

Роман швидко відскочив убік, його сірі очі знову заіскрилися.

— А от же й знаю!

Та Наталя цього разу не побігла за ним. Вона тільки докірливо похитала головою і спокійно пішла на призивний голос дзвоника.

9

Та веселився Роман лише до останнього уроку. На цей урок прийшов Микита Панасович і, перекликаючи учнів, відразу ж нагадав про переказ. Роман втягнув голову в плечі, намагався бути непоміченим. Він ще надіявся, що якимось пронесеться це лихо.

Коли ж першою вийшла до столу Наталя і подала вчителеві свій синенький зошит, він безнадійно опустив голову. Злими очима спідлоба дивився на дівчинку.

«Завжди вибіжить першою», — подумав досадливо.

Микита Панасович розкрив Наталин зошит, прочитав заголовок і схвально кивнув головою.

Вслід за Наталею складали на стіл свої роботи інші дівчатка.

Несміливо пішли хлопці. Вчитель взяв ще кілька зошитів, здивовано звів брови, посміхнувся:

— Виходить, що Галина всім дівчаткам є сестрою?

Учні не зрозуміли — схвалив чи засудив учитель назву переказів.

На столі швидко виросла купка зошитів.

— Всі здали? — поцікавився вчитель.

Вирвалася Магда. Тримавши руку над головою, вона заявила:

— Роман Климчук не здав.

Хитро підморгнувши Романові, вона порадила:

— Здавай, Романе, не ховайся за парту.

Червоний як рак, Роман неохоче встав, вступився очима в порізану ножиком кришку парти.

— Де твоя робота, Климчук?

— Я не написав, — ледве чутно озвався Роман.

— Чому ж?

— У мене живіт болів, — сопнувши носом, збрехав хлопець.

— Обдурює! Нічого в нього не боліло, — знову вихопилася Магда. Вона хоч і невдало, але акуратно виконувала всі домашні завдання і не могла примиритися з тим, щоб хтось прийшов до школи, не виконавши роботи. Ніяких причин, поважних чи неповажних, Магда не визнавала.

Роман нічого не міг сказати на своє виправдання. В нього й справді нічого не боліло.

— Ну гаразд, Романе! — покартав його вчитель. — Щоб завтра роботу здав. А надалі я за такі речі каратиму.

Полегшено зітхнувши, Роман сів. При цьому він встиг з-під парти показати Магді міцно стиснутий кулак. Магда у відповідь показала йому язик і посміхнулася.

Після уроку дівчатка, мов сороки шуліку, оточили насупленого Романа. Грайливо-веселий настрій хлопця мов хто рукою зняв.

До нього приступила Наталя і суворо сказала:

— Як тобі не соромно, Романе. Червоніти всіх примусив.

— А тобі що? Я тебе не просив червоніти! — наїжачився Роман.

— Ти перед Микитою Панасовичем весь загін осоромив.

— До чого тут загін? Я не написав, а загін тут ні до чого.

— Але ж ти піонер?

— Та дай мені спокій. Іди геть!

Наталя гнівно звела бровенята.

— Не дам тобі спокою. Сьогодні ж на раді заgonу поговоримо.

Роман націлився на неї широким лобом, дихав по-ривчасто.

— Ти виконала, ти написала? — хрипко допитувався він.

— Написала!

— От і радій на здоров'я. І я...

— Наталя написала, та ще й як! — голосно озвалась Ярина. — Чув, яку назву дала хорошу? «Наша сестра Галя».

— «Наша сестра...» — перекривив Роман Яринку. — Вона така їй сестра, як тітка Михайлина мама.

— От дурень! — знизала плечима Магда. — А хто ж Наталина мама?

— А ти не дзижчи над вухом, — накинувся Роман на Магду. — Ябеда! «Климчук не здав», — перекривив він Магду. — Всі ви однакові. А в Наталі таки немає мами. Тітка Михайлина її в житті знайшла. От що!

Наталя перелякано оглядалась навколо, шукала в дівчаток підтримки.

— Ат, плескає дурним язиком, — сердилась Ярина. — Вигадує казна-що зі злості.

— І зовсім не вигадую. Учора наша тітка з Турів'я розповідала. Я все знаю. Можеш ставити і на раді заgonу, і навіть на зборі... А тітка Михайлина таки не твоя мама, знай!..

Переможно показавши дівчаткам язик, Роман виплутався з оторопілого гуртка дівчаток і побіг додому.

...Розхвильована і ображена Наталя, сердито грюкнувши дверима, зайшла до хати.

— Тю на тебе, летиш, як буря, — озвалась до неї мати. Наталя кинула на стіл книжки.

— Мамо!

— Що тобі, доню?

— Ви мені мама чи не мама?

Михайлина випустила з рук кукурудзяний початок, з подивом і переляком уставилась на доньку.

— Про що ти говориш?

— Ви мені рідна мама чи не рідна?

В Михайлини похололо всередині.

— Чого це ти питаєш?

— Ні, ви скажіть мені!

Михайлина розсердилась:

— Запитуєш казна-що. А хто ж я тобі? Звідкіля ти забрала собі таке в голову, дитино?

Наталя полегшено зітхнула.

— Ну, чекай же, Ромахо-росомахо! — погрозила вона кулачком. І до матері скаржно: — Той Климчук Роман, знаєте, що сказав сьогодні? Сказав, що ви не моя мама, що знайшли мене в житі... Ну, чекай же ти...

— Та звідкіля це він узяв? — поблідла Михайлина.

— Каже, що йому тітка якась розповіла. Але то я знаю, чому він вигадав. Щоб на раді заgonу я про нього не говорила. Але дзуськи — мене не залякаєш.

Михайлина зрозуміла, що її таємниця стала відома дівчинці. Треба було негайно відвернути Наталину увагу від тієї думки. Але як? І Михайлина швидко знайшла вихід. Вона вирішила все те повернути на жарт.

— То ти й розхвилювалась, дурненька? — посміхаючись, запитала вона в доньки.

— Коли ж він при всіх учнях таке ляпнув.

— Каже, що в житі?

— Еге.

— А ти й засмутилася? Та то ж усім дітям так кажуть. А його мама знайшла в капусті. От коли він тобі ще щось скаже про це, то ти йому й відповіси. В капусті його тітка Анна знайшла, крикливого.

Наталя засміялася.

— Я йому так скажу — хай тільки почне чіплятися.

Заспокоєна дівчинка подалася кудись у своїх справах. Але спокій Михайлини був порушений. Вона глибоко замислилась. Довго сиділа, мов закам'яніла, руки не здіймалися до роботи.

Ніч. Тихо в хаті. Не хитнеться жодна гілка в саду, беззвучно падає додолу листя з яблунь. І тим дзвінкіша пісня цвіркуна під піччю.

Солодким сном, ніби й не дихаючи, спить після ден-

них турбот Наталя. Їй сняться, мабуть, рожеві сни, погожі, теплі літні дні на березі вузької кленівської річки.

Вже давно за північ, але Михайлина не спить. Спершись на лікоть, вона напівлежить, втомленими очима вдивляється в темряву, хоче побачити рідну біляву голівку, розчервонілі від сну круглі щічки. Нічого не видно, лише невиразна тінь на білій подушці та відчуття приємного тепла від доччиного тіла. Спи, моя доню, спи, моя рідна, спи. Ти єдина утіха і радість самотній матері на старість.

Дзвінко, мов на невідомому музичному інструменті, виграв в запічку цвіркун. Михайлина звикла до його монотонної пісні, не звертала на неї уваги. Навпаки, коли він замовкав, Михайлина сторожко прислухалась — що трапилось? Чому раптом запала тиша?

Цвіркун... Співучий цвіркун у хаті — ознака щастя. Ніколи господар не скривдить лякливого коника, що лише вночі нагадує голоском про себе. Вдень сидить десь у щілині, ні голосом, ні своєю присутністю не турбує господаря. Скільки й пам'ятає себе Михайлина, виспіває в її житті цвіркун. І в батьківській хаті завжди співає, і Турів'ї — теж. Але чи принесло це їй щастя?

В Турів'ї вік з Максимом гнули спину, працювали важко, а користь з того мав Шилохвіст. Засяло було після 1939 року й для неї ясне сонце, та чи могла вона радуватись одна, без Максима, який так і не зазнав радості волі? А потім війна... Скільки вона поневірялася, скільки страждала... Жити б тепер у добрі, та не повернувся її одинак, її незабутній Яць... Лише донька єдина в неї в хаті, як пташина, щечече, хоч і не рідна дитина, а наймиліша їй у світі...

Цвіркить, заливається в запічку нічний співун. Михайлина схиляється до дівчинки, сухими вустами цілує в теплу щічку довгим беззвучним поцілунком. Наталя спросоння важко схлипує, перевертається на другий бік, щось бурмоче невиразне.

— Спи, моя дитино, спи, — шепоче Михайлина. — Нікому тебе, нікому не віддам...

Тільки перед світанком жінка заснула неспокійним сном. І привиділось їй, ніби якісь люди в довгих темних свитах вбігли на її подвір'я, настирливо чогось

нишпорили. Михайлина здогадалась, що то вони шукають Наталю. Вона поспіхом закрила на засув двері, притислась до них плечем. А ті вже грюкали, добивалися до хати. Не витримав, тріснув дерев'яний засув, двері почали відхилятися, але Михайлина стримувала той натиск, впершись ногами в долівку. Двері все відхилялись і відхилялись, і Михайлина з жахом відчула, як вона летить кудись, кинута в безвість. Скрикнула уві сні і прокинулась.

Наталя ще солодко спала, у вікна заглядав сивий ранок.

Нашвидку одягнувшись, Михайлина вийшла на подвір'я. В селі кукурікали півні, ревля, чекаючи вигону на пасовисько, худоба. Кутаючись у хустку і здригаючись від ранкового холоду, Михайлина вийшла на вулицю, пішла дорогою. Швидко вона опинилась у дворі Романових батьків, несміливо постукала у вікно.

В хаті загупало, зашамотіло. За хвилину вийшла Романова мати.

— Доброго ранку, Анно! — привіталась Михайлина.

— Це ви, Михайлино? — запитливо глянула на гостю Климчучка.— Заходьте до хати.

— Та ні, ласкаво дякую. Я на хвилинку...

Анна мовчки чекала.

— Чула, либонь, гості в тебе, Анно?

Анна тільки тепер збагнула, чому так рано до неї завітала дальня сусідка.

— Ато, ато! — радо заговорила вона.— Були. Були гості з Турів'я. Мартоха, дякувати, відвідала.

— То вже пішла?

— Пішла, пішла. А ти ж, певно, щось хтіла?

— Та хтіла...— зам'ялась Михайлина.— Чи живі там мої?.. Чи все по-старому — думала розпитатися.

— Нічого такого не говорила сестра. Мабуть, усе по-старому.

На хвилину замовкли. Можна було йти, але Михайлина стояла. Вона не зважувалась заговорити про те, що її так стурбувало. Анна стояла на веранді, а Михайлина внизу. Розмовляючи, вона підводила голову вгору, ніби чогось просила в господині.

— А ще хотіла тобі сказати, Анно...— хвилюючись, заговорила жінка.— Марта тут про мою дівчинку наго-

ворила... Ну, а твій Романко почув. Проходу тепер не дає дитині...

— Ах, він шибеник! — звузила гнівно очі Анна.

— Ти повинна зрозуміти, Анно, одна вона в мене... вся радість. Накажи йому, голубонько, хай не роз'ятрує серця дитині...

— Та я йому, гемонському хлопцю, вуха повідкрочую, — гаряче пообіцяла Михайлині Анна.

Трохи заспокоєна, Михайлина пішла додому.

Отетерілий Роман чув усе. Він уже прокинувся, вибіг у сінци, щоб умитись, та так і завмер, почувши ту розмову.

Тут його й застала розлютована мати.

— Так тобі з дітьми драгуватися, лобуряко! То в тебе має боліти голова від того, в кого яка мама, гаспиде ти один! — мокрим рядном накрила вона заспаного Романа. — Я ось тебе навчу, як маєш поводити себе з чужими дітьми. Не уроки йому вчити, а до материних балачок прислухатися та в сором уводити мене перед людьми!

Анна шукала в сінях лозини, але, мов на гріх, її не було, на очі потрапив лише новенький березовий віник. Хоч і не боляче шмагнула мати Романа, але це його дуже обурило.

— За віщо ти його так патраєш? — озвався з хати батько.

— Щоб язика не розпускав, шибеник! — небагато-слівно пояснила мати.

Роман справді більш ніде і ніколи не заводив на цю тему розмов. Але з Наталею він поворогував не на жарт.

Слово — не горобець: випустиш — не впіймаєш.

Все йшло тихо, спокійно до наступного уроку української літератури. Шестикласники чекали його з нетерпінням. Всім хотілося швидше довідатись про наслідки своєї роботи.

Микита Панасович, на радість школярам, приніс загорнені в газету зошити. Він поклав їх в кінці столу і, здавалось, забув про них. Розповідав про те, що шестикласники вивчатимуть у цьому навчальному році. І

поступово учні забули про переказ, слухали уважно учителя, а дехто навіть записував собі щось у зошиті.

Закінчивши свою розповідь, Микита Панасович хвилину помовчав, а потім неквапливо почав розгортати газету. В класі запанувала напружена тиша.

— Ваші роботи я перевірів,— сказав нарешті він.— Всі вони, за винятком небагатьох, мені сподобались. Відмінно переказали оповідання...

Микита Панасович взяв перший зошит.

— Наталя Ясень...

Наталя вся спалахнула.

— Ярина Гонтар...

Учитель назвав ще кілька прізвищ.

— Але мене здивувало те, що в багатьох із вас переказ однаково названий і закінчується однаковими словами. Я спочатку було подумав, що роботи просто списані одна з одної. Ви певно радились, коли писали?

— Так. Ми радились,— несміливо за всіх озвалась Яринка.

— Перекази краще писати самостійно,— коротко зауважив учитель.

На столі все зменшувалась купка зошитів. Останнім Микита Панасович узяв до рук зошит Магди Заліської.

— А з тобою, Заліська, нам доведеться говорити на уроках української мови.

Учитель для чогось ще раз перегорнув сторінки зім'ятого Магдиного зошита і саме в той час, коли зазвонив дзвоник, передав його учениці.

Магда, як і всі інші, на ходу розкрила зошит і поплотніла. Аж спинилась від несподіванки. Вона ж написала переказ майже так, як у Наталі, а їй, замість п'ятірки, учитель вивів червоним олівцем ненависне «2». Ще й попідкреслював стільки...

Магду оточили учні. Вона, огризнувшись на їх розпити, швидко закрила зошит, сховала під парту. Була вражена: чому їй поставили двійку. За граматичні помилки? Адже ж це не граматики, література?

І вже тільки тоді, коли вийшла в коридор, здогадалась, чому ця двійка припала якраз їй. Вона не написала в своєму переказі тієї кінцівки, що була в роботі Наталі та інших дівчат. За хвилину вона вже була переконана: саме тому, що вона не пообіцяла бути такою,

як партизанка Галина, Микита Панасович відзначив її двійкою.

В Магдиному серці кипіла буря. Вона відразу склала всю вину за те на Наталю. Безперечно, це вона винна в тому, що Магда не написала так само, як і всі, своєї роботи. А хіба важко їй було дати Магді переписати?

Хоч Магда й затиснулась у найдальший куток коридора, її все ж відшукали дівчатка. Яринка й Наталя почали розважати подругу.

— Магдо! Я тобі скільки разів говорила — вивчай граматику.

— Кинь, Ярино, свої дорікання.

— Магдо! І я тобі говорила...

— Що ти мені мала говорити? — ошкірилась проти Наталі Магда. — Що ти мені говорила? Сама на п'ятірку написала, а мені...

— Але ж не могла я тобі дати списувати! — зблідла від хвилювання Наталя. Вона зрозуміла, що подружка за свою двійку звинувачує саме її.

— А я списувати в тебе не напрошувалась. Сама ти в кінці як написала? Як? Ану, скажи! Як?

Магда сердито дивилась на Наталю.

— Але ж ти побігла, коли я ще не докінчила писати. А я тебе кликала...

— Коли ти кликала?

— А, що тобі говорити. Мама моя чула...

— Твоя мама? Її мама! — переможно зиркнула навколо Магда. Вона явно збиралась чимось дошкулити Наталі.

В цей час коридором проходив старший піонервожатий Василь Свиридович Тихонюк. Він був у той день черговим по школі, отож пильнував, щоб не трапилось чого особливого. Поки що він був задоволений. Учні прогулювались по коридору, про щось сперечались або мирно розмовляли, біля вітрини з газетами товпились хлоп'ята, хтось з них голосно читав якусь замітку в газеті. Піонервожатий від того був особливо задоволений і попрямував саме до цього гурту.

Але ось в тому кутку, де юрмились дівчатка, раптом сталось незвичайне. Василь Свиридович виразно почув голосний виляск і тривожно зиркнув у ту сторону. Так, сумніву не було: крадця піонерка, голова ради

загону шостого класу Наталя Ясень дала ляпаса Магді Заліській. Одного, а потім другого.

В одну мить старший вожатий опинився біля дівчаток.

— Ясень! Це що таке?

Всі перелякано обернулись на той грізний голос.

— Голова загону приклад піонерам подає? — гнівно поглянув на Наталю.

Вона стояла мовчки, дивилась у підлогу. Магда, шукаючи підтримки у друзів, оглядалась навколо.

— Чому побились?

Всі мовчали.

— Ясень і Заліська! Зайдіть до учительської.

Не оглядаючись, піонервожатий широким кроком попрямував по коридору.

12

Василь Свиридович Тихонюк позаминулої весни сам закінчив Кленівську середню школу і залишився в ній піонервожатим.

Піонерська робота Тихонюку сподобалась. Спочатку він гадав, що з рік попрацює і вступить до університету. Захопившись роботою, Вася вже не міг розлучитись з усталеними звичками. Залишив думку про дальше навчання.

Тихонюк, як йому здавалося, весь віддався своїй роботі. В основу своєї бурхливої діяльності він поклав принципи, винесені з першої наради піонервожатих у райкомі комсомолу. Тихонюк зрозумів, що його робота буде залежати від того, наскільки він зуміє її спланувати, надати їй гострої злободенності і яку дисципліну прищепить своїм вихованцям.

З плануванням у Тихонюка було справді не кепсько. Не лише власний час на місяць наперед був розписаний на листочках паперу, а й час кожного загону й ланки. Всі стіни піонерської кімнати були заклеєні піврічними, кварталними та місячними планами. Не було такого дня, щоб у школі не відбувалось якихось зборів чи засідань. В цьому з Тихонюком нелегко було змагатись кому-небудь з інших вожатих.

Гостру злободенність Василь Свиридович успішно черпав з газет. З'являлась, наприклад, в піонерській газеті стаття про збір жолудів для посадки молодих дерев, і того ж дня Тихонюк скликав увесь піонерський актив школи. Засідали години зо дві, міркували над тим, як організувати масовий збір жолудів. Справа в тому, що в кленівському лісі росло мало дубів. Великий дубовий ліс, де можна було б зібрати достатню кількість жолудів, був від села кілометрів за двадцять п'ять. Вожатий висунув грандіозний проєкт про організацію походу піонерської дружини в ліс. Одногосноно приймали довгу резолюцію, але здійснити її не вдавалось. За іншими зборами про жолуді швидко забували.

Тихонюк не визнавав у школі іншої дисципліни, крім військової. Хоч сам він був людиною не військовою, бо в армію його не призвали через якусь хворобу, але і влітку, і взимку ходив у чоботях, у захисного кольору галіфе та сорочці і, відповідаючи на піонерський салют, підіймав руку не перед собою, вище голови, а рвучко підкидав до козирка зеленого кашкета, пошитого сільським кравцем.

Особливо Тихонюк не терпів, коли учні галасували або розпочинали якусь веселу гру. Тоді вожатий наближався до порушників порядку і починав їх напучувати:

— Ай-яй-яй! І не сором ото вам гарцювати, як коням по стайні? Чи ж для того тобі, запитується, дана перерва, товаришу учень та ще й піонер? Хіба для того, щоб на голові ходити? А перерва дана для того, щоб ти відпочив, постояв на місці чи по парку тихо пройшовся, свіжих сил для нового уроку набрався. Чи щоб газету або журнал прочитав. Так немає того... ах, який сором! Чи вам бажано, щоб наша школа останнє місце зайняла в районі?

Про Кленівську школу в районі ходила непогана слава, і Тихонюк боявся її втратити. Про нього в райкомі комсомолу говорили:

— Дивак якийсь цей Тихонюк. Сухар, але ініціативний. Справу свою знає і, що не говори, любить.

Отож, помітивши сварку між Ясень та Заліською, Тихонюк стривожився. Йому відразу здалося, що цей випадок посадить на мілину всю добру славу Кленівської школи.

— Сергію Петровичу! — звернувся він до директора школи, який саме збирався на черговий урок.— Полюбуйтеся! Ось вона — Наталка Ясень! Краща піонерка! Відмінниця!

— В чому справа? — поцікавився директор.

— Побились! Ясень на моїх очах самим очевидним способом надавала ляпасів Заліській.

Дівчатка, винувато опустивши очі додолу, тиснулись у куточок учительської. Повз них проходили учителі, поспішаючи на уроки.

Директор школи з подивом зиркнув на учениць.

— Побились? Це ж чому?

— Спитайте в них, Сергію Петровичу, — знизав плечима Тихонюк.

— В чому справа, Ясень? — суворо запитав директор.

Наталя, червона як жар, від сорому опустивши вії, мовчала.

— Розберіться з ними, Василю Свиридовичу, самі. Мені час на урок.

Високий, тонконогий Василь Свиридович з розпатланим пісочного кольору волоссям, що гострими колючками стирчало у всі боки, величаво пройшовся по учительській, сів у директорське крісло.

— Так ось до якого ми життя дожили! — докірливо зиркнув на дівчаток.— Підійдіть до столу.

Наталя і Магда слухняно наблизились до вожатого. Наталя — з низько опущеною головою, Магда ж ясним поглядом дивилась у вічі Василю Свиридовичу.

— За що побились? — запитав Тихонюк.

— Я не билась, — поспішно заговорила Магда.— Чому я мала битись? А вона мене аж двічі... по щоках.

— То так ти, Ясень, піонерів виховуєш? — грізно звівся на довгі ноги Тихонюк.

Наталя ще нижче опустила голову, мовчала. Вожатий якусь хвилину схвильовано бігав по кімнаті.

— Працюєш, працюєш з вами... виховуєш, виховуєш; сил, енергії не жалієш, а ви...— задихався в гніві він, — мов дикуни які. Битись! Ні, це ж тільки подумати! В Кленівській школі — бійка! В школі, де вже півроку не було чогось подібного!

Тихонюк спинився перед Наталею.

— Для чого ти це зробила?

Велика прозора сльоза, скотившись по Наталиній щоці, капнула на підлогу.

— Ну, чого ж мовчиш? Битись ти мастак, а відповідати бойся? Говори, за що біла?

Дівчинка уперто мовчала. Тихонюк знову забігав по кімнаті.

— Це ж що виходить? Ти, Ясень, будеш бити своїх піонерів у класі, а я з Сергієм Петровичем будемо дубасити учнів усїєї школи. Чи не так тобі здається, товаришко Ясень?

Але йому не пощастило вирвати жодного слова з уст Наталі.

— Гаразд! Ідїть! — нарешті грізно крикнув Василь Свиридович. — Завтра на піонерських зборах розкажеш, Ясень. Я не потерплю бійок та скандалів у школі.

13

Михайлина Ясень сиділа біля печі. Перед нею стояв мішок з кукурудзяними початками. Невеселі думи снували в її голові. Що трапилось з Наталею? Повернувшись із школи змарніла, невесела, під оченятами сині півкола, немов захворіла дитина. Допитувалась — віднікується. Таж хіба обдуриш матір? Їсти не захотіла. Загаялась на хвилину Михайлина біля печі, а її вже й слід пропав. І кликала, і до Яринки ходила — ніде немає. Мабуть, до Магди десь подалася, капосна дівчина. Невже так у душу їй запали ті слова, знічев'я кинуті хлопчиськом?

У дворі промайнула якась тїнь. У Михайлини радісно скалатнуло серце — ну, повертається нарешті уперте дївча. Голодна до якого часу ганяла.

Ясениха підвелася з стільця, підійшла до вікна. Глянула на подвір'я — і серце в неї йокнуло. Що це за незнайомий чоловік іде до неї? Спочатку видався їй чисто як Яків, але приглянувшись — і швидко втекла від неї несподівана радість.

Незнайомий вже взявся за клямку сїнешніх дверей, а Михайлина завмерла занепокоєна — хто б це? І що йому треба від неї?

В хату зайшов ставний білявий чоловік, привітно глянув на Михайлину проникливими сірими очима.

— Ви — мати Наталі Ясень? — запитав, привітавшись.

Михайлина безвільно опустила руки. Вони в неї дрібно затремтіли, а передчуття чогось лихого кліщами здавило їй горло. Несила було вимовити слова. Хто він, цей чоловік? Може, він... Може, зараз забере від неї її радість, її Наталю?

— Я Наталин учитель, — озвався привітно гість, помітивши переляк і розгубленість господині. — Зовуть мене Микита Панасович Марцинюк.

Михайлина ожила. Сплеснула в долоні, заклопоталась.

— Сідайте ж, будьте ласкаві, сідайте в нашої хаті.

Фартухом змахнула із стільця, підставила вчителю.

— Гомоніла мені про вас Наталя, що вже гомоніла...

Учитель задоволено посміхався, уважно оглядав житло Ясенів.

Михайлина Ясень жила не розкішно, але і не вбого. Велика, простора хата була заставлена різним хатнім начинням, видно дуже давнього походження. В кутку стояв масивний дубовий стіл, перекошений від давності, стільці теж були старі, але ще міцні. В другому кутку, біля печі, стояло широке грушеве ліжко, пожовтіле не від лаків та фарб, а так само від часу.

З хати двері вели в другу половину, але учитель відразу помітив, що там господарі не жили.

— Як же моя донька навчається? — поцікавилась Михайлина, для чогось переставляючи стільці.

Микита Панасович зайшов до Ясенів не випадково. Сьогодні директор призначив його класним керівником шостою класу.

Отож Микита Панасович, довідавшись від Тихонюка про Наталину поведінку, вирішив ближче познайомитись з ученицею та її сім'єю. Йому з першого дня сподобалась розумна, жвава, синьоока дівчинка. Спостерігаючи за нею на уроці, він і на мить не міг собі припустити, щоб ця учениця могла побитись з своєю подругою.

— А де ж Наталя? — замість відповіді господині, в свою чергу запитав учитель.

— Та кудись подалася. Хіба ж у хаті всидить? Так

і кортить на вулицю. Певно, побігла до подруги уроки робити.

Михайлина промовчала про те, що Наталя втекла з дому, навіть не пообідавши, що її книжки самотньо лежать на покуті.

— У вас ще є діти?

— Одиначка вона в мене, — насторожилась жінка. — Син був ще, вашого віку. Та як пішов на війну — то й по сьогодні. Ні звісточки, ні слівця єдиного.

Хвилину помовчали.

— Удвох живете?

— Як видите. Як горох при дорозі.

— Матеріально як? Не бідуєте?

— Що? — спочатку не зрозуміла Михайлина. — Ні, чому ж. Жалітись на це не доводиться. Дитина в мене й сита, й вдягнена. Аби лишень училась.

— Та вчиться вона не кепсько.

— О, вона в мене розумниця, — похвалилась Михайлина. — Це ж ви в них недавно, то не знаєте, а в неї похвальні грамоти за всі класи.

Розчервоніла мати кинулась до скрині, щоб дістати Наталині цінкості.

— А поводитьсь вона вдома як? — поцікавився учитель.

Михайлина спинилась біля скрині.

— Вона в мене дуже гречна дитина. Вже така лагідна, така добра, що тільки диву датися...

— Дивно, — звівся на ноги вчитель, заходив по хаті.

— А що таке? — насторожилась мати.

— Та побилась вона сьогодні в школі...

— Наталя?

— Подругу свою ні з сього ні з того побила.

Михайлина враз зблідла, опустила руки.

— Не може те бути правдою... Щоб Наталя... по другу? Кого ж це?

— Заліську, здається...

— Магду? Не може того бути... Ото клопіт! Вони ж такі подруги. Вона ж і зараз до неї, певно, подалася.

За вікном сутеніло. В кутках помітно залягали вечірні тіні. Учитель почав прощатись.

Михайлина провела його до воріт. Заклопотана й збуджена вернулась до хати. Накинула на голову теп-

лу хустину, бо підвечір похолоднішало, знову вийшла на подвір'я. Вона вирішила негайно розшукати доньку.

На городі, за садом, в никлому бадиллі кукурудзи паслося теля. Перш ніж іти на розшуки, Михайлина кинулась на город, щоб загнати теля до хліва.

Йдучи межею, Михайлина підійшла до забутої під осінь альтанки. І враз спинилась. За низеньким столиком схилилась знічена постать дівчинки.

— Ти чому тут, Наталю? — з подивом і острахом в голосі запитала Михайлина, наблизившись.

Наталя підвела голову, сумними очима глянула на матір.

— В мене голова болить, — пожалілась тихо.

Перелякана мати холодною щочкою припала до її чола.

— Та що ж з тобою?

Голова в дівчинки була холодна, лише оченята падали хворобливо.

— Ходімо до хати, доню. То чого ж маєш на холоді сидіти? А я вже тебе зібралася йти шукати.

Наталя покійно пішла поруч з матір'ю.

— А за віщо ти з Магдою побилась? — вже біля дверей м'яким голосом, але з ноткою докору запитала мати.

Наталя спинилась від несподіванки, винувато опустила голову.

— Вона... вона сказала... сказала, що ви не моя мама.

На різних зборах та нарадах Тихонюк почував себе як риба в воді.

Мали відбутися піонерські збори в шостому класі. Тихонюк старанно готувався до виступу. Закрившись у піонерській кімнаті, він перегортав брошурки, відшукуючи потрібні висловлювання, де б говорилось про роль порядку і дисципліни в школі. Це зробити було нелегко. Тихонюк пригадав, що минулого року він уже готував такий виступ і виписав усі потрібні цитати з книг та постанов. Той зошит і тепер лежав у нього вдома, в шафі.

Тихонюк вибіг з школи, витяг з шкільного хліва свій старенький, але безвідмовний мотоцикл, і за хвилину тільки курява заклубочилась за ним.

Повернувшись до школи, він викликав вожату шостого класу, десятикласницю Дарку Ярошко.

— То докерувалась ти, товаришко Ярошко, шостим. До ручки, можна вважати, докерувалась,— сказав він осудливо.

— Я не бачу нічого непоправного...

— Ти не бачиш? Так і до ножів, і до смертовбивства дійде, а ти не бачитимеш? Ні, я вже не розумію...

Тихонюк рвучко обома руками закинув назад своє довге, злежале волосся, нетерпляче мотнув головою.

— Ти ж, Васю, знаєш, що Наталя Ясень дуже хороша учениця, відмінниця. А ляпаса вона дала, не стримавшись. І, по-моєму, цілком заслужено.

Тихонюк витріщив на неї перелякані очі.

— Ти що? При своєму розумі? Ех ти, горе-вожата,— став він на повний зріст перед низенькою круглою Ярошко.— Вона схвалює такі речі. Ну, тут без оргвисновків, я бачу, не обійдеться...

— Уяви собі, що Магда її тяжко образила. А ти ж знавш Наталю: вона спокійна, тиха дівчинка.

— От-от! — забігав по кімнаті Тихонюк.— Тиха, спокійна. У тихому болоті чорти водяться.

Він спинився перед вожатою.

— Ти сама повинна внести пропозицію: Ясень з піонерів — геть! Розпеченим залізом будемо випікати хуліганство.

— Я цього не запропоную! — спокійно сказала Дарка.— Сам можеш запропонувати. Ортодокс!

Сердита, вона вийшла з піонерської кімнати. Важким поглядом провів її старший піонервожатий. Він не терпів цього слова, яким його охрестили старшокласники-комсомольці.

Вже перед самим початком зборів Тихонюк підійшов до Микити Панасовича.

— Історичні збори будуть зараз у вашому класі. Я вам раджу, Микито Панасовичу, виступити так... поділовому. Клас, знаєте, важкий, цілий місяць був без керівника, ну, воно й дало себе знати. Але я впевнений, що ми викоренимо безпорядки. Без оргвисновків тут не обійдеться...

— Що ви маєте на увазі, Василю Свиридовичу?

— Піонери самі підкажуть,— ухилився від прямої відповіді вожатий.

Першим до класу зайшов Тихонюк. За ним голова ради дружини семикласник Антось Черета. Дарка зайшла останньою, вслід за Микитою Панасовичем. Шестикласники всі були піонерами, отож вони після уроків так і залишились у своєму класі, мовчазні, заклопотані. Жоден з них на перерві навіть у коридорі не показався.

Наталія з свого місця пересіла на останню парту, була бліда, пригнічена. Вона хотіла глянути на тих, що зайшли, і не змогла підняти очей.

Збори піонерського загону відкрив голова ради дружини школи Антось Черета.

— На порядку денному одне питання: про негідну поведінку голови ради загону Наталії Ясень,— глухо оголосив він. І, помовчавши, запитав: — Додатків не буде?

Ні додатків, ні змін не було.

Головуючий надав слово старшому піонервожатому Василю Свиридовичу Тихонюку.

Тихонюк рвучко звівся за столом, високий, худорлявий. Обома руками звично закинув назад волосся, сірими збудженими очима обвів присутніх. Взяв до рук пожовтілий зошит, подався корпусом уперед.

— Що таке дисципліна взагалі, товариші піонери, і що таке дисципліна для піонера зокрема? — оглушливо, немов виступаючи на багатолюдному мітингу, запитав він.

Поставивши так конкретно питання перед слухачами, вожатий з півгодини потім з усіх сторін висвітлював його, підпираючи то з одного боку, то з іншого цитатами з книг, витягами з постанов, висловлюваннями великих людей і, врешті, дійшов до висновку:

— Дисципліна, товариші, нам потрібна, як повітря, як сонце і вода.

Піонери нетерпляче совались за партами.

— Хто ж може бути порушником дисципліни і порядку? — грізно поставив Тихонюк нове питання.

І на голову абстрактного порушника дисципліни посипались такі докори, такі епітети, що якби цей поруш-

ник сидів тут, перед Тихонюком, він луснув би від сорому.

А втім, порушником була Наталя, і, оскільки через неї все це почалося, дівчинка приймала все те на свою адресу. І справді, Тихонюк згодом, грізно запитавши, чи немає чогось подібного в їхній школі, картинно вказав на Наталю довгим цальцем і громовим голосом оповістив:

— Є! Є і в нас порушники дисципліни, товариші!

В кількох словах розповівши зборам про те, що він на власні очі побачив учора, Василь Свиридович звернувся до Наталі:

— Ану, Ясень, розкажи піонерам, відверто дивлячись в очі, за віщо ти побила подругу?

Замість Наталі в іншому кінці класу підвелася товстенька Магда.

— А вона мене зовсім не била.

— Як не била? — зробив великі очі Тихонюк, відчуваючи, що його штовхають на слизьке.

— Розкажи, Магдо! Сміливо говори! — заохочували дівчинку голоси.

Магда вийшла до столу. Вона, видно, дуже хвилювалася, але була повна рішучості.

— Мене Наталя зовсім не била... То ми... так гралися. І вона долонею витерла на моїй щоці чорнило.

— Кругова порука? — скипів вожатий. — На моїх очах було... Ти мені сама особисто, Заліська, вчора говорила... Ні, я цього так не залишу! Я пропоную: Ясень за бійку, за порушення дисципліни з піонерів виключити, а Заліській винести сувору догану.

Збори враз ожили, піонери заговорили, зашуміли.

Підвелася Наталя. Похитуючись, тісно затиснувши губи, вона пройшла до столу. Всі замовкли.

— Я винна... я... не по-піонерському... я сама не знаю, як це сталося. Але більше вже ніколи... ніколи...

Наталя повними сліз очима глянула на своїх друзів і більше не змогла говорити. Бігцем прошмигнула на своє місце і припала головою до парти. Її вузькі плечі, обтягнені синьою в'язаною кофтинкою, здригались від плачу.

Піонери мовчали, запитливо поглядаючи на вчителя.

— Наталя не винна, — сказала Яринка. — В усьому винен Роман Климчук. Це він вигадав...

— А при чому тут я... — почервонів від гніву Роман. — Хіба я що?

— Він видамав, що у Наталі нерідна мама, а Магда це повторила...

Микита Панасович розумів, що піонери чекають його слова. Те, що говорив піонервожатий, їх не задовольнило. Але що скаже він, Микита Панасович? Виправдати Наталину поведінку? Але як розцінять це учні?.. Осудити? Адже Тихонюк осудив, і теж нічого з того не вийшло. Навіть Магда відмовилась від своїх попередніх слів.

Молодий учитель гарячково думав, зважував усе. Розумів, що виступити повинен так, щоб допомогти учням розібратися в цьому питанні правильно. Тихонюк тим часом присікався до Магди.

— Скажи, Заліська, чому ти на зборах говориш не те, що казала в учительській?

— А я в учительській нічого не говорила.

— Ти ж говорила, що Ясень тобі дала ляпаса?

— Я казала, що вона пожартувала. То вона хотіла витерти на щоках чорнило.

— Неправда! — озвалась глухо Наталя. — Я її ударила по-справжньому.

— А в мене зовсім і не заболіло, — знизала плечима Магда.

Тихонюк енергійно стріпнув чубом.

— Ні, Заліська, з тебе треба негайно вибивати цей дрібнобуржуазний лібералізм, що межує з підлабузництвом.

Микиту Панасовича остання фраза Тихонюка вивела з рівноваги. Він рішуче підійшов до столу, і всі прикували до нього свої погляди.

— Ось зараз Микита Панасович розкаже, як це зветься, — пообіцяв присутнім Тихонюк, відступаючи до вікна.

Учитель намагався не виявляти перед учнями свого хвилювання.

— Дисципліна, друзі, не лише в школі, але й в усьому нашому житті — запорука наших успіхів, — почав учитель. — Погано, коли хтось із учнів порушує дисципліну. Ще гірше, коли учень, порушивши дисцип-

ліну, не хоче визнати своєї помилки. Наталя Ясень зробила велику помилку, не по-піонерському вчинила, коли підняла руку на свою ж подругу. Але ми бачимо, що Наталя зрозуміла свою помилку. А коли людина усвідомила помилку — вона вже її не повторить більше. Я гадаю, що піонери зрозуміли, чому сьогодні на зборах поставлено питання про дисципліну, і зроблять з цього висновок. А Наталі треба по-дружньому зауважити і попередити, щоб надалі не повторювалось таких випадків.

Наталя стомлено підвелася за партою, але, видно, в неї не вистачило сили вимовити й слова.

— Більше ніколи цього не буде,— сказала за неї Яринка.

— Я ж кажу: тут кругова порука! — скипів Тихонюк.

— Я пропоную на цьому збори закінчити,— порадив учитель.

До столу рішуче приступив Тихонюк.

— А я настоюю: Ясень з піонерів виключити. Ставлю на голосування: хто за?

Переглянувшись, піонери опустили голови. Жодна рука не підвелася вгору.

— Ну, гаразд! — крізь зуби процідив Тихонюк. — Але головою ради загону вона не буде. Головою ради призначаю Івася Голуба. Ясно?

На тому збори й закінчились. В класі залишилися самі піонери, довго про щось сперечались, обурювались.

Гнівний Тихонюк бігав по піонерській кімнаті.

— Отак провалити збори. Звести нанівець. А ти, Ярошко, чому мовчала? — накинувся він на вожату.

— Слухай, Васю. Читала я недавно оповідання Льва Толстого. В одному з них розповідається, як посварилися й побилися двоє дітей біля струмочка. Збіглися на галас та плач батьки й почали сварку та бійку. Поки дорослі лаялись та бились, діти встигли помиритися і почали мирно гратися. Отак і в нас. Поки ти кип'ятився та підводив під цю «подію» політичну основу, Магда давно вже помирилась з Наталею.

— То ти так дивишся, Ярошко, на питання виховання учнів?

— Я згодна в цьому питанні з Микитою Панасовичем.

Дарка Ярошко сердито грюкнула дверима.

15

Біля виходу збилися учні. Задні напірали на передніх, а ті виходили чомусь неохоче.

— Гей, виходьте там! — гукали задні.

— Сам іди — не бачиш, який дощ?

Ще вдень по небу потяглися низькі осінні хмари. Вони швидко заснували сірою рядниною кленівське небо. Вечір наступив сьогодні значно раніше, ніж учора.

Засидівшись на зборах, шестикласники й не помітили, як зненацька їх застукав холодний дощукульний дощ.

Наталя вийшла з класу останньою. Від неї не відставала Ярина. Магда йшла поодаль, явно бажаючи наблизитись, утішити подругу, але, очевидно, не зважувалась.

Наталі не хотілося нікого бачити, ні з ким говорити. Вона вирішила швидше вирватись на вулицю, бігти додому городами, манівцями. Почувши гамір, дівчинка подумала, що учні не виходять навмисно, чекають, щоб глянути на неї, і мимоволі спинилась у маленькому коридорчику.

— Наталю! Наталю, де ти? — кликала її Яринка в темряві.

Наталі захотілося сховатись від подруги, забитись кудись у п'тьму, у затишний куточок. Вона згадала, що сходи, під якими вона стояла, ведуть на горище, і, не задумуючись, швидко полізла вгору. Ляда на горище була закрита. Дівчинка прилипла до сходів, притиснувшись головою до стелі.

— Наталю! Наталю! — кликала її Ярина.

Поступово у великому коридорі замовкли голоси, затихли кроки. Тільки десь у класних кімнатах ще лунко ляскали кришки парт, чулося шкреботіння віників об підлогу. То техробітниці вимітали в класах.

Наталя вирішила вибратись з своєї засідки. Полізла вниз і раптом спинилась. Її черевики так гупали в ти-

пині, що хтось міг почути. Вона завмерла. А що, коли зараз почують цей стук техробітниці або директор школи? Що, коли зараз прийдуть сюди і побачать її на сходах?

Якусь хвилину сиділа пригнічена, з сльозами на очах. Вже й сама не рада була, що залізла сюди. Потім здогадалась роззутись і вже тихенько злізла вниз, сторожко виглянула у великий коридор. Там було безлюдно. З відкритих дверей, що вели на вулицю, тягло вечірньою прохолодою. Чути було, як лилися з труб дощові струмені.

Бігцем Наталя кинулась у темряву, під щедру холодну зливу. Але вона її не помічала. Навіть приємно було брести босими ногами в холодній осінній грязюці. Дощ швидко змочив їй голову, біляві кіски злиплись, холодні п'яточки покотились за комір. Її в'язана кофтинка зразу промокла.

Одна-однісінька, вона не поспішаючи йшла посеред вулиці. Пильно прислухалась. Але в принишклому селі не чути було жодного голосу. Люди давно вже розійшлись по домівках. Тільки вітер шелестів угорі непопалим листям та дощові краплини монотонно плюскотіли навколо.

Наталя не відчувала холоду. Дрібний осінній дощ не дошкуляв їй, а, навпаки, був приємним. Дівчинці хотілось будь-чим заглушити своє горе. Вона почувала себе самотньою, всіма забутою, скривдженою. Чому з нею так повелися? Чим вона заслужила ті докори, ті слова, які почула сьогодні від піонервожатого? І тут же відразу починала картати сама себе. Хіба вона не заслужила всього цього? Адже ж вона, голова піонерського загону, замість того щоб бути прикладом для всіх піонерів і учнів, побила Магду. Для чого це вона зробила?.. Але Магда сказала такі слова про її маму... Василь Свиридович каже: чому не прийшла пожалитись на Магду? Але хіба про таке скажеш? І чому вони дражнилися з нею: і Роман, і Магда... і як тепер їй далі бути? З якими очима вона завтра прийде до класу?

Розгублена, вся мокра, з дрібним тремтінням рук, вона спинилась біля свого двору, не знаючи, що їй робити. Ні, не зможе вона більше піти до школи, не зможе більше дружити з дівчатками.

З неба сів і сів густий дощ. Навколо стояла безпросвітна темрява, ніде жодної душі. Ось і їхня хата. Солодко спить під заспокійливий дріб дощу її мама. Але що вона скаже, коли довідається про все, що трапилось з Наталею? Вона ж так раділа з її успіхів, грамоти в скрині зберігає... А тепер?

І раптом схотілося Наталі не йти, а бігти кудись у зловісну темряву, втікати від самої себе. Може б, вона це й зробила, але її ноги заціпили, затерпили від холоду. Вона так тремтіла, так змерзла, що зуб на зуб не потрапляв. Хай, хай мочить дощ, хай пронизує нестерпний холод! Хай!.. Йй байдуже, вона не хоче жити. Ось так тут і стоятиме до ранку, притиснувшись до воріт, так і помре, і хай завтра всі побачать... І тоді всі пожаліють її, Наталю, і зрозуміють, що вона ні в чому не винна...

Десь далеко на другому кутку ліниво озався собака. З хліва почулося важке зітхання — то їхня корова Лиска.

На дорозі почулися кроки, з густої темряви раптово випливає чиясь велетенська широка постать. Наталя мало не зойкнула з переляку.

— Це ти, донечко? — тривожно озвалась до неї Михайлина.

Наталя вся тремтить від холоду. Вона мовчить.

Мати підбігла до неї, пригорнула до себе.

— Дитинко моя! Де ж ти ходиш? Мокра вся, змерзла...

Михайлина швидко обгорнула дівчину чимось теплим, майже понесла до хати.

— А я по всьому селу тебе шукаю. До школи прийшла, одяг тобі принесла. Питала, питала в дітей — нема. А дощ гейби з відра. Ох, бідна моя голівонька! Де ж ти була, кудюю йшла, що я з тобою розминулась?

Голос матері звучав винувато, вона, певно, не могла собі простити, що розминулась з донькою і та змушена була її чекати під дощем.

Наталі раптом стало тепло. Вона не лише зігріла своє тіло, йй тепло стало на душі. Вона не одна. В неї є мама, хороша, любляча мама, яка розуміє все. Вона знає, що Наталя ні в чому не винна. А за маму Наталя може витерпіти все на світі. Навіть те, що сьогодні з нею трапилось.

Її тіло дрібно здригалось, билось, немов у пропасниці, але Наталя цього не помічала. Її відразу ж потягло до м'якого ліжка, як тільки в лице дихнуло приємним теплом затишної хати.

Микита Панасович спокійним поглядом обвів клас. І раптом відчув, як чомусь занепокоєно скалатнулось серце. Він ще ясно не розумів, чого б то, але відразу побачив, що в класі щось не так.

— Кого немає? — запитав він, розкриваючи шкільний журнал.

— Наталі Ясень, — тихо і якомсь винувато озвалась Ярина, підводячись за партою. В її очах неспокій, німе запитання.

— Чому?

— Не знаю.

В класі на хвилину настала гнітюча тиша. Всі відчували себе в чомусь винними. Магда сиділа червона, з припухлими повіками.

— Може, спізнилась... — озвався непевно хтось.

Учитель почав урок. Викликав Магду.

— А тепер, Заліська, розберемось, чому ти на двійку написала свою роботу.

Микита Панасович продиктував їй кілька речень.

Магда вже знала, які помилки були в її переказі, але сьогодні вона була настільки стривожена й розгублена, що не могла запам'ятати тих помилок. Якомсь механічно вона написала на дошці слово так само, як і у своєму переказі.

— А двійку я поставив саме за ці помилки, — сказав учитель, підкресливши на дошці неправильно написані слова.

Це, мов окропом, ошпарило Магду. Вона винувато зиркнула на Ярину. Та докірливо похитала головою.

Продзвенів «Дар Валдая». Ще ніколи з таким нетерпінням не ждали його голосу шестикласники. Всі, а Ярина найперша, кинулись у коридор: надіялись, що там побачать Наталю. Та дівчинки в коридорі не було. Ярина побігла в парк. Надворі було по-осінньому холодно. В небі низько пливли важкі хмари. Ось-ось

хлине дощ. Мокра і вже холодна земля непривітно дихала вологою. Ярина обнишпорила всі закутки шкільної садиби. Наталі ніде не було.

— А все через тебе, Магдо,— докірливо сказала вона Заліській.— Наталі тепер, мабуть, у вічі людям соромно глянути.

Магда винувато знітилась, промовчала.

А в учительській Микита Панасович сказав Тихонюку:

— Ясень не прийшла в школу після ваших оргвисновків.

Це нітрохи не вразило Тихонюка. Навпаки, він, здається, порадив з цього.

— Ось бачили! А я вам що говорив? Треба було без цього лібералізму підходити. Ось вам і відмінниця! Поки панькались з нею — була цяця, а піддали гострій принциповій критиці — відразу показалися родимі плями пережитків. Замість того щоб попросити пробачення, вона почала фортелі викидати. Але в мене — ні, ні! Я всі ці штуки знаю! Тут миндальничать нічого. Розпеченим залізом треба випікати прояви дрібноміщанського індивідуалізму.

Нарешті виговорившись і побачивши, що він лишився в учительській один, Тихонюк задумався. А все ж чому вона не прийшла? Розсердилась? На зло піонервожатому? Ні, він цього не міг облишити.

Накинувши на плечі плащ-накидку, Тихонюк вийшов із школи. За хвилину вивів на вулицю свого заляпаного у багнюку мотоцикла і звично надавив на заводну педаль. Мотор покірно пирхнув, чмихнув сивим димком...

За кілька хвилин піонервожатий вже був біля двору Ясенів.

В очах Михайлини застиг переляк. Її обличчя за одну ніч осунулось, плечі згорбилися. З надією вона дивилась на молоду жінку, що схилилась над ліжком Наталі.

— Що з нею?

Лікарка мовчки вийняла з-під пахви хворої термометр, мружачись проти світла, довго приглядалась до

блискучої шкали. Михайлина вп'ялася поглядом у термометр, немов він мав забрати в себе той палючий жар, що за кілька годин спалив її дитину, поклав у ліжку.

— Температура висока, — ніби сама про себе сказала лікарка. — Сорок і шість десятих. А знайдіть мені чисту чайну ложку.

Мати кинулась до судника, а лікарка знову схилилась над Наталею.

Дівчинка пашіла жаром. Вона стала на подив маленькою, безвільно розплаталась на ліжку, нервово здригалась під ковдрою. Очі хворої були закриті, щоки палали великими червоними жоржинами. Губи пересохли, потріскалися.

— Наталочко, доню моя! — кликала з тугою Михайлина.

Дівчинка лише болісно скривилась, застогнала, ледь повернула голову в другий бік.

— Горло треба оглянути, — тихо говорила лікарка.

— Наталонько, рідна, покажи лікарю своє горлечко.

Не розкриваючи очей, Наталя підвела голову, хотіла підвестись на лікоть. Мати й лікарка підхопили її на руки.

— Ну що ж, — сказала лікарка, змотуючи гумову трубочку стетоскопа. — В Наталі — запалення легенів.

Михайлина розпачливо сплела руки.

— Ой горенько, від чого ж то в неї могло приключитися?

— Застудилась, певно.

— Ой застудилась, застудилась. На дощі вчора була босенька.

— Ось вам і причина, — з незадоволенням в голосі сказала лікарка.

— Це дуже небезпечно?

— Будемо лікувати. Всяка хвороба — небезпечна. На ліжку заметалась, застогнала хвора.

— Води! Мамцю, води.

— Зараз, дитинко, зараз.

Михайлина заметушилась по хаті, шукала склянку, яку вона перед цим поставила на вікні в узголів'ї хворої. Лікарка, схилившись над столом, щось писала.

Грюкнувши дверима, до хати зайшов Тихонюк, стримано привітався, потім оглянувся по хаті.

— Наталя чому не в школі?

— Ой Васю! — болісно глянула на вожатого жінка. — Захворіла Наталя.

Тихонюк недовірливо зиркнув на ліжка. Він зацікавився, що його хочуть обдурити.

— Вже на світанку, — розповідала Михайлина, — чую застогнала дівчинка. «Чого тобі, доньцю?» — питаю. Мовчить. Я до неї, а вона як вогонь.

Побачивши в хаті лікарку, Тихонюк занепокоївся. Підійшов до ліжка. Обережно приклав руку до чола хворої.

— Що з нею? — запитав у лікарки.

— Запалення. Треба негайно пеніцилін, а в нас якраз весь вийшов. Учора останню ампулу витратила. А коли його привезуть? — ніби сама з собою говорила лікарка.

Тихонюк незадоволено чмихнув, примружив очі.

— Теж мені лікарі! Як же це в вас — ліків немає? А ось захворіла людина — чим лікуватимете?

З подивом і ледве помітною посмішкою на самому дні зіниць лікарка дивилась на сердитого гостя.

— Це я й без вас знаю.

— А коли ж буде ваш пеніцилін?

— Днями привезуть.

— Днями... — бурмотів Тихонюк, люто шкребучи потилицю. — Днями... Ніяких днів у медицині не може бути. Це вам не жарт — про життя людей ідеться.

— Бачите ж, що робиться надворі? Нашим виїздом зараз до міста не доберешся.

Тихонюк якусь хвилину зосереджено ходив по хаті. Підійшов до хворої, довго дивився на неї. В його сірих очах застигли жаль і занепокоєння.

— Я виписала порошки норсульфазолу, — радила лікарка матері, подаючи їй рецепт. — Прикладайте холодний компрес до чола... Я згодом зайду.

Лікарка збиралася йти. В одну мить перед нею став Тихонюк. Видно було — він щось вирішив.

— Пишіть рецепта!

— Я вже написала.

— В міську аптеку пишіть, на пеніцилін.

Лікарка запитально окинула з ніг до голови незграбну постать старшого вожатого.

— Чи не вирішили ви, товаришу Тихонюк, поїхати до міста?

— Пишіть, кажу, та швидше... Я в одну мить... на мотоциклі...

Лікарка повернулася до столу, швидко написала рецепт. Вася перечитав написане, ніби й справді він розумівся на латині, і, не прощаючись, вибіг з хати. Через хвилину за ворітьми глухо чмихнув моторчик мотоцикла, голосно заперхав і скоро затих вдалині.

До Михайлининого подвір'я він повернувся лише на смерканні. Багнукою була заляпана не лише машина, а й він сам. Мокрий, ще більш незграбний, але з щасливим блиском в очах, він вступив до хати. Лікарка була тут.

— Ось вам пеніцилін,— хрипко сказав він.— Лікуйте!

Лікарка, стурбована станом хворої, не взяла, а вихопила з рук Тихонюка коробку з ампулами.

— Спасибі вам! — розчулено прошепотіла вона.— Ви молодець!

— Ну що ви, Ганно Петрівно,— зніяковів Тихонюк.— Нічого особливого... як же інакше.

За вікном непроглядна осіння ніч. Рвучкий вітер крутить, жбурляє в шибки вихри дощових бризок; настирливо просяться до хати оголені, заплакані віти сумовитої вишні.

Михайлина, принишкла, розбита, приголомшена несподіваним горем, закам'яніло сидить біля ліжка доньки. На столі, потріскуючи й моргаючи, горить лампа; мотаються, нишпорять по кутках зловісні тіні.

Михайлина немігаючим поглядом дивиться на блідо-рожевий вогник лампи. Її рука, тремтяча і виснажена, безсило лежить на голівці доньки. Вся долоня мокра: чи то від жару, що йде з тільця хворої, чи від змоченої хустки. Важка дума і розпач геть виснажили жінку. Вона сторожко прислухається до кожного подиху дитини, а перед очима пропливають незабутні картини минулого. Життя своє прожила — немов витолочену градом ниву перейшла. Маленькою колись, ось

такою, як Наталя, мріяла про щастя. Бабуся їй розповідала казку про золоті стовпи, за якими ночує сонце і за якими лежать ключі від людського щастя. Не раз снилося маленькій Михайлині, що в її руках чудом опинилися ті ключі. Вона відкривала таємничі двері і разом з своїми подругами заходила в казкове царство щастя. Та минули роки, розвіялась та казка, як рожевий туман. Доросла Михайлина віч-на-віч зустрілась із важким і жорстоким життям. Нарешті, при радянській владі, й вона стала жити по-людському. Тільки радіти на безхмарне життя Наталине, та ось трапилось з дитиною таке лихо...

Дівчинка, немов відчувши думи матері, болісним стогоном нагадала про себе. Михайлина поспішно зняла з чола хворої хустку, змочила і обережно приклала до палаючого лобика. Дитина, важко зітхнувши, заспокоїлась.

Затихла — знову розмірялась мати. Перед очима, мов живий, постав Максим, високий, усміхнений. Ех, Максиме, Максиме, не дожив ти до цих днів. Дихати стало вільно, тільки б жити та радуватись, а тебе немає. Залишилась одна-однісінька, без чоловіка, без сина, а тут ще підступна хвороба і на Наталю чигає. Горить, палає у вогні безпам'ятна дитина.

Мати журно схиляється над нею. Довго прислухається до болісного дихання дівчинки, бачить, як швидко зводяться груди хворої. Обережно цілує її в палаючі щічки, в загострений носик, ніжно перебирає м'яке шовковисте волосся. Важкі сльози спливають по зморшкуватих щоках.

За вікном монотонно полоще неугавний дощ, завиває в димарі осінній вітер.

Михайлина плаче довго, беззвучно і невтішно. Невже вона не врятує, невже... Важко вимовити, жажно подумати про те, що може спіткати бідну матір сьогодні чи завтра, щогодини, щохвилини.

Нарешті вона трохи заспокоюється. Та невже ж... невже ж вона найнещасніша в світі? Її ж і так життя тріпало, як негода оту вишневу гілку, що всю ніч добивається в шибку?

Пригадалося, як одинокою, з дитиною на руках, прийшла вона того літа до батьків у Кленів. Яць тоді не захотів навіть до діда та бабусі зайти, не хотів на-

кликати підозру на рідних. Попрощався ніжно з матір'ю, поцілував у щічку сонну Наталю. «Бережіть дитину, мамо», — сказав. І пішов на схід. Туди, де вирішувалась доля Вітчизни, де йшла велика боротьба за людське щастя. Пішов від неї назавжди...

Батьки радісно прийняли дочку, довгий час запитливо поглядали на дівчинку.

«Твоя?» — запитала якось Михайлину мати. «Моя» — не вагаючись відповіла дочка. І з того дня Наталя ще ріднішою стала для неї.

Нелегко жилося їй з маленькою Наталею в часи тимчасової окупації. Дитину треба було нагодувати, одягти, виняньчити. Наталочка забула про те, що в неї була інша мама, ласкава, любляча. Для неї тепер найріднішою в світі була Михайлина. Дівчинка рідко бачила свою маму. Михайлина працювала в полі чи на городі, то на поденщину ходила, то по дрова в бір, до млина. Багато було роботи в жінки, на руках якої залишились старенькі батьки та мала дитина. Михайлина працювала не покладаючи рук...

Моргає лампа на столі, задумався в запічку цвіркун. Замовк на хвилину. А перед Михайлиною, мов учорашній день, постає той час, коли її хотіли у фашистську неволю загнати. Ранньою весною почали фашисти відступати. Вже ходили між людьми чутки, що Радянська Армія Ровно взяла. І тоді ж сказав хтось, що фашисти всіх, хто молодший, в Німеччину гнатимуть, бо працювати там нікому. Михайлина вдяглася потепліше (була ще рання, холодна весна), загорнула в поли Наталочку і пробралась у ліс. П'ятирічна дівчинка відчувала небезпеку, сиділа в полах материної свитки пришистка, зіщулена.

Довго блукала в лісі жінка. Вона шукала надійного і затишного місця. Уникала зустрічі будь з ким, навіть з односельчанами. Нарешті вона спинилась у густому молодому дубнячку. Тут знайшла неглибоку яму, засипану прілим дубовим листям і надійно прикриту гіллястою ялинкою, тепло обгорнула свитиною Наталю, посадила її під деревом. Вигребла з ями мокре злежане листя, назбирала сухої трави та моху, як пташка, змайструвала гніздо, посадила туди дитину. Розпалила вогонь. Наталя повеселішала, в її сумовитих наляканих

оченятах заплигали золоті вогники, на вустах заграла несмілива усмішка.

— Зараз я тобі їстоньки приготую. Хочеш їсти, донечко?

— Хочу,— тихо прошепотіла дівчинка.

Маленький шматочок сала шкварчав на полум'ї, почорнів від кіптяви. Михайлина відвертала від нього очі. Вона сама була голодна, виснажена, але їй не подумала доторкнутись до шматка хліба та останньої крихти сальця, які зберігала для дитини. Хай вона зовсім звалиться, знесилиться їй помре від голоду, але вона врятує дитину...

— Мамо! Для чого ви піч розпалили? — раптом чує жінка Наталин голос. Дівчинка дивиться на неї незнайомими, каламутними очима.

— Наталю! Що тобі, дівчинко?

Прогнавши свої спогади, Михайлина схоплюється з стільця, схиляється над дівчинкою, з надією заглядає в очі. Та в хворої хоч і розкриті очі, але вона, певно, нічого не бачить. Михайлина поспішно змінює компрес, і дівчинка заспокоюється.

Мати знову присідає на стільчик, схиляє голову... Тоді, в той страшний час, ховаючись у лісі, в сухому бадиллі, моху та листві, вона врятувала дівчинку. Але що буде тепер?.. Жінка до болю стискає зуби, міцно склеплює повіки. Ні, ні, цього не може статися... Вона не хоче про це думати, не хоче... Вона згадуватиме про інше...

Минали довгі тривожні дні. Десь удалині, мов весняні громи,— гарматні постріли. Їх зовсім не боялась Михайлина. Вона раділа їм. Хай би вже швидше приходили, хай би чулися не на сході, а на заході. Хай би... Але поки що вона здригалася всім виснаженим тілом, коли чула постріли чи автоматну чергу. То в Кленові господарювали фашисти.

...Закінчився хліб. Вже чотири дні не їла Михайлина, цілий день і ріски в роті не було в Наталі. Дівчинка їсти не просила, не жалілася на голод, розуміла, що немає чого їй дати. Вона лише міцніше притискалась до матиного тіла, намагаючись зігрітись і заснути.

Вночі, тихенько відірвавши від себе сонну дитину і прикривши її своєю свитиною, обережно, скрадаючись пішла з лісу. Її гнав до села не стільки власний голод,

як біль у серці від думки, що може з голоду померти дитина.

Вже на світанку під пострілами пробралась вона з села до лісу. Ворожі кулі мало не скопили її на узліссі, але вона була щаслива. Вдень Наталя знову весело мружилась проти теплого вогнища. Удвох жували черствий хліб з кислим сиром, или їй не могли вгамувати голоду.

А ліс дихав по-весняному. Під густими кронами дубків засиніли, глянули на втікачок своїми жовтими очима перші весняні дзвіночки. Радісно висвистували веселі пташки, галасувало невтомне вороння. Сонце опівдні пригріло ласкаво, ніжно. Зігрівшись на сонці, стомлена Михайлина задрімала. У сні вона бачила свій Кленів. З села втікали фашисти. З другого кінця вступали свої, червоні. Вів їх Михайлинин Яків. Вона рвалась до нього, а за нею гнались ті, ненависні. Ось схопив її за руку хтось, не пускає. А рука в нього холодна, а очі нещадні. То Шилохвіст... «Віддай дитину!» — шипить він по-зміїному.

Десь зовсім близько, майже поруч, гримлять часті постріли, тарбанить кулемет.

— Не віддам, не віддам! — схоплюється з стільця Михайлина.

Безтямним поглядом вона оглядається навколо. На столі блимає лампа, на ліжку метається в гарячці Наталя, у вікно хтось стукає.

То прийшла лікарка. Вона зміряла температуру хворій, похитала головою, зробила укол. Пішла, пообіцявши прийти ранком... Михайлина знову залишилась одна з своїм горем.

Знову підморгує лампа на столі і періщить у вікно набридливий дощ.

Михайлина обережно прикриває Наталю. Щохвилини дівчинка норовить скинути з себе ковдру. В Михайлини здригаються плечі — чого це так холодно стало в хаті?

Жінка підходить до грубки, обережно прочиняє дверцята. Боячись стукнути, накладає дрова, розпалює

сухі стружки. В грубі швидко загомонило, загуло. Михайлина присіла, задивилась на вогнище. Їй знову пригадалися ті дні, коли вони вдвох сиділи ось так біля багаття в лісі з маленькою Наталею. Вона тоді вся тремтіла, лякалась кожного шелесту, кожного звуку.

Наталя заборсалась у ліжку, зсунула ковдру. Мати поспішно підходить до доньки. Обережно прикривши дитину, вона стоїть біля ліжка мов скам'яніла.

У грубі з тріском палають сухі дрова.

В її уяві знову постає минуле. Вона ніколи не забуде того дня.

...З Кленова поспішно втікали фашисти. Мов зелені жуки, вони розповзались по неораному полю, безладно відстрілювались, а з другого кінця входили грізні танки. На передньому з них велично майорів рідний радянський прапор.

— Наші! Ой, наші,— шелотіла щаслива Михайлина, а сльози без упину плинули з її очей, немов то не очі були в жінки, а холодні шматочки льоду, що непомітно танули під подихом весни.

Михайлина знесиліла від радості. Вона поставила на ніжки Наталю:

— Ходімо додому, дочко, своїми. Ти вже в мене велика.

Щасливо посміхаючись, дівчинка, мов буслик, що вперше вилетів з батьківського гнізда і сів на землю, задибала зомлілими ніжками.

Знову засвітило в Михайлининій хаті сонце. Вона працювала і не могла напрацюватись, чекала і не могла дочекатись. Кожної ночі по кілька разів схоплювалась: чи загуде вітер за вікном,— а їй вже чуються знайомі кроки, чи зашарудить гілка вишні, доторкнувшись шибки,— а їй вже вчувається жаданий стукіт. Та не прийшов, не повернувся їй Яків...

Забула трохи, примирилась з горем. Чужа дитина стала їй за рідну. Чужа? Хіба ж чужа їй Наталочка?

Дочка заметалась, забила рученятами, застогнала, захрипіло щось у неї в грудях. З жахом схилилась над нею мати. Ой горенько, та це ж вона помирає?!

— Наталю! Наталочко! Дитино моя, донечко,— не своїм голосом волає Михайлина.— Не треба, не треба, донечко...

Дівчинка заспокоїлась. Сухі плечі жінки нервово тремтіли, вона не могла стримати важкого ридання.

— Горенько моє, та яка ж я мати? Не зберегла, не догляділа.

І раптом вона відірвала руки від обличчя. Гостра думка обпалила їй мозок. В уяві постав образ жінки. Михайлина не могла уявити собі обличчя, лише бачила такі ж, як у Наталі, сині очі. Зіщулилась, поникла перед тією жінкою Михайлина. «Може б, вона, її мати, не допустила до такого горя... Може б, цього не трапилось?»

Груди дівчинки здіймались важко, часто; хвора, здавалось, не встигала дихати, задихалась від браку повітря. Нараз Михайлині здалося, що це останні передсмертні подихи дитини.

Як була, в одній легенькій хустині, жінка вибігла на подвір'я. Холодний дощ враз освіжив її розпалене обличчя, холодний вітер з усіх боків огорнув тіло. Незважаючи на темряву і на багнюку, вона, скільки було сил, задихаючись, бігла сонною вулицею села. Мов божевільна, вскочила в лікарню.

— Ой, швидше, лебідонько,— тримаючи за руку, благала лікарку.— Вона ж помирає, ой, вона ж відходить... Радість моя, утіха моя...

Вони разом повернулись до хати. В грубі догоряли дрова; на столі погасала лампа.

Наталя спала. Подих її став значно рівнішим, рученята поверх ковдри лежали спокійно. Лікарка обережно приклала руку до чола хворої. Так було довгих-довгих п'ять-шість хвилин. Нарешті лікарка зиркнула на матір радісними очима, і та вся зів'яла від радості. Вона зрозуміла — горе покинуло її хату.

— Температура спадає... — прошепотіла лікарка.— Вона спить. Не турбуйте її...

Непомітно підкрався ранок. Трохи вгамувався вітер, по небу низько сунули сиві хмари, але дощ вже не йшов.

Михайлина кинула ніжний погляд на доньку, поправила ковдру, навшпиньках підійшла до столу. Мов привид, нечутно снувала по хаті — їй хотілось знайти собі якусь роботу, але вона не знала, чим зараз зайнятись. Була виснажена, напівхвора, але спати не могла.

— Мамо...

На Михайлину дивились стурбовані Наталині очі. Мати кинулась на той поклик.

— Вже день... Я ж до школи спізналась!

20

Цього дня двері не закривалися в Михайлиніну хату. Першою прийшла лікарка.

— Ну, як наша хвора? — весело озвалася ще від порога, побачивши, що Наталя не спить.

Наталя винувато посміхнулась назустріч гості, а щаслива мати заклопоталась, удавано суворо відповіла:

— До школи вже збиралась... Відпустило ж трохи...

— О ні, до школи ще рано...

Лікарка зміряла температуру, оглянула хвору.

— Ну, нічого, молодець, Наталко, — сказала вона. — Швидко будеш здорова. Але уколи доведеться ще робити. Дякуй своєму вожатому за пеніцилін.

Ще не встигли зачинитися двері за лікаркою, як зайшов голова колгоспу. Це був чоловік вже в літах, з довгими козацькими вусами, сивою чуприною і глибоко посадженими зіркими очима, що допитливо поблискували з-під насуплених кошлатих брів, високий і згорблений. То згорбили його панські тюрми, говорили люди. Наталя поважала, але чомусь і побоювалась цієї людини. Филон Якимович був найстаршим в усьому селі, його глибоко шанували односельчани. Наталя якось чула, як голова говорив з сусідою. Той приїхав обідати, а коней голодних біля двору прив'язав. Ох і чистив же його Филон Якимович!..

— Це що воно у вас тут робиться? — суворо забавив голова, привітавшись. — Хворіти надумались, га?

— Ой Филоне Якимовичу, — кволо посміхнулась Михайлина. — Думала вже, що зовсім осиротію на старість.

Филон Якимович підійшов до ліжка, з-під насуплених брів пильно дивився на дівчинку. Видно, хотів привітатись за руку, потім опам'ятався, похукав у долоні.

— А надворі зовсім заосеніло. Гай, гай, красна дівчино, хворіти не варто!

Сірі його брови раптом заплигали, довгі вуса заврушилились, а суворі очі дивились так тепло, що Наталя мимоволі засміялась.

— А я нічого не пам'ятаю,— сказала вона.

— Еге ж, вся, як в огні, палала,— хитала головою Михайлина.— Я вже думала, що до світанку й живою не будеш. Спасибі Ганні Петрівні,— ні дощу, ні тремряви не злякалась — двічі вночі прибігала, рятувала.

— Чому ж до мене не зайшла? — напівобернувся до матері голова. Очі його вже не сміялись, а вуса не смикались.

— Та... турбувати не хотіла,— виправдувалась мати.

— Не хотіла... чи, може, забула?

Голова, сутулячись, пройшовся по хаті.

— А ти не забувай. Я вам — не чужий... Я вам голова. А відтак, значить, батько. Хто ж повинен за всіх боліти?

— Ой Филоне Якимовичу, у вас і так клопітно...

— А я того не боюся, Михайлино. І тобі серйозно кажу: то не гаразд, що до мене не звернулась. Ну, а не поїхав би Тихонюк своїм...— голова довго підбирав слово, яким би назвати Васин мотоцикл, і, мабуть, не знайшов.— Або зіпсувався б де по дорозі його примус... Що б тоді було?

Він докірливо похитав головою. Михайлина винувало дивилась у підлогу.

— А ти не посміла турбувати... погордувала. А що з тих гордоців прибуло? Хочу чути зараз від тебе, в чому маєш потребу.

Михайлина довірливо глянула на голову. Подумала хвилину.

— Спасибі, Филоне Якимовичу, поки що нічого не треба. Наталі вже краще.

— Знаю, що краще.

Голова знову підійшов до хворої.

— Ну, дівчино-рибчино, видужуй та не хоруй більше. Ми з тобою, Наталко, жити мусимо. Довго жити. Справ багато. Втямила?

Його очі знову засміялись, він обережно взяв у свої великі теплі долоні зів'ялу Наталину ручку.

— Ну, будь здорова, чорноброва. А я ще зайду до тебе. Гостинця принесу. Меду хочеш? Ти не мотай

головою: знаю вашого брата — любите, як ведмежата, солоденьким поласувати. Принесу. І яблучок принесу.

— Ой, спасибі, Филоне Якимовичу, у нас свої яблучка є...

— А колгоспні ліпші. Солодші. То до побачення, Наталю, видужуй.

А згодом зайшов Микита Панасович. Він дуже зрадів, побачивши, що Наталя поправляється. Дівчинка особливо була рада приходіві вчителя. Але Микита Панасович швидко пішов — у нього були уроки.

Завітав і Тихонюк, але він теж не загаявся в хаті. Мабуть, відчувши, що своєю появою зіпсував добрий настрій хворої, піонервожатий, потупцювавши біля порога, швидко попрощався.

Нестримну радість принесли до хати дівчатка, Наталіні подруги. Цілою зграйкою, припишклі, насторожені, прямо із школи зайшли вони до Михайлининої хати. Попереду — Яринка.

— Дівчатка! — гукнула їм назустріч Наталя, зводячись на лікоть. Видно, вона вже була ладна сплигнути з ліжка, кинутись гостям назустріч.

— Ой Наталю! Ти вже здорова? — обнімала подругку Яринка.

— Яка там здорова, — незадоволено промовила Михайлина. — Ляж, Наталю, заспокойся. Ладна вже й танцювати.

— Ой мамо! Так я ж зовсім здорова!

Мов горобці жердину, шестикласниці обліпили Наталіне ліжко, а вона, щаслива, що знову з ними, усміченими очима заглядала в очі кожній. Та враз дівчинка стурбувалася. Вона була чимось засмучена, але не говорила дівчаткам. Наталі хотілося, щоб серед дівчаток була й Магда, та її не було. Не знала Наталя, що ображена Магда з повними сліз очима, беспорядна стояла за городом, бо подруги не взяли її з собою. Вони вирішили, що в такому стані Наталя не повинна бачити Магду. Раптове захворювання Наталі дівчатка зв'язували з останніми подіями в школі, і тепер бідна Заліська не знала, де подітися: всі, крім Романа Климчука, докоряли їй, а вона мовчала, бо справді почувала себе непростимо винною перед хворою подругою.

Та не одна Магда стояла за городом. На вулиці, біля воріт ясенівського двору, купкою збилися хлопці-

шестикласники. Не було серед них лише Романа. Роман, вдаючи, що його зовсім не турбує доля Наталі, почвалав додому. Хлоп'ята хотіли зайти до хати, але не наважувались. Ярина пообіцяла винести з хати звісточку, і вони терпляче чекали, неспокійно тупцюючи на трохи просохлій стежинці.

Яринка була щаслива, бачачи Наталю, яка вже одужувала, і забула про хлопців. Вона намагалась говорити таким тоном, щоб виходило якнайсмішніше, розповідала про всі класні події, про те, хто що кому сказав, хто як відповідав біля дошки, хто яку оцінку заробив за ці дні, а дівчатка не зводили очей з хворої подружки.

Наталія слухала уважно, сміялась разом з усіма. Потім, коли вже все було сказане, Яринка раптом згадала про свою обіцянку.

— Ох і тетеря ж я! — ляснула вона себе рукою по лобі. — Теревеню тут, а хлопці покоцюбли досі. Буде мені!

Довга, тонка, як очеретина, вона бігом кинулась до дверей, а в хаті знявся невгамовний сміх та галас. Всі навперебій розповідали про хлопців, що за двором чекали повідомлення, і всім їм було з цього дуже весело і смішно. А коли дівчатка збиралися йти додому, в хату несміливо вступила Магда. Вона винувато зупинилася біля порога, сопучи почервонілим від холоду носом. В червоних руках, що виглядали з коротких рукавів жакетика, тримала свої книжки. В неї був дуже жалюгідний вигляд, але дівчатка чомусь не співчували подрузі. Попрощавшись з Наталею, яка не зводила очей з Магди, дівчатка підкреслено зневажливо зміряли поглядом Заліську, що порушила їхній наказ, і мовчки пішли з хати.

Магда стояла нерухомо, винувато схиливши голову. Наталі стало невимовно жаль її.

— Магдо! — покликкала вона.

Магда лише сопнула носом, ще нижче схилила голову.

— Магдо, йди до мене.

Покірно, не підводячи очей, дівчина підійшла до хворої.

— Що з тобою, Магдо? — співчутливо запитала Наталія.

Магда рвучко піднесла до очей закоцюблу руку, схлипнула.

— Ну, не треба, Магдо. Я зовсім на тебе не серджусь.

Михайлина вдавала, що не помічає дівчаток, розуміла, що втручатись у їхні справи не слід. Навмисне вийшла з хати, щоб залишити їх наодинці. А коли повернулась до хати, щасливі дівчатка вже весело сміялись, про щось говорили, і в їхніх голосах було стільки тепла, стільки довіри й радості, наче ніколи між ними не було ніяких неприємностей.

Вже почало сутеніти, коли Магда згадала, що їй час іти додому.

— Ти ж заходь завтра, Магдочко, обов'язково заходь,— просила подругу Наталя.

— Перед уроками зайду і після,— пообіцяла щаслива Магда.

Вийшовши на вулицю, вона зустрілася з Романом. Він, мов ненароком, вдаючи, що прогулюється по вулиці, вже який раз проходив повз двір Михайлини Ясень.

— А Наталі краще. Вона швидко буде зовсім здорова,— радісно повідомила його Магда.

— Про мене...— знітившись, відповів Роман, ніби його й зовсім не обходило те повідомлення. Та Магда помітила, що і в нього радісно блиснули з-під суворо насуплених брів сірі очі.

21

Нарешті перестав періщити набридливий осінній дощ. Сіримі клубками непомітно відкотилися за ліс хмари. Вночі на небо висипали миготливі зорі, з-за обрію вплив рожевий місяць.

Ранок видався теплий, сонячний. Гарячим відблиском заграло червоне проміння на стіні Михайлиної хати. Зігріло теплом душу жінці, відігнало важкі згадки. Михайлина знову стала врівноваженою і спокійною.

Сьогодні Наталя вперше після хвороби пішла до школи. До самого шкільного майдану провела її мати, а тепер уже занепокоєно поглядала на годинник: чи

швидко повернеться донька? Вона тепер і на часину боялась спустити її з ока.

Багато передумала Михайлина в довгі безсонні ночі, прислухаючись до подиху хворої дитини. Все частіше їй у голову лізла думка про Наталиних рідних. Раніше, до хвороби дочки, вона майже не думала про це. Тепер все частіше уява Михайлини малювала невідому жінку з ґевиразним обличчям і Наталиними очима. Ні злоби, ні неприязні не відчувала до неї Михайлина. Вона лише співчувала тій жінці, жаліла її.

Ось і зараз. Взятая було за роботу. Треба випрати білизну, бо в час Наталиної хвороби було не до цього. Згадавши про ту жінку, вона важко зітхнула, на хвилину спинилась посеред кати. Ех, діти, діти!.. Як нелегко ростити вас, як важко виховувати... Скільки вона здоров'я та сили поклала, плаваючи свого Яця, скільки довгих зимових і літніх ночей прокуняла над його колискою... Виріс син, радувалось серце материнське. Та не судилося їй тішитися щастям рідної дитини. Безмірно жаль їй сина. Ось так само, мабуть, жаль і тій жінці, якщо вона жива, своєї дівчинки. Михайлині стає не по собі — адже, що не говори, заволоділа вона чужим дитям.

Серце б'ється трепетно, в усьому тілі відчувається якась в'ялість, втома. То хіба повернути Наталю рідній матері?

Повернути? Але куди? Кому? Хіба не задумувалась Михайлина про це й раніше? Адже розуміла — не по добрій волі кинула мати дитину. Може, так, як свою сестричку ота дівчина, про яку розповідав учитель. Хіба мало було такого? Недаремно ж і в книгах про це пишуть, і в школі вивчають.

Не могла вона, хоч би й захотіла, повернути Наталю рідній матері. Вона не знала, яке справжнє прізвище Наталі, як вона потрапила в жито, а отже, і не могла розшукати її рідних.

Ще раніше, зразу після війни, задумалась над цим Михайлина. Чи не повідомити куди? Але роздумала. За війну не одна Наталя загубилась. Оголоси тільки — відразу хтось знайдеться. А звідкіля вона знатиме — чи то справжня мама. Іще в чужі руки потрапить дівчинка. Ой, ні, ні! Що-що, а передати дівчинку комусь

чужому... Ні, ніколи не могла б цього зробити Михайлина.

В саму душу заглядають жінці чийсь скорботні очі. Ніби просять: віддай. «Не знаю я тебе, люба, не знаю,— говорить в думках Михайлина.— Але ти можеш бути спокійною — я для твоєї дитини теж рідна, я не скривджу її».

Вона починає поратись у кімнаті. Заглядає в піч. Хоч би швидше ті чавуни закипали.

Наталині сорочечки та сукні, простирадла та рушники — все вже лежало під лавою. Частина білизни мокла у великих дерев'яних ночвах. А вода не закипала. Михайлина почала нікати з кутка в куток — чи не знайде ще чогось, що треба було б випрати. В хаті ніби вже нічого такого не лишилося. Тоді вона відкрила важке віко скрині. Скриня була міцна, окована залізними шинами, колись різнобарвно розмальована, а тепер чорна, ніби трухлява. В роки війни вона була закопана на городі, бо інакше все з неї пограбували б фашисти.

В скрині Михайлина ховала своє найцінніше: фотокартки сина та чоловіка, Наталині похвальні грамоти, святковий одяг. Почала все те перекладати, передивлятися. Може, що пожовтіло, злежалось, то чи не освіжити б у воді. Справді, знайшлося кілька хусток, сорочок, які вона кинула на купу білизни під лавою.

Нарешті докопалась до самого дна. Здається, вже все. В руки потрапив маленький вузлик. Михайлина, взявши його до рук, мимоволі здригнулась. То був одяг, в якому вона знайшла Наталю. Жінка розв'язала вузлик. Ось синеньке, в білу горошину сатинове платтячко, білі панчішки, бурякового кольору шерстяна кофтинка. Дивно, як це колись налазило на Наталю.

Михайлина забула про існування цих речей. Переглядаючи інколи в скрині манаття, вона просто перекидала вузлик з кутка в куток. Сама не знала, для чого все те берегла. Але раніше в неї ніколи при дотику до дитячих речей не виникало особливої цікавості. Лежать собі і хай лежать. Може, колись, як виросте дівчинка, посміється, побачивши, в якій малюсінській одяг вона вдягалась. Зараз Михайлина схопила в руки цей вузлик з якимсь нервовим збудженням. Ці речі купувала, шила, вдягала на Наталю якась інша жінка, її рід-

на мати. Видать, не дуже багатою була та жінка, бо росла в неї дівчинка в простенькому сатиновому платтячку, в дешевенкій кофтині. Але що не селянського походження і що не з місцевого населення була Наталя, Михайлина це бачила з першого знайомства з дівчинкою в 1941 році.

Розсипались по столу Наталині речі: платтячко, кофточка, панчішки, а це... ах, це батистова носова хусточка. Про неї вже й забула Михайлина.

Тепер вона тримала її в тремтячих руках, не в силі відірвати від неї очей. На хустинці були вишиті якісь літери. Шовкові нитки від часу поблякли, але на білому ще можна було добре бачити слова.

Колись Михайлина, тримаючи в руках цю хустину, не звернула ніякої уваги на написане. Була тоді ще неписьменною, рівна стрічечка напису виглядала звичайною вишивкою.

Коли настав час Наталі вчитися, відвела її Михайлина до школи. Неписьменна сама, вона прагнула, щоб її дитина була найграмотнішою в світі. Немов на свято, йшла жінка першого вересня до школи. Адже вперше в житті була така радість: її дитина — це ж подумати тільки! — в науку пішла. Яця не водила вона до школи — не ті часи були на Волині.

А скільки було радості в жінки, коли Наталя повернулась із школи, ще з порога загомонила до матері:

— Ма, гляньте, що ми писали сьогодні... Ось які гачечки. Скоро і букви будемо вчити...

Кожного вечора в Михайлини була робота. Вона сиділа поруч з дівчинкою, готова в кожную мить прийти їй на допомогу. Важко було це робити, бо ж сама не розуміла жодної букви, за все своє життя не тримала олівця в руках. Не до науки було колись, за панської Польщі.

Непомітно для самої себе Михайлина почала навчатися грамоти разом з Наталею. Кожного вечора читали вони з одного букварика, а потім з читанки. Навіть окремий зошит мала Михайлина, в якому, напружуючи зір, незграбно виводила перші слова. Так вони і вчилися, аж поки Наталя не закінчила четвертий клас. Потім, коли дочка почала вивчати вже «високу науку»

в п'ятому, Михайлина безнадійно відстала від неї. Але вона була тепер письменною жінкою, читала газети і мріяла про те, що її донька, як і людські діти, коли прийде час, у Львові, а може, й у самому Києві навчатиметься.

Отож, узявши до рук хустину, Михайлина ніби вперше побачила її.

«Рідній Таточці Косачовій», — прочитала. Серце застукотіло в грудях. «Це ж, певно, про Наталю?» — подумала вона.

Ще раз і ще прочитала написане. І враз їй ніби від серця відвалило — зітхнула полегшено. «Ні, не Наталина це хустина. Тут про іншу дівчинку написано. Таточці Косачовій».

Вона притисла руки до грудей — там сполохано калаталося серце.

— Ні, це не Наталина. Випадково, мабуть, потрапила хустина до дівчинки, — вголос сама до себе промовила жінка.

Механічно зав'язувала у вузлик дитячі речі, але хустину чомусь залишила на столі.

«Як вона потрапила до Наталі?» — сушила собі голову Михайлина.

...Побігли дні за днями. Наталя ходила до школи, ввечері готувала уроки, а Михайлина займалась своїми справами. Вона ще більше турбувалась про дівчинку, а та ще ніжніше хилилась до матері. Часто ні з сього ні з того Наталя кидала писати, довго і допитливо дивилась ясними очима на матір, потім підбігала до Михайлини і рвучко обіймала її за шию.

— Мамусько моя!

І цілувала в зморшкуваті щоки, в чоло, в очі.

— За віщо це так? — посміхаючись, запитувала жінка.

— Ви в мене, мамцю, найкраща в світі.

Колись ці ласки безмірно радували серце Михайлини. Тепер чомусь ятрили, мов незаживаюча рана. «А справжня матінка зітхає десь, одинока...»

Тепер щодня, коли залишалась наодинці, все думала про ту хустину. Скільки років пролежала вона забутою, нікому не потрібною, а, виявляється, саме в ній була схована Наталина таємниця. Лежав забутий вуз-

лик на дні скрині, і не мучили Михайлину досі думки про минуле дівчинки. Тепер ця хустинка була живим свідченням того, що Наталя належить іншій матері. Михайлина спочатку хотіла викинути геть пожовклу хустинку, а разом вигнати з голови й спогади про неї. Але натомість старанно випрала її, розгладила і надійно сховала. Вона не хотіла, щоб хустина потрапила дочці на очі. «Хоч і не про Наталю там написано, але для чого хвилювати дитину?» — думала мати. «Але чому ж вона була в кишені Наталиного платтячка?» — не залишала її інша думка.

Якось Михайлина сіла вишивати Наталі нову сорочку. Довго затягала в голку нитку — ох, минають роки, не ті стають очі, не ті пальці. Нарешті нитка потрапила у вушко. Почалася робота, одноманітна, кропітка — задрімати можна. Але саме тепер і можна було дати волю згадкам.

Пригадалося, як уперше побачила Наталю під грушею, як принесла додому.

— Як зовуть тебе, дівчинко? — допитувалась.

Мовчить, лише зиркає спідлоба, як вовчєня.

— Та скажи ж мені, доцю!

І вже десь тільки на третій чи четвертий день озвалась... Ой, як же вона сказала?

Ненароком Михайлина вколола голкою пальця, кинула роботу. Як же вона сказала? Тільки не Наталя. Це тепер добре пам'ятала Михайлина. Наталка, Наталя... Наточка...

Михайлина рвучко витягла з кишені хустину. «Рідній Таточці...»

Жінка безвільно поклала на коліна руки. «Так ось воно що. Не Наталкою зовуть її дочку... Вона — Таточка... значить, Таня, Тєтяна Косачова».

Розгадавши значення тієї вишивки на хустині, Михайлина сиділа приголомшена, спустошена. «Ні, так далі не можна. Треба з кимось порадитись, що робити з Наталею, — думала вона. — Але з ким? З Филоном Якимовичем? Ні, він не зрозуміє... Хіба...»

Перед очима постав новий Наталин учитель.

«Ось з ким пораджусь», — вирішила вона.

Коли Наталя прийшла до школи, її зустріли радо. Дівчата кинулись навперебій розповідати класні новини, а хлопці, посміхаючись, заглядали дівчинці в очі, по-дорослому питали:

— Викарабкалась, Ясенихо?

Лише один Роман Климчук не підійшов до дівчинки. Він не міг забути того, що саме через неї був покараний матір'ю таким ганебним способом.

Наталя, хоч і була засліплена щастям від хвилюючої зустрічі з класом, все ж помітила недружелюбне ставлення до неї Романа і внутрішньо обурилась. «Ще й дметься, що й хтось йому винний. Сам пустив плітку, від цього все лихо почалося, та ще й сердитися, — думала вона. — Можеш сердитися. Я більше й не гляну в твій бік».

І справді, між Романом та Наталею склалися недружелюбні стосунки. Вони вдавали, що не помічають одне одного. Шестикласники розуміли, в чому справа, але мовчали. Всі — і хлопці, і дівчата — були на стороні Наталі. І самолюбний та гордий Роман швидко відчув той холодок, яким оточили його товариші. Але він не намагався щось змінити. Навпаки, перестав навіть дружити з хлопцями з свого класу, горнувся до старших учнів.

Про ті збори, які завдали стільки прикрості Наталі, мов змовившись, ніхто не нагадував. Ніби й не було їх. Не згадувала про них і Наталя.

Вона швидко наздогнала пропущене, вчилась на «відмінно», як і раніше. Ні матері, ні їй самій не доводилось червоніти перед людьми.

Тому дуже здивувалась дівчинка, побачивши якомусь маму у школі.

— Мамо! Чого ви? — підбігла до неї Наталя.

Михайлина здригнулась, ніби не чекала побачити тут доньку, потім посміхнулась до неї.

— Та так... З учителем твоїм хотіла поговорити...

— З яким?

— Що по-українському учить.

— З Микитою Панасовичем? — здивувалась Наталя. — А про що ви хочете говорити?

— Та то в мене своє... Порадіться в одній справі хочу...

Наталя заспокоїлась, провела маму до учительської, покликала учителя.

Микита Панасович привітався з Михайлиною, запросив її до учительської.

— Та я хотіла віч-на-віч.

— Зараз усі підуть на уроки, от і поговоримо.

Залишившись наодинці з учителем, Михайлина розгубилась. З якого боку підійти, з чого почати?

— Як моя Наталочка тут? — запитала вона, тамуючи подих.

— Наталя? Молодець. Вчиться добре, весела. Я уважно слідкую за нею. Дуже мені подобається ваша донька.

— Так. Я дуже рада. Вона в мене гречна дитина. — Жінка зітхнула. — Нещаслива лишень... сирота.

Микита Панасович співчутливо дивився на жінку.

— Батько помер?

— Ні. Ще за панів у тюрмі закатували. Лихвареві не підкорився. А син... безвісти...

— В армії був?

— Хтозна. Вже при фашистах узяв гвинтівку та й пішов до своїх.

— Може, в партизани?

— Не відаю, де він мав скласти свою голівоньку.

Микита Панасович похитав головою.

— Багато хороших людей загинуло.

На хвилину замовкли. Сиділи обоє мовчки, задумавшись.

«А може, й не треба говорити? — думала Михайлина. — Бо скажеш, а потім повороту назад вже не буде. А так... ніхто ж не знає».

— Важко вам, певно, самотній? — співчутливо запитав учитель.

— Чого ж важко? Було важко, але минулося... Тепер життя не те...

Михайлина говорила, а сама думала:

«Ні, не скажу. Ніхто, ніяка сила не візьме від мене Наталю».

Вона звелася на ноги.

— Тож спасибі вам. А то гадаю собі: провідаю, як тут моя Наталя.

— Перехворіла ж, сердешна.

— Не турбуйтеся, Михайлино Іванівно, все гаразд. В дверях Михайлина зустрілася з Тихонюком.

— Ага, це ви, товаришко Ясень! — радісно зупинив її вожатий. — А я вже думав до вас навідатися.

Михайлина спинилась, уважно слухала вожатого.

— Ви зверніть увагу, товаришко Ясень, на свою Наталку. Не подобається мені її поведінка.

— Щось знову вчинила? — злякано запитала Михайлина.

— Поки що нічого особливого, але, розумієте, всяке може трапитись. Не подобається мені її спокій. Організаційні висновки були зроблені, а на неї це аж ніяк не вплинуло. Так можна відірватись від мас, відійти від громадської роботи. Спочатку, розумієте, таке зневажливе ставлення до колективу, а потім шкідливий індивідуалізм. Від одного до другого недалеко...

Михайлина ніяк не могла второпати, про що говорив вожатий.

— Не звертайте уваги, Михайлино Іванівно, — сміючись, сказав Микита Панасович. — Це Василь Свиридович, так би мовити, наздогад буряків, щоб дали капусту. Ваша донька добре вчиться і зразково поводитьсь. Це я вам як учитель, як керівник класу кажу.

Тихонюк від подиву розкрив рота.

— Дякую вам, Микито Панасовичу, — сказала жінка і вийшла.

— Микито Панасовичу! Я цього не розумію... — спробував було розсердитись Тихонюк.

— Василю Свиридовичу! — не дослухав його протесту Марцінюк. — Скажіть, будь ласка, чому ви стали піонервожатим?

— Як це чому? Мене райком...

— Але ж райком не примусово призначив вас на цю роботу? Просились, певно?

— То й що? — з викликом блиснув очима Тихонюк.

— А те, що не по вас ця робота. Не педагог ви, Василю Свиридовичу, не вихователь. Ви адміністратор, та ще й у гіршому розумінні цього слова.

Вася розкрив рота, щоб заперечити, та так і застиг, ошелешений цими словами учителя. Микита Панасович дружньо взяв його за плече.

— Василю Свиридовичу! Ви ж хороший, душевний хлопець. Чого ви полізли не в свої сани? Ішли б в МТС трактористом, комбайнером, слово честі, там би з вас було більше користі. І, головне, дітям веселіше зітхнулося б без ваших оргвисновків.

Тихонюк нижче й нижче схиляв голову.

23

В розмові з Микитою Панасовичем Михайлина прийняла тверде рішення: нікому нічого не говорити про Наталю. Їй було дуже приємно чути про успіхи дочки. А що той Тихонюк верзе про якісь висновки, то чи слід на те звертати увагу?

Наталя — хороша дівчинка. А хто її таку виховав? Вона, Михайлина. Вона віддала і віддає всю свою силу, всі свої почуття, все-все Наталі. Вона виростила і випестила дівчину і не повинна сушити собі голову тим, що Наталя їй не рідна.

Та раз народжена в голові думка вже не покидала жінку, дошкульно муляла, немов гвіздок.

«Ні, так не можна... Так нечесно... В Наталі, напевне, є рідна мати, а я... А що, коли б це хтось забрав мого Яця?..» — думала вона, засинаючи. «А може, її й немає в живих, тієї жінки? — знову блиснула в голові думка, від якої Михайлина рвучко схопилась на ліжку.— А й справді! Не від радості ж кинула мати дитину? Може, вона була там же вбита в житі, а може, її фашисти захопили? Хтозна, що спіткало ту жінку... Та коли живою залишилась — як її серце обкипає кров'ю з жалю за дитиною? Ні, я мушу розшукати, коли вона жива, я повинна...»

Другого дня Михайлина, випровадивши дівчину в школу, сіла до столу. Не часто їй доводилось писати, але вона берегла на комінчику і папір, і конверти з марками. Ще з того часу лишились, як писала лист у Москву, запитуючи про долю сина. Кілька листів тоді написала, посилала через день. Та одержала одну відповідь і перестала писати.

Тепер вона знову задумалась над чистим аркушем паперу. Кому ж писати?

Михайлина знала, що Наталя росіянка. А росіяни на Волині могли служити в армії, стояти на недалекому від її села кордоні. Ясним для неї було й те, що дівчинку батьки загубили саме в час відступу наших військ. Отже, про долю Наталиних батьків могли знати тільки в одному місці — в Москві.

Вмочивши перо в чорнильницю, Михайлина учнівським почерком вивела:

«Дорогий товаришу Міністр Оборони Радянського Союзу».

І як тільки вивела ці слова, лист почав складатися легко, без затримки. Білому аркушику паперу вона довіряла свою велику таємницю. Вона розповіла і про те, як підбрала в полі самотню дитину і як виростила її, як полюбила глибокою материнською любов'ю, як важко, безмежно важко їй буде розлучатись з донькою.

«Але я вирішила. Тяжко мені було зважитись на це, та я повинна повідомити. Коли в моєї Наталочки живі батьки, я мушу сповістити їм про доньку. Якщо їх немає в живих, тоді я спокійно до останніх своїх днів піклуватимусь про неї, як про свою дитину. Коли ж знайдеться рідна Наталина мама, я навіки залишуся дівчинці другою вірною мамою.

А знайти її рідних, товаришу Маршал, можна ось по цій хустинці, яка випадком збереглася. Інших документів та прикмет у мене немає».

Написавши листа, Михайлина старанно вивела своє ім'я та прізвище, адресу.

Вона не квапилась вкладати лист у конверт. Кілька разів його перечитала, знайшла якісь, їй одній зрозумілі, помилки, помітила кляксу в куточку. Терпляче, не поспішаючи, переписала ще раз.

Потім перечитала написане, і здалося їй, ніби не вона то написала листа, а якась інша Михайлина Ясень. І вона з повагою подумала про ту Михайлину: «Аякже, інакше й не можна. Чесно, по-людському ти зробила, Михайлино».

Важко зітхнувши, вона склала лист учетверо, середина вклала заповітну хустинку і все — до конверта. Лист вийшов товстий, м'який. Акуратно виписала адресу і, виглянувши у вікно, почала поспішно вдягатись.

Згодом вона йшла вулицею, бліда, з скорботно за-
тисненими вустами. Вона несла на пошту свого листа.
Намагалась не думати ні про що.

Під ногами шелестіло почорніле від негоди листя.
Деся вдалині ледве чутно тужно курликало: чи то по-
скрипувала незмащена гарба, чи, може, справді, про-
летіли стороною запізнілі журавлі.

Неподалеку від пошти зустріла Филона Якимовича.

— Га, то як твоя Наталка, Ясенихо? — ще здалеку
запитав голова. — Одужала?

— Спасибі на доброму слові. Вже в школу бігає.

— Хай вчиться. А ти ж це куди?

— Та йду на люди. На пошту хочу зайти, газетку
купити.

Погомонівши, Филон Якимович пішов у своїх спра-
вах, а Михайлина підійшла до пошти. Сторожко огля-
нулась, вийняла з-під поли конверт, поспішно кинула
його в поштову скриньку. Лист стукнувся об металеве
дно, і цей звук електричним током пробіг по всьому ті-
лу жінки. Серце болісно стріпнулось у грудях, в очах
пожовкло. «Забрати, дістати назад. Ні, ні! Не треба
посилати», — колола її думка.

Листоноша аж рота розкрив від подиву, коли в кон-
тору влетіла Михайлина.

— Голубчику! Петре Миколайовичу! Дістань, будь
ласка, відкрий ту коробку...

— Що трапилось? — дивувався листоноша.

— Листа я вкинула. То дістати треба...

— То чому ж я маю його діставати? Ось будемо
відсилати пошту, то відкриємо й заберемо. Не турбуйте
себе, Михайлино, — коли вже лист потрапив у скринь-
ку, — буде в адресата.

Михайлина безсило опустила руки. Ні, вона не мог-
ла своєї таємниці звірити тій скриньці, що хоч була
й металева, але висіла в усіх на виду.

— Я маю його рекомендованим відіслати, Петре.
Дістань, будь ласка.

— То інша справа.

Через якийсь час лист, що виявився єдиним у скри-
нці, опинився в руках листоноші.

— Знову в Москву пишете, тітко Михайлино? —
поцікавився листоноша.

— Пишу, Петре.

— Про сина все клопочетесь?

— Еге ж. А про кого ж нам клопотатись, як не про дітей своїх?

Листоноша урочисто заніс листа до контори, наліпив на нього кілька марок, пристукнув круглою залізною печаткою і засунув у брезентовий мішок. Михайлина слідкувала за всією тією процедурою з таким болям і сумом в очах, ніби не лист то був, а карта, на яку ставилось її життя, її радість, її майбутнє...

...І от потяглися дні за днями. Кожен стук у двері, кожна тінь, що промайнула в дворі, кидали Михайлину в гарячий піт, а потім в холодний дрож. Вона чекала відповіді. І боялась її, і хотіла швидше одержати, розвіяти свої сумніви. Нарешті, прийшла листівка, в якій повідомлялося, що її лист одержано. І все.

Минали місяці, а ніхто нічого не писав Михайлині. Опало на деревах останнє листя, відсвяткували Жовтень, відлилися осінні дощі, на поля випав перший пухкий зимовий сніг, а вістей не було ніяких. І Михайлина поволі заспокоїлась. Вирішила, що все обійшлося. Напевне, в Наталі не лишилося з рідних нікого.

24

В прийомній було тихо, м'яке світло лилося по-денному. Перед чисто виголеним, з білими скронями і проникливими очима полковником лежала купка листів. Михайлинин лист виявився на самому низу, отож черга до нього дійшла вже тоді, коли закінчилась робота в міністерстві.

Полковник не любив відкладати справ на завтра. Розкриваючи кожен лист, він звично пробігав його очима, швидко знаходив головну думку листа, підкреслював червоним олівцем і, на хвилину задумавшись, вирішував його долю.

Ось нарешті в руках полковника опинився й лист із Кленова. Конверт був м'якенький, пишний, адреса введена нетвердою дитячою рукою. На стіл випав білий аркуш, зсередини висунулась блідо-рожева кайомка хустини.

«Хтось хустину на пам'ять міністрові прислав,— тепло посміхнувся полковник.— Це, напевно, піонери.»

Взявши до рук хустину, полковник здивовано звів угору брови. Звичайна невеличка хустина з вишитим написом: «Рідній Таточці Косачовій». «А до чого ж тут міністр?» — подумав полковник.

Оглянувши з усіх боків хустину і переконавшись, що більш вона нічим не примітна, полковник узявся за лист.

З кожним словом він все ближче схилявся до паперу, читав, затамувавши подих. Скільки людей звіряло в листах свою долю, і про неї першим довідувався полковник. Писали батьки, матері, брати й сестри, запитували про долю своїх рідних, що не повернулись з війни, з тисячами інших справ звертались люди до міністерства, але подібного листа полковник читав уперше. Він забув про те, що вже час іти додому, що всі вже залишили міністерство. Він ще раз перечитав написане, задивився кудись у куток. Він не лише зрозумів те, про що говорилося, а й те, з яким зусиллям це писалось. Які люди живуть на світі, які люди!..

Полковник підвівся з місця, заходив по кабінету. Йому хотілося з кимось поділитися враженнями. Подзвонив у канцелярію. Йому не відповіли. Тоді він глянув на годинник, почав збиратись додому.

«Та це ж справжній подвиг,— думав він.— Знайти дитину, виховати, виростити... І з болем відривати від серця... Ні, на це здатні лише наші, радянські люди».

Другого дня серед інших листів, про які доповідав полковник міністру, був і лист Михайлини. Про нього полковник доповів наприкінці. Лист так само, як учора його, схвилював і міністра.

— Ось що,— наказав він.— Розшукайте Косачова. Напишіть в усі військкомати. Особисто прослідкуйте. Потім доповісте.

І ось Михайлинин лист, написаний нетвердою рукою, і старенька хустина, вишита колись Галиною, помандрували по країні. В усі кінці Радянського Союзу понесла військова пошта листи, в яких говорилося, що сам маршал вимагає від військових службовців уваги до листа жінки. Незабаром, мабуть, не було в країні Косачова, якого б не запитали, чи не має він відношення до цього незвичайного листа.

Прийшов той лист і у велике місто на Волзі, де народився і жив капітан Косачов. Тут його так само

зустріли зацікавлено, а вже через кілька годин у старшого лейтенанта, якому було доручено цю справу, був цілий список Косачових. Їх у місті виявилось немало.

Тільки той Косачов, якого так старанно розшукували по всій країні, давно лежав у солдатській могилі, яку з любов'ю доглядало уже нове покоління радянських прикордонників.

25

В житті старшого лейтенанта, який займався розшуком рідних Тані Косачової, не траплялось нічого подібного до описаного в листі. Війну він закінчив юнаком, ніхто в нього не загубився, бо і вся сім'я його в той час складалася з одної матері-сибірячки, але написане в листі його схвилювало. В нього росла чотирирічна донька. Старший лейтенант її дуже любив. Коли читав Михайлининого листа, в його уяві постала жахлива картина: загубилась десь його донька... Аж морозом пройняло від цієї думки офіцера.

В той день він уже не займався іншими справами, крім справи Косачових. Усіх Косачових, у кого були телефони, він вирішив сьогодні ж обдзвонити. Всім іншим старший лейтенант заготував виклик до військомату.

Коли виклики були підписані, старший лейтенант з внутрішнім трепетом узявся за трубку телефону. Косачових у телефонній книзі значилося з десяток.

Набрав номер першого по списку Косачова. З трубки почулися різкі часті гудки — номер був зайнятий. З досадою офіцер натиснув на ріжок, набрав наступний номер.

На цей раз йому швидко відповіли. Говорив хтось дзвінким дівочим голоском.

— Це квартира Косачова?

— Косачова. А котрого вам, бо до нас часто дзвонять помилково. Вам Івана Івановича?

— Саме його й треба.

— Його немає. Він у відрядженні. Може, маму покликати?

— Кличте маму.

Виявилось, що Іван Іванович Косачов, колишній офіцер Радянської Армії, справді воював на Україні, був тяжко поранений під Станіславом, лежав у Житомирі в госпіталі, але, крім нього, ніхто з сім'ї на Україні не бував. Донька в їхній сім'ї не губилась. І взагалі в них є лише одна донька, вона жива й здорова, саме вона й говорила з старшим лейтенантом.

— А у ваших родичів або знайомих по прізвищу Косачови не загубилась в 1941 році дитина?

Хвилинна мовчанка.

— Ні, не знаю такого випадку.

Перша невдача. Старший лейтенант повернувся до того номера, що був зайнятий. На цей раз йому швидко відповіли.

— Косачов?

— Так, Косачов Мефодій Іванович вас слугає.

Старший лейтенант повагом почав розповідати, що він хоче від співрозмовника.

— Чекайте, чекайте,—захвилювався раптом у трубі ці голос Косачова.— Кажете, ви з військкомату? Знайшлася, кажете! Ой голубчику ж мій, ой, спасибі ж вам, ох, не можу... Я краще за хвилинку буду у вас... Це ж поруч.

Старший лейтенант даремно тримав біля вуха трубку — звідти вже жодного звуку. Офіцер навіть не відразу зрозумів, що так швидко розшукав того, кого, гадав, буде не легко знайти. Збуджений заходив по кімнаті. За хвилину в нього буде той самий Косачов, дитина якого загубилась в 1941 році маленькою, а тепер—це ж подумати тільки... яка радість батькам!— майже дорослою додому повернеться.

Чекати довго не довелося. В коридорі почувся тупіт, важке сопіння. Офіцер прочинив двері. По коридору йшов, шкутильгаючи, розчервонілий, схвилюваний дідусь. На його безвусому, зморшкуватому обличчі, в його стривожених очах прочитав офіцер, що це той самий, кого він чекає.

— Товариш Косачов?—запитав старший лейтенант.

— Ох, так точно, Косачов, Мефодій Іванович.

— Заходьте, будь ласка.

Важко дихаючи, тримаючись рукою за груди, дідусь зайшов до кімнати.

— Сідайте, будь ласка,— підсунув офіцер гостеві стільця.

— Ой господи! Голубчику,— заговорив схвильований дідусь.— Думав, що не добіжу сюди, що по дорозі... ох, така радість. Ох, спасибі ж вам.

Дідусь схопив руку старшого лейтенанта, гаряче тиснув її, зволоженими очима дивився в обличчя.

Розчулений офіцер не знав, що сказати, а лише бурмотів щось невиразне на зразок привітання.

— Ох соколи ж мої, ох добродійники,— примовляв дідусь.— А ми ж уже й поховали, й оплакали. А вона ж, моя голубонька, жива, жива, моя горличка. Перекрутила, перековеркала все та бумага.

— Де ви загубили дитину? — поцікавився офіцер, коли дідусь трохи заспокоївся і сів на стілець.

— Писали, що в бою за Львів загинула моя донечка, а син в боях за Житомир. Двоє в мене, синочку, їх воювало і обоє полягли. Ну, це хоть Тетяна об'явилась, дякувати богові.

Офіцер зніяковіло закліпав очима, почервонів.

— Пробачте. Скільки років вашій доньці?

— Ох, скільки ж це їй, голубоньці? Народилась вона за три роки до Жовтня, перед війною інститут медицини закінчила, а на війні лікарем військовим, аякже...

Старший лейтенант закашлявся. Він тільки тепер зрозумів свій промах. Було незручно перед дідусем, і тепер доводилось виплутуватись.

— А дівчинка років дванадцяти не загубилась?

— Дівчинка? — тривожно зиркнув на лейтенанта дідусь.— Ні, дівчинка в нас не губилась. Моя Танюша вже заміжня була, самотійна. А дівчатка в нас не губилась.

— Прошу пробачення, товаришу Косачов. Трапилась помилка. Не про вашу доньку мова... Так що непорозуміння.

Дідусь розгублено закліпав очима.

— То як же це? Значить, немає моєї Тетяни?

Печать болю і розчарування лягла на старе, зморшкувате обличчя. В очах — невтішний сум.

— Я ж бо думаю... бумага не помиляється. А от ждем... Ех, синку, синку, хай вони прокляті будуть, ті

війни! Бодай не чекати... не чекати дітей на старість, знаючи, що вони не повернуться.

Офіцер аж до порога провів дідуся. Йому було прикро, що необережною розмовою роз'ятрив незагойну рану в серці старенького. Повернувшись до кімнати, він довго ходив з кутка в кутку, а згодом знову взявся за телефон. Але тепер він уже був обачнішим. По-відомивши, що говорять з військкомату, старший лейтенант обережно випитував у співрозмовників, хто саме з сім'ї Косачових був на війні. Виявлялось, що не було такої сім'ї, батьки чи сини якої не воювали б у роки Вітчизняної війни. В одній сім'ї чоловік, в іншій син, ще в іншій батько й син разом воювали з фашистами за визволення Радянської України. Багато хто з них полив рідну землю своєю кров'ю або й навіки поліг за волю Вітчизни.

Розпочинаючи розшуки потрібного Косачова, старший лейтенант гадав, що за два-три дні успішно закінчить цю справу, та виявилось, що й за тиждень він не мав відомостей про всіх Косачових. Один Косачов кудись виїхав, і ніхто не знав куди. Причому він був, як підтверджували сусіди, самотній, і на нього старший лейтенант покладав велику надію. Одна з Косачових виїхала теж з міста. Решта Косачових виявились не тими, кого шукав старший лейтенант.

Райвоєнком, вислухавши старшого лейтенанта, велів продовжувати розшуки. Порадив поговорити з усіма Косачовими, що жили у місті, незалежно від того, військовозобов'язані вони чи ні.

Це була велика і кропітка робота. Старший лейтенант аж змарнів за цей час. Минуло кілька місяців, він переговорив із сотнями людей, а родичів Тані Косачової не знаходилося. Певно, не з цього міста була родом дівчинка.

Колись на півдні від міста, там, де Волга робить крутий вигин, було невелике робітниче селище. Всі мешканці його так чи інакше були зв'язані з суднобудівним заводом. Тоді в робочий виселок найпряміший шлях вів по течії ріки, сушею добиратись туди через

яри та урвища було нелегко. Тепер від ярів не лишилося й сліду, на схилах їх урвищ росли кущі та дерева, а пообіч асфальтованої вулиці вирівнялись новенькі чотириповерхові будинки. Це вже було не селище, а одне з околичних районів міста.

Але корінні жителі все ж уперто називали себе й зараз за назвою свого селища і знали один одного в обличчя так, як знають один одного жителі всякого невеличкого містечка чи села. Вони вважали свій рідний завод найкращим і найзначнішим не лише в області, а може, й у всій країні, кращих майстрів-суднобудівників знали на ім'я й по батькові, знали кожного учителя в школі, кожного лікаря.

Та, мабуть, чи не найбільшим авторитетом в районі суднобудівників користувалась лікар Колосова, що була спеціалістом на всі руки: і терапевтом, і хірургом. Від кожної хвороби вона могла зарадити.

В реєстратурі районної лікарні, де працювала Колосова, тільки було й чути:

— Мене до Колосової, любонько.

— А на що скаржитесь, бабусю?

— То вже не твоя печаль, рідна. Ти пиши.

— До неї вже й так багато записалось.

— То тобі шкода ще й мене записать, лебідонько?

Біля кабінету терапевта вже були зайняті всі стільці. Пацієнти стояли в коридорі, біля вікон.

— Ще не приймає?

— Через п'ять хвилин...

В кінці коридора з'явилась висока жінка. Видно, була вона колись стрункою, але з роками поповніла. З лікаркою чемно вітались її відвідувачі.

Через хвилину-другу медсестра викликала першого пацієнта. Решта терпляче чекала. Біля дверей кабінету Колосової ніколи не чулося нарікань на те, що лікар подовгу затримує в кабінеті відвідувачів. Розуміли: коли затримує Колосова — значить, треба.

— Та й зібралось сьогодні,— говорила якась жінка, окидаючи поглядом чергу.— До дев'ятої вечора прийматиме. Ніяк не менше.

— Нічого, вона жінка міцна,— хихикнув якийсь дідусь, сухорлявий, жилавий, один з тих дідусів, які ніколи не хворіють, а в лікарню ходять лише з тією ме-

тою, щоб обдурити кляту смерть, коли б вона посміла зайти непомітно з тилу.

Повнотіла дама осудливо зиркнула на дідка.

— Ніхто нічийого здоров'я не міряв. Ось, до прикладу, глянути на мене. Всякий дурень може сказати: грім-баба, а я нікудишня. Серце. Лягло, капосне, поперек грудей і, хоч ти йому що,— не випрямляється. А в мене задишка.

Тим часом перший пацієнт вийшов, медсестра покликала нового.

— Ох-хо-хо! — простогнала повнотіла дама з серцем поперек грудей.— Коли вже вони закінчатся, ці танталові муки?

Неквапливо вона пройшла в кабінет.

Лікарка її зустріла, як давню знайому.

— Ну що, товаришко Рибкіна, як себе почувате?

— Ой Ольго Дмитрівно, відчуваю я себе непогано. Й апетит є, і сон, а взагалі так зовні коли глянути, то терпіти можна. Та коли ото надумаюся, що лежить воно впоперек...

Задзвонив телефон. Лікарка зігнула з вуст поблажливу посмішку, взяла трубку.

— Лікар Колосова слухає. Хто? Хто?

На великому з нездоровою жовтизною чолі лікарки зібрались густі зморшки.

— З військкомату? Так, так. Правильно, Косачов прізвище мого чоловіка. В нас з ним були різні прізвища. Загинув. На кордоні. На кордоні, кажу, в перші дні війни. Що? На Волині.

Пацієнтка, зрозумівши, про що йшла мова, співчутливо похитувала головою.

— І у вас загинув... Від того ж і серце...

— Що? Що? — тривожно запитувала в трубку Колосова. Її великі сині очі стали ще виразніші на блідому обличчі.

— Донька? В мене дві доньки... старша — партизанка. Повідомлення маю... Менша? Таня, Тетяна Косачова. І досі її долі не знаю. Що? Що ви сказали? Що ви сказали? — гукала вона в трубку таким голосом, що з другої кімнати вбігла перелякана медсестра.— Вона жива? Вона...

Якусь хвилину Колосова нерозуміючим поглядом дивилась кудись вдалину, потім безвільно посунулась

з стільця, чіпляючись рукою за стіл. Медсестра кинулась їй на допомогу.

Огрядна пацієнтка сумовито похитала головою і повільно пішла з кабінету.

Прийому сьогодні більше не буде,— заслонила вона рукою шлях новому пацієнтові.

На неї дивились з подивом.

— Ох, серця, серця! В усіх вони однакові — і в простих, і в лікарів...

— Та в чому справа? — поцікавився хтось.

— Обморок. Від серця.

До кабінету Колосової збігалися люди в білому.

27

Ясень ще ніколи не бачила такою свою маму.

— Що з вами, мамо? — широко відкрила очі Наталя.

Михайлина здригнулась, ніби прокинулась від сну.

— Га? А, це ти, Наталю? Вже прийшла?

— Ви чого зажурилися, мамо?

— Ти ж звідкіль це взяла? Нежить, певно, чмихавка напала, а тобі так здалося.— Михайлина почала готувати доньці обід, і Наталя заспокоїлась.

— А Магда сьогодні четвірку з української мови одержала,— задоволено повідомила дівчинка.

— Ти її швидко так вишколиш, що й п'ятірки для неї буде мало. А ти ж чим похвалився?

— Мене сьогодні не викликали. А тепер я за російську мову візьмуся...

— А хіба ти не знаєш?

— Ні, не я. З Магдою візьмуся. В неї все двійки та двійки. В минулій чверті натягли їй на трійку, а в цій, певно, буде двійка.

Наталя їла поспішаючи, ніби її хто в ший гнав.

— Та хоч поїж по-людському,— бурчала мати.— Куди тобі так спішно?

— До Магди поспішаю.

— Нікуди ти сьогодні не підеш,— твердо сказала Михайлина.

Наталя аж перестала їсти, здивовано глянула на матір.

— Це ж чому?

— Ти мені потрібна.

— Так я на півгодини. Вона ж без мене знову двійку схопить. Я тільки перевірю...

Михайлина незадоволено нахмурилась, але Наталя добре бачила — мати на неї не сердиться. Просто, мабуть, скучно було мамі залишатися одній вдома. Та ще коли вечір надходив так швидко. І навіть воно взимку такі короткі дні?

— Ну, гляди ж мені, — попередила нарешті мати. — Як тільки стемніє, щоб була вдома.

Наталине пальтечко теліпалось ще лише на одній руці, а вона сама вже була за порогом. Майже одночасно грюкнули двері і хатні, і сінешні, дрібно затупотіли по двору ноженята. Михайлина припала до вікна, дивилась дівчинці услід, аж поки зеленава хустинка не сховалась за тином. Потім старанно витерла сльозу, важко зітхнула і почала поратись біля печі.

Поки розпалила дрова, поки наносила в два великі чавуни води та, заправивши сухою м'ятою та шовковистою травою, поставила їх біля полум'я, прибігла й Наталочка.

— А для чого це ви піч топите, мамо? — здивувалась.

— Воду грію. Купати тебе буду.

— Так я ж недавно милась.

— Голівку тобі змию...

— В мене волосся чисте, — відмагалась дівчинка. Вона не дуже любила купатись, особливо мити голову.

Михайлина промовчала. Але ця мовчанка була красномовнішою за слова. Наталя зрозуміла, що мати від свого не відступиться.

Поки закипіли чавуни, поки вода набралась запахів та соків трав, дівчинка поробила уроки.

За вікном лежала зима. Веселі сніги щедро закидали кленівський ліс, зрівняли за селом поля. На вулицях лежали попід тином хоч і невисокі кучугури, але школярам снігу вистачало для того, щоб зліпити на шкільному вигоні велетенську снігову бабу з очима-вугликами і буряковим страшним ротом.

Серед неба високо стояв круглий блискучий місяць, його срібне проміння сягало до землі і, мов Наталя в теплій воді, купалось в холодному снігу.

Дівчинка не любила купатись лише до того часу, поки потрапляла у воду. Так було і влітку, коли вона купалася в неглибокій кленівській річці. Заходила Наталя у річку не відразу, а з ойканням та вереском, пробуючи воду то одною ногою, то другою, та зате вже, коли хоч раз пірнула, до вечора неможливо було її викликати на берег.

Так і сьогодні. Ледве затигла її мати у великі дерев'яні ночви, видовбані ще колись покійним дідусем, зате зараз, коли вже й голівку вимила в кількох водах і спину натерла, Наталя не хотіла вилазити з води. Вона хлюпотіла, бризкала на підлогу, весело сміялася й пустувала.

— Досить вже, вилазь, Наталю.

— Ще, ще, ще. Чуєте, як вода пахне м'ятою?

Нарешті мати витягла її з води, досуха витерла рушником, вдягла в новеньку сорочку.

-- Обнова? Ой мамцю, які ви в мене хороші,— обняла її дівчинка.

— Та не пустуй уже,— ласкаво говорила Михайлина, якій ці пустощі були наймилішими в світі,— вдягай нову суkenьку та взуй ось черевики.

Швидко Наталя вирядилась, мов на свято. Поблискуючи оченятами, вона проходжувалась по хаті, зрідка, ніби ненароком, поглядала в дзеркало.

— Та ходи ж сюди. Дай я тобі коси розчешу.

Довго, з якоюсь особливою насолодою чесала Михайлина вогкі м'які кіски дівчини. Волосся пахло приємно, жінці хотілося припасти до нього вустами і цілувати, цілувати... Тим більш, це ж уже востаннє вона змила голівку доньці, востаннє чеше ці рідні кіски.

Востаннє...

Михайлина стримувала себе, але сльози, мов весняна злива, зрадливо хлинули з очей, впали на вогке волосся, обпекли ніжну шию дівчинки. Наталя рвучко сіла біля Михайлини, з болем заглянула їй в обличчя.

— Чого ви, мамцю? Не треба плакати! Бо я теж заплачу...

Михайлина здушила в собі ридання.

— Та то я так... Згадала...

— А ви те, мамцю, не згадуйте. Коли я виросту велика і закінчу школу, тоді працюватиму, і ми бу-

демо ще краще жити. Я ж дуже, дуже люблю свою мамцю...

Мимоволі жінка усміхнулась.

— Ох ти, робітнице моя! Давай кіски тобі заплету.

Вона притягла до себе дитячу голівку, осипала поцілунками; потім почала заплітати в коси сині стрічки.

Наталя крадькома поглядала на маму: дивна якась сьогодні вона, ще ніколи такою не була.

— Ось яка ти в мене! — захоплено, мов маленька, сплеснула руками Михайлина, випустивши на середину хати дівчинку. — Як Мавка!

— Ви ж мене, мов на свято, убрали, мамцю.

— Авжеж, на свято, — ховаючи очі, придушеним голосом сказала Михайлина. — Свято у нас з тобою, доню, велике свято.

Наталя з подивом дивилась на матір.

— Яке свято, мамо?

— Велике свято! Ось поглянь!

Михайлина рішуче розщепнула на грудях свою кофту, вийняла звідтіля якийсь папір. То була телеграма від Наталиної мами.

— Матінка твоя, Наталю, знайшлася, рідна матінка, — говорила Михайлина, і важко було зрозуміти, чи радіє вона з цього, чи журиться.

Наталя мовчки читала телеграму:

«Дорога моя сестронько Михайлино Іванівно. Спасибі вам за Таню. Зобов'язана вам на все життя. Виїжджаю...»

— Я нічого не розумію, — підняла здивований погляд на Михайлину дівчинка. — Про яку Таню тут пишеться?

— Про тебе. Не Наталя ти, а Таня...

Широко відкритими, зачудованими й переляканими очима дивилась дівчинка на Михайлину. А та, хвилюючись і заїкаючись, поспішала розповісти їй про суворі події її дитячого життя в пам'ятний 1941 рік, події, яких не зберегла дитяча пам'ять.

— І ось я вирішила, що наступив час розповісти тобі про все це. Все одно ти б коли-небудь про це довідалась. Я тобі — не рідна... Завтра приїде...

— Мамо! — не дослухавши, зойкнула Наталя. — Мамо! Ви мені рідна! Ви найрідніша, ви найдорожча, ви найкраща, моя люба мамочко!

В пориві вони сплелися тремтячими руками, осипали одна одну поцілунками, а сльози пекли гарячі обличчя.

28

Невеличка поліська станція загубилась між перелісками серед поля, огорнулася з усіх боків осоками та тополями, стоїть вся в інеї, дримає. Лише двічі, а інколи тричі на добу прогримлять по сталевих рейках, що ледве видніються з снігової подушки, колеса, полетить над полями лункий гук паровоза.

Двічі на добу — ввечері та після сніданку — з усіх кінців тягнуться до станції піші і кінні, а нерідко й на машинах поспішають пасажери, а потім, коли відгримить удалину ешелон, розходяться в різні сторони прибулі. Вночі на станції залишається лише начальник станції та дід-сторож, він же й стрілочник, хоч ніяких стрілок і не має ця станція.

Сьогодні на вузенькому, витоштаному багатьма ногами, засніженому пероні станції людно. З одного Кленова зустрічати поїзд прибула повна автомашинка кленівчан. Звістка про те, що в Наталі Ясень знайшлася десь на Волзі ще одна мама, схвилювала все село.

В той час, коли Михайлина ламала собі голову над тим, як би зустріти гостю, до хати зайшов Филон Якимович.

— Так то правда? — запитав він у Михайлини, привітавшись. — Чи то знічев'я язики по селу точать?

— Про що ви, Филоне Якимовичу?

— Та про те ж, що й усі. Тільки й розмов по селу: в Ясенишиної доньки мати об'явилась.

— Правда! — зітхнула жінка. — Сьогодні чекаємо.

Филон Якимович якийсь час допитливо дивився на жінку, мабуть, відразу не міг збагнути того, що трапилось.

— То як же це воно, не втямлю — тобто, значить, Наталка не твоя?

— Малесенькою я її знайшла. В час війни мати загубила...

— І ти мовчала?

— А для чого ж кричати? При фашистах про це не можна було, а там звикла.

— Ти гляди, яка історія,— зачудовано хитав великою головою Филон Якимович.

— А потім хустинку з написом знайшла, в Москву написала.

— І не жаль тобі дитини?

Филон Якимович дивився на жінку примруженим оком.

— Ох, де ж не жаль, Филоне Якимовичу. Серце своє з грудей вийняла. Не знати мені більше радості...

Жінка низько нахилила голову, Филон Якимович, покашлюючи, пройшовся по хаті.

— Так ось ти яка, значить... Ну, не знав, не думав я, Михайлино, що ти така... Медаль би тобі, орден... Отой самий... за материнство.

— Ой, та що ви Филоне Якимовичу, для чого мені те? Ось сушу собі голову, як зустріти гостю.

— А це вже хай у тебе не болить голова. Збирайся швидше, зараз колгоспну машину пришлю. Сам поїду зустрічати. Це ж такий факт... це такий випадок, що ти й сама того ще не збагнула. Життя, можна сказати, прожив, а такого не чув.

До хати прудкою синицею впурхнула Наталя.

— О, Наталка! Як справи? — посміхнувся до неї голова.

Наталя тепер його зовсім не боялась.

— Добре...

— Ще б пак! Це ти одна в нас на весь Кленів — з двома мамами.

Дівчинка вся зашарілась, винувато зиркнула на Михайлину.

— Ну, то збирайтесь, поїдемо.

І ось тепер на пероні тупцювались і Яринка з Магдою та піонервожатою шостого класу Даркою, і учитель Микита Панасович, який про щось розмовляв з директором школи Сергієм Петровичем. Филон Якимович жартома дорікав дідусеві-сторожу за те, що на кілька хвилин спізнився поїзд.

— Наше діло — сторона! — відбивався азартно дідусь, певно, гадаючи, що цей вусатий кароокий дядько серйозно пред'являв йому претензії.— Наше діло— путя. Аби путя були, знатьця, на місці, щоб снігом не занесло та ожеледицею не закувало. А за інше ми не одвітні.

— А хто ж одвітний? Ану, давай його сюди, бюрократа,— гримів Филон Якимович.

Про своє наближення поїзд повідомив коротким пронизливим гудком.

Наталя стояла принішкля, лякливо тулилась до матері, немигаючими очима дивилась вдалину, звідкіля мав ось-ось виповзти закурений гримотливий паровоз. Вона його бачила лише на картинках та в кіно, бо станція від Кленова була далеко.

Дівчинці ще й досі не вірилось, що до неї приїде друга мама. Вона не могла собі уявити, як це так трапилось, що в усіх дівчаток лише по одній мамі, а в неї аж дві. І ось навіть зараз, коли з хвилини на хвилину поїзд мав привезти нову маму, вона не вірила в те, що це станеться.

Із-за стіни вкритих інеєм дерев, з білого волинського поля виповз весь чорний паровоз. Він сердито пихкав у небо великими клубами пари та диму, грізно вистукував об рейки колесами. Повними подиву і захоплення очима дивилась на нього Наталя, а паровоз, лунко скрикнувши біля семафора, важко підкотив до перону. Все уповільнюючи біг, проносились перед очима зеленкуваті вагони. Мов стомлений кінь, відпирхувався і почмихував паровоз.

З вагонів виходили люди. Чоловіки й жінки з волинських сіл — їх всюди могла впізнати Наталя. Військовослужбовці, дівчата — певно, студентки, учні ремісничих училищ. А де ж... мама? Хіба, може, ота білява жінка в міському пальті та пуховій хустці?

На жінку в білих фетрових валянках, що безпорадно спинилась поодаль кленівчан на пероні й оглядалась навколо, звернули увагу всі. Филон Якимович першим зміркував і рушив до неї. В цей час перон спорожнів і незвичайна для цієї станції пасажирка побачила кленівчан! Погляд її упав на струнку синьооку дівчинку. Жінка випустила з рук валізку.

— Танюшка! — прошепотіла вона, хоч їй і здалося, що прокричала ті слова на все поле.— Таня!

Ольга Дмитрівна, простягнувши вперед руки, побігла по перону.

Наталя, що почувала себе так, ніби їй снився якийсь мало зрозумілий, але приємний сон, зачаровано дивилась на незнайому жінку, і тільки тоді, коли вона зовсім наблизилась до неї, в свідомості дівчинки в одну мить, мов спалах блискавки, ожила якась згадка, якийсь неусвідомлений спомин. Ці очі... це обличчя, їх інколи бачила у сні вона...

В останню мить Наталя відірвалася від Михайлини. Її мов хто в плечі штовхнув назустріч синьоокої жінці.

— Мамо! — ослабленим голосом скрикнула вона і ткнулася розчервонілим обличчям в теплий лисячий комір.

Присутні мовчки спостерігали за цією сценою. Ні жива ні мертва стояла Михайлина, бліда як стіна, мов закам'яніла. Наталя відразу згадала про неї.

— А це моя мама Михайлина,— підвела вона за руку Ольгу Дмитрівну до Михайлини.

Ольга Дмитрівна рвучко обняла жінку.

— Спасибі вам, велике спасибі, сестроне моя...

— А я тутешній голова,—представився Филон Якимович.— Так що просимо до нас у гості. Ваша донька — наша колгоспниця, отож, виходить, ви нам рідня.

— Велике спасибі вам, товариші! Я знала... вірила... між добрими людьми не загине моя донька.

— Здрастуйте, Ольга Дмитрівно! — весело привітався до гості Микита Панасович, який спочатку так розгубився, що не міг і приступити до Колосової.— А чи впізнаєте давнього знайомого?

Ольга Дмитрівна, що нікого не бачила, крім рожевого личка оплаканої за довгі роки доньки, пильно глянула на учителя.

— Ой, зачекайте. Панаса Юхимовича синок?

— Угадали.

— Та як же не угадати. А ви ж тут як?

— Учитель я. Доньку вашу навчаю.

Ольга Дмитрівна схвильовано тиснула йому руку.

Останні кілька днів другої чверті промайнули непомітно. Наталя жила, немов уві сні. З нею тепер були дві мами. Її й називали по-різному: нова незвично — Танею, Михайлина по-давньому — Наталею. В школі ніхто не визнавав її нового імені.

І вчителі, й учні тепер до неї ставились підкреслено уважно, як до дорогого гостя. Лише один Роман, як і раніше, тримався осторонь, і Наталя, хоч їй дуже хотілось перед від'їздом налагодити мирні стосунки з хлопцем, теж не хотіла першою звертатись до нього.

А час від'їзду надходив: дівчинці нестерпно боляче було розлучатись з Михайлиною, але тепер вона вже не могла розстатись і з Ольгою Дмитрівною. Якимось внутрішнім почуттям вона відразу повірила в те, що ця жінка, яка так раптово увійшла в її життя, саме і є її рідною мамою. Та не менш рідною і ще навіть ближчою була й друга мама. Їй дуже хотілось, щоб обидві мами були з нею.

Якось до них у хату зайшов Филон Якимович.

— То що ж, Ольго Дмитрівно,— не то серйозно, не то жартома сказав він,— може, залишитесь у нашому селі? Лікаря, та ще такого, як ви, наші кленівчани на руках носитимуть.

Ольга Дмитрівна в Кленові не сиділа склавши руки. Вже другого дня вона зайшла до сільської лікарні, познайомилась з Ганною Петрівною, згодилась на її прохання оглянути одного тяжкохворого. А потім уже змушена була всі ці дні лікувати хворих у лікарні, та й до Михайлининої хати не соромилися йти кленівчани. Вони відразу зрозуміли, що натрапили на справжнього лікаря. Отож Ольга Дмитрівна, хоч і почула в словах Филона Якимовича жартівливі нотки, розуміла, що якби вона дала згоду,—її прийняли б тут, як рідну.

— Спасибі вам, Филоне Якимовичу. Ви перецінюєте мене... Хоч я й з радістю залишилась би у вашому селі, але на мене чекають дома суднобудівники. Чудесний народ. Коли довідаються, що у вас лишилась,— все одно приїдуть, заберуть.

Донька зрозуміла, що мама не залишиться. Зітхнула. Та їй теж хотілося першою з кленівських піо-

нерів заглянути у широкий світ, Москву, хотілося побачити те привабливе місто над Волгою, де народився її татусь, де жила мама. Але Наталя сказала:

— Без мами Михайлини я не поїду.

— Ну, аякже, доню. Мама Михайлина обов'язково поїде з нами. Вона буде нашим гостем.

Михайлина довго віднікувалась. Врешті, коли настав час Ользі Дмитрівні виїздити, жінка, не витримавши наступної розлуки з дівчинкою, згодилась їхати в невідому дорогу.

— Ми весною обов'язково приїдемо додому,— обіцяла Наталя.

В цей вечір Наталя прощалась із школою. Пришкільні дівчатка-однокласниці не відходили від подруги. Дівчинка обійшла всі класи, всі шкільні кімнати. Мов з живою людиною, їй жаль було розставатись з своєю школою. Ось у цей клас вона вперше зайшла п'ять років тому. Чорні букви в книзі їй тоді здавались чимось незбагненим, а шкільна дошка лякала чорнотою. Яким все те було смішним і далеким! А ось тут її приймали в піонери... А тут... Наталя важко зітхнула. Єдиний раз у житті її в цій кімнаті лаяли за непіонерський вчинок. І вона розуміла, що зробила тоді недобре, що вона винна перед Магдою. Щоденно намагалась тепер вона допомогти подрузі, хоч чимось виправдати себе в її очах за те.

Магда, яка ні на крок не відставала від подруги, раптом сплеснула руками.

— Дівчатка! Ой, що я придумала!

— А що?

— Треба мені швидше російську мову на «відмінно» знати.

На неї дивились запитально.

— Чому? А що, коли і в мене, як у Наталі, в Росії нова мама знайдеться? — лукаво глянула на подруг Магда.

— Вигадала! Гляди, щоб тебе за таку науку і ця мама не вигнала. Зовсім безпритульною будеш,— засміялась Яринка.

Дівчатка розвеселилися. Подалися в парк. Не звертаючи уваги на те, що за халаявки чобіт та валянок сипався холодний пухнастий сніг, довго блукали.

Перебігали від дерева до дерева, ховались, перегукувались.

Потім пішли на узлісся, спинились на горі. Звідси було видно далекі засніжені волинські пагорки і сонні діброви. Ріка спала під льодом.

— Не забувай нас, Наталю! — вже в котрий раз нагадувала подружці Яринка.

— Я ніколи, ніколи вас не забуду! — урочисто, мов клянучись, пообіцяла дівчинка.

— Пиши нам частіше...

— Писатиму. А влітку приїздитиму. Кожного року приїздитиму...

— Хіба є де село краще від нашого Кленова? — не то запитала, не то ствердила Магда.

Наталія дивилась на широкі луки, що потяглися вдаль, на село, покрите рухливими шапками диму, на весь неозорий простір. Їй важко було розпрощатись навек з цією прекрасною, рідною серцю природою, з рідним селом, з рідними людьми.

30

Веселою юрбою дівчатка підбігли до Михайлиного двору. Постояли якусь хвилину, потупцювалися на морозі. Холод кусав за ноги. Вдома на них чекали матері.

Дівчатка почали прощатися.

— Завтра ми прийдемо тебе провіджати.

— Не заспіть тільки. Ми рано-рано поїдемо, ще вдосвіта...

— Не спізнимось, Наталю.

Порипів вулицею сніжок... Подружки зникли з очей. Наталія постояла-постояла біля двору та й рушила до хати.

Тільки зайшла у двір, як побачила біля хліва якусь темну постать.

— Хто там?

Постать зарухалась.

— Це я, Наталю.

Дівчинка застигла на місці. Вона впізнала Романа.

— Я тебе чекав... — винувато сказав Роман, не підіймаючи голови.

— Романчику! Ти до нас? — схвильовано озвалась дівчинка.

Він стояв зніяковілий, притискував щось до себе, прикривши полою.

— А що ти там під полою тримаєш? — поцікавилась.

— Та це я тобі... зайчика. Пам'ятаєш, що в лісі спіймав? Ти ж просила.

— Ой!

Наталя радісно сплеснула в долоні, схилилась до дерев'яної клітки, яку Роман вийняв з-під поли і поставив перед нею.

— Ой, який хороший! Яка в нього шубка!...

Зайчик, сірий і волохатий, спокійнісінько сидів собі у ящику на задніх лапках, а передніми старанно умивав мордочку.

— Певно, холодно йому, — пояснив поведінку зайця Роман. — Ти його в хаті тримай. Сиру капусту він любить, хліб давай...

Довго навчав хлопець, як слід доглядати звіратко.

— А головне, давай йому якусь деревину гризти, бо коли не гризтиме нічого, в нього швидко такі зуби виростуть, що і в роті не вміщатимуться. Загинути може...

— Спасибі тобі, Романчику, я його доглядатиму, — щасливо глянула на хлопця вдячними очима Наталя.

Роман зніяковіло переступав з ноги на ногу.

— Послухай, Наталю...

— А я не Наталя. Тепер я — Таня, — грайливо блиснула на нього сміхотливими оченятами дівчинка.

— Ну, все одно... як хочеш, — розгублено пробурмотів Роман. — А тільки серця ти на мене не май. Я ж не сам тоді вигадав. Тітка розповіла. А воно, бач, і правда... А ображати я тебе зовсім не хотів.

Дівчинка зачудованими очима дивилась на Романа. Їй дуже приємно було чути ті слова.

— А я зовсім на тебе й не сердилась...

— Ти не думай, що я... — розгублено говорив своєму хлопцеві. — Я так само, як і всі... мені дуже шкода, що ти виїжджав.

— Я розумію, Романо...

— Але ти не забувай нашої школи. Влітку приїзди. Рибу ловитимемо... раків...

— Обов'язково приїду.

Вони хвилину помовчали, дивлячись у землю.

— А зайчика зимою на волю не випускай... Мисливці заб'ють. Він звик до людей — не втікатиме. А коли захочеш—випусти весною...

— Гарзд, Романе.

Вони замовкли. Хлопець дивився кудись вдалину, а Наталя схилилась до зайчика.

— То я піду,— озвався нарешті Романко.— До побачення, Наталю.

Він, мов дорослий, потиснув дівчинці руку.

За тим прощанням пильно стежив з гори великий круглий місяць і ласкаво посміхався.

1954 р.

З М І С Т

Хай душа вогнем горить.

Передмова Івана Семенчука 3

Між добрими людьми. *Повість*

Частина перша 17

Частина друга 123

ЮРИЙ ОЛИФЕРОВИЧ ЗБАНАЦКИЙ
Среди добрых людей
Повість
(На українском языке)

*

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Г. П. Карпенко*
Художник *Б. Й. Бродський*
Художній редактор *П. Т. Вишняк*
Технічний редактор *Ю. З. Тронік*
Коректор *В. П. Зуб*

*

Виготовлено на Київській книжковій фабриці
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР.
Київ, вул. Воровського, 24.

Лінотипист *Беньковська М. Б.*
Верстальник *Демченко А. П.*
Друкарі: *Давиденко І. А., Панчук В. С.*
Палітурно-брошурувальні процеси *Рехінянц А. А.*

*

Здано на виробництво 26/V 1966 р.
Підписано до друку 10/VIII 1966 р. Папір № 3.
Формат 84×108^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 7.
Умовн. друк. арк. 11,76. Обліково-видавн. арк. 11,977.
Ціна 50 коп. Замовл. 352. Тираж 100 000.

50 коп.

К